CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आ. सं. १८४

पूर्ण अभारी

द०५१८२

वेद
नं० ३२
पू. आ.

वि० (२)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वे. पु आ.

३२

Registered According to Act XXV of 1867 (All Rights Reserved)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

July & October. 1934.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES.

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO'S. 439 & 442

विद्वद्वररामकृष्णकृतः

संस्कारगणपतिः

पारस्करगृह्यसूत्रविस्तृतविवरणरूपः ।

SAMSKĀRA GAṆAPATI

BY

PANDIT S'RI RĀMA KRIṢṆA.

Edited by

NYĀYĀCHĀRYA KĀVYATĪRTHA

PANDIT S'RĪ DHŪNDHĪRÂJA S'ÂSTRI

Principal N. Veda Vidyâlaya, Benâres.

AND

VEDACHARYA PANDIT S'RI MARTANDA SÂSTRI

Professor of Veda, Goyanka Sanskrit Vidyalaya Benares.

FASCICULAS. IV-V. ४—५.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Benares City.

1936

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

R
294.5575
RAM

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकाः ४३९. ४४२.

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्पन्नं ताम्रपात्रस्य दानेनैनो विनश्यतु ॥ ताम्रपात्रस्य।
यानि पापान्यकामानि कामोत्थानि कृतानि च।
कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा॥ कांस्यपात्रस्य।
विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः।
चन्द्रार्कवाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥ इत्यश्वस्य।

अन्येऽपि बान्धवादयो यथासम्भवं प्रयच्छन्ति। के चन होमान्ते सर्वं प्रयच्छन्ति। अत्र देशाचारतो व्यवस्था। ततो दुग्धाक्तेन द्विगुणशुक्लसूत्रेण दम्पतीकण्ठदेशे चेशानीमारभ्य पञ्चवारं कटिदेशे चतुर्वारं प्रदक्षिणं वेष्टयेत् पुरोधा अनेन मन्त्रेण "परिं त्वा गिर्वणो गिरं इमा भवन्तु विश्वतंः॥ वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टां भवन्तु जुष्टंयः" इति। ततः कण्ठदेशस्थसूत्रमधो निःसार्य कुङ्कुमाक्तमूर्णायुक्तं च कृत्वा तेन हरिद्राखण्डं बध्वा तद्वधूवामहस्तप्रकोष्ठे वरो बध्नीयात् "यदाऽबध्नन्"-न्निति मन्त्रेण। कटिदेशस्थं सूत्रमुपरि निष्कास्य तादृशं कृत्वा वरदक्षिणहस्तप्रकोष्ठे वधूर्बध्नीयाच्चैनैव मन्त्रेण। ततो गौरीहरौ सम्पूज्य प्रार्थयेत्।

सर्वरूपधरे! देवि! गौरि! शङ्करवल्लभे!।
नमस्करोमि देवेशि! पुत्रं सौख्यं च देहि मे॥
देवेन्द्राणि! नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि!।
विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे॥

इति गौरीं संप्रार्थ्य ततो वरः सूक्ष्मकाचमणियुक्तं सूत्रं वधूकण्ठे बध्नीयात्। तत्र मन्त्रः—

माङ्गल्यतन्तुनाऽनेन भर्तृजीवनहेतुना।
कण्ठे बध्नामि सुभगे! त्वं जीव शरदः शतम्॥

तत आम्रसेचनं दुग्धेन—

"शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहंः।
अधा शतक्रत्वो यूयमिमम्मे अगदङ्कृत"॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चूतोऽसि त्वं महाभाग ! सर्वकल्याणदायक ! ।
देहि मे सर्वतः सौख्यं सिंच त्वं तरुनायक ! ॥

अथ दीपप्रार्थना—

दीप ! त्वं देहि कल्याणं देहि सर्वान्मनोरथान् ।
यावद्व्रतं समाप्येत तावत्त्वं च स्थिरो भव ॥

एवं पित्रा दत्तां कन्यां वामहस्ते गृहीत्वा पितृगृहान्निष्क्रामति "यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा । हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोतु, अमुकीदेवि" इत्यनेन मन्त्रेण । निष्क्रमणप्रभृत्येकः पुरुष उदकुम्भं स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थिरो भवत्युत्तरतो वाऽभिषेकपर्यन्तम् । अथैनौ वधूवरावग्निसमीपमागतौ । अथ कन्यापिता "परस्परं समीक्षेथा"मिति मन्त्रेण प्रैषं ददाति । ततस्तौ वधूवरौ परस्परं समीक्षणं कुरुतः । समीक्षमाणो वरो मन्त्रं पठति । "अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः। वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे । सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद्ग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् । सा नः पूषा शिवतमामेरय सा न ऊरू उशती विहर । यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो निविष्टयै" इत्यादिकाँश्चतुरो मन्त्रान् पठति । एक आचार्याः प्रदक्षिणमाग्निमानीय कन्यावासःपरिधानादि कुर्वन्ति । ततो वधूवरावग्निं प्रदक्षिणीकृत्य अग्नेः पश्चात्पूर्वासादिते तृणपूलके वा उपविशताम् । तत्र दक्षिणपादेनाक्रम्योपविशति वरः । वरस्य दक्षिणतो वधूः । ततो वरो देवताऽभिध्यानं करोति । तद्यथा "विवाहकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिं इन्द्रं अग्निं सोमं, अग्निं वायुं सूर्यं अग्नीवरुणौ अग्नीवरुणौ अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्देवान् मरुतः स्वर्कान् वरुणं, ऋतासाहं ऋतधामानं अग्निं गन्धर्वं ओषधीः अप्सरसः मुदः, संहितं विश्वसामानं सूर्यं गन्धर्वं मरीचीः अप्सरसः आयुवः, सुषु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्णं सूर्यरश्मिं चन्द्रमसं गन्धर्वं नक्षत्राणि अप्सरसः भेकुरीः, इषिरं विश्वव्यचसं वातं गन्धर्वं अपः अप्सरसः ऊर्जः, भुज्युं सुपर्णं यज्ञं गन्धर्वं दक्षिणाः अप्सरसः तावाः, प्रजापतिं विश्वकर्माणं मनः गन्धर्वं ऋक्सामानि अप्सरसः एष्टीः, चित्तं चित्तिं आकूतं आकूतिं विज्ञातं विज्ञातिं मनः शक्करीः दर्शं पौर्णमासं बृहतं रथन्तरं, प्रजापतिं जयान् इन्द्रं, अग्निं भूतानामधिपतिं, इन्द्रं ज्येष्ठानामधिपतिं, यमं पृथिव्या अधिपतिं, वायुं अन्तरिक्षस्याधिपतिं, सूर्यं दिवोऽधिपतिं, चन्द्रमसं नक्षत्राणामधिपतिं, बृहस्पतिं ब्रह्मणोऽधिपतिं, मित्रं सत्यानामधिपतिं, वरुणं अपामधिपतिं, समुद्रं स्रोत्यानामधिपतिं, अन्नं साम्राज्यानामधिपतिं, सोमं ओषधीनामधिपतिं, सवितारं प्रसवानामधिपतिं, रुद्रं पशूनामधिपतिं, त्वष्टारं रूपाणामधिपतिं, विष्णुं पर्वतानामधिपतिं, मरुतो गणानामधिपतीन्, पितॄन् पितामहान् परान् अवरान् ततान् ततामहान्, अग्निं अग्निं अग्निं वैवस्वतं, मृत्युं, एतान्सर्वानाज्येनाहं यक्ष्ये"। अथ कन्या देवताऽभिध्यानं करोति— "अग्निं अग्निं अग्निं त्रिर्भगं लाजैरहं यक्ष्ये"। अथ वरः— "प्रजापतिं, अग्निं स्विष्टकृतमाज्येनाहं यक्ष्ये"। ततो ब्रह्मोपवेशनादि चरुवर्जं पर्युक्षणान्तं कर्म कुर्यात्। तत्र इयांस्तु विशेषः—आसादितपात्राणामुत्तरे शमीपत्रमिश्रलाजाः अश्मा अखण्डं लोहितमानडुहचर्म कुमार्या भ्राता तदभावे सकुल्यः शूर्पं दृढपुरुषः आचार्याय वरद्रव्यं पात्रासादनानन्तरं एतानि वस्तूनि उपकल्पयेत्। न प्रोक्षयेत्। पर्युक्षणान्ते स्रुवमादाय दक्षिणं जान्ववाच्य ब्रह्माऽन्वारब्धो जुहुयात्। "ॐ प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये नमम। ॐ इन्द्राय स्वाहा। इदमिन्द्राय० ॐ अग्नये स्वाहा। इदमग्नये०। ॐ सोमाय स्वाहा। इदं सोमाय०॥ ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये०। ॐ भुवः स्वाहा। इदं वायवे० ॐ स्वः स्वाहा। इदं सूर्याय०। ॐ त्वन्नो अग्ने० स्मत्स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्यां०। ॐ सत्वन्नो अग्ने० एधि स्वाहा। इदमग्नी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वरुणाभ्यां० । ॐ अयाश्चाग्ने० जꣳस्वाहा । इदमग्नये अयसे० । ॐ ये ते शतं० स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च० । ॐ उदुत्तमं० स्याम स्वाहा । इदं वरुणायादित्यायादितये च०" । अथ ब्रह्माऽनन्वारब्धो राष्ट्रभृतो जुहोति । तद्यथा "ॐ ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदमृतासाहे ऋतधाम्नेऽग्नये गन्धर्वाय० १ । ॐ ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमोषधीभ्योऽप्सरोभ्यो मुद्भ्यो० २ । ॐ सꣳहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदꣳ सꣳहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गन्धर्वाय० ३ । ॐ सꣳहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यो० ४ । ॐ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्वाय० ५ । ॐ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यो० ६ । ॐ इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदमिषिराय विश्वव्यचसे वाताय गन्धर्वाय० ७ । ॐ इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापो अप्सरस ऊर्जो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमद्भ्योऽप्सरोभ्य ऊर्भ्यो० ८। ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गन्धर्वाय० ९ । ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यस्तावाभ्यो० १० । ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गन्धर्वाय० ११। ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम ताभ्यः स्वाहा। इदमृक्सामेभ्योऽप्सरोभ्य एष्टिभ्यो० १२। अत्र केचित्तु अन्यथा मन्त्रप्रयोगं कुर्वन्ति तत्प्रदर्श्यते। "ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। इति प्रथमः। तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहे"ति द्वितीयः। एवं सर्वत्र मन्त्रेषु। अस्मिन्नपि पक्षे त्यागस्तु स एव। अथ जयाहोमः। ॐ चित्तं च स्वाहा। इदं चित्ताय०। ॐ चित्तिश्च स्वाहा। इदं चित्त्यै०। ॐ आकूतं च स्वाहा। इदमाकूताय०। ॐ आकूतिश्च स्वाहा। इदमाकूत्यै०। ॐ विज्ञातं च स्वाहा। इदं विज्ञाताय० ॐ विज्ञातिश्च स्वाहा। इदं विज्ञात्यै०। ॐ मनश्च स्वाहा। इदं मनसे० ॐ शक्करीश्च स्वाहा। इदं शक्करीभ्यो०। ॐ दर्शश्च स्वाहा। इदं दर्शाय०। ॐ पौर्णमासं च स्वाहा। इदं पौर्णमासाय०। ॐ बृहच्च स्वाहा। इदं बृहते०। ॐ रथन्तरं च स्वाहा। इदं रथन्तराय०। ॐ प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु। तस्मै विशः समनमन्त सर्व्वाः स उग्रः स इ हव्यो बभूव स्वाहा। इदं प्रजापतये जयायेन्द्राय०"। अथाभ्यातानहोमः। "ॐ अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्या ँ स्वाहा। इदमग्नये भूतानामधिपतये०। ॐ इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स मा०। इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये०। ॐ यमः पृथिव्या अधिपतिः स मा०। इदं यमाय पृथिव्या अधिपतये०। प्रणीतोदकस्पर्शः। ॐ वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स मा०। इदं वायवेऽन्तरिक्षस्याधिपतये०। ॐ सूर्यो दिवोऽधिपतिः स मा०। इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये०। ॐ चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स मा०। इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतये०। ॐ बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः स मा०। इदं बृहस्पतये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मणोऽधिपतये० । ॐ मित्रः सत्यानामधिपतिः स मा० । इदं मित्राय सत्यानामधिपतये० । ॐ व्वरुणोऽपामधिपतिः स मा० । इदं व्वरुणायापामधिपतये० । ॐ समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः स मा० । इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये० । ॐ अन्न ँ साम्राज्यानामधिपति तन्मा० । इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपतये० । ॐ सोम ओषधीनामधिपतिः स मा० । इदं सोमायौषधीनामधिपतये० । ॐ सविता प्रसवानामधिपतिः स मा० । इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये० । ॐ रुद्रः पशूनामधिपतिः स मा० । इदं रुद्राय पशूनामधिपतये० । उदकस्पर्शनम् । ॐ त्वष्टा रूपाणामधिपतिः स मा० । इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये० । ॐ व्विष्णुः पर्वतानामधिपतिः स मा० । इदं व्विष्णवे पर्वतानामधिपतये० । ॐ मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावन्त्वस्मिन्० । इदं मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यो० । ॐ पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः । इह माऽवन्त्वस्मिन्० । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यश्च० । उदकस्पर्शनम्" । एते अष्टादश मन्त्रा अभ्यातानसंज्ञकाः। "ॐ अग्निरैतु प्रथमो देवतानाँ सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयँ राजा व्वरुणोऽनुमन्यतां यथेयँ स्त्री पौत्रमघन्न रोदात्स्वाहा । इदमग्नये० । ॐ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियँ स्वाहा । इदमग्नये० । ॐ स्वस्ति नो अग्ने दिवा पृथिव्या व्विश्वानि धेह्ययथा यजत्र । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रँ स्वाहा । इदमग्नये० । ॐ सुगन्तु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मध्ये ह्यजरन्न आयुः । अपैतु मृत्युरमृतं म आगाद्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु स्वाहा । इदं वैवस्वताय० । ॐ परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते अन्य इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाँ रीरिषो मोत व्वीरान्स्वाहा । इदं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मृत्यवे"। केचित्प्राशनादूर्ध्वं "परं मृत्यो अन्वि"ति मन्त्राहुतिमिच्छन्ति। उदकस्पर्शः। अथ कुमार्या भ्राता उपकल्पितान् शमीपत्रमिश्रान् लाजान् शूर्पकृतान् स्वेनाञ्जलिना गृहीत्वा कुमार्या अञ्जलावावपति। तान् लाजान् प्राङ्मुखी तिष्ठन्ती कुमारी अञ्जलिनाऽग्नौ जुहोति "ॐ अर्यमणन्देवं कन्या अग्निमयक्षत। स नो अर्यमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा" इति मन्त्रेणाञ्जलिस्थितलाजानां तृतीयांशं जुहोति। "इदमग्नये। अर्यम्णेवा। ॐ इयं नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका। आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा" इत्यनेनार्धं जुहोति। इदमग्नये। "ॐ इमाँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव। मम तुभ्यं च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियँस्वाहा'' इत्यनेन मन्त्रेणांजलिस्थान्सर्वान् लाजान् हुत्वा 'इदमग्नये'। मन्त्रत्रयं कन्यैव पठति। अथ वरः कन्याया हस्तं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृह्णाति "ॐ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथाऽऽसः। भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः। अमोऽहमस्मि सा त्वँसा त्वमस्यमो अहम्। सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम्। तावेहि विवाहावहै सह रेतो दधावहै। प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्द्यावहै बहून्। ते सन्तु जरदष्टयः संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतँ शृणुयाम शरदः शतम्" इत्यनेन मन्त्रसन्दर्भेण। अग्नेरुत्तरतो गत्वा ततो वरो वध्वा दक्षिणपादं सव्यहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन वा पूर्वोपकल्पितदृषदुपरि करोति "ॐ आरोहेममश्मानमश्मेव त्वँस्थिरा भव। अभितिष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायतः" इत्यनेन मन्त्रेण। अथाश्मन्यारूढायां कुमार्यां गाथां गायति वरः—"ॐ सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति। यान्त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः। यस्यां भूतँसमभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत्। तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः"। अथ वधूवरौ अग्निं प्रदक्षिणं कुरुतः—"ॐ तुभ्यमग्रे पर्यवहन्सूर्यां वहतु ना सह। पुनः पतिभ्यो जायां दाग्ने प्रजया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सह" इत्यनेन वरपठितेन मन्त्रेण। एवं लाजादि परिक्रमणान्तं पुनर्वारद्वयं कर्म कुर्यात्। ततस्तृतीयपरिक्रमणानन्तरं कुमार्या भ्राता शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वांल्लाजान् कुमार्यञ्जलावावपति तान् लाजान्कुमारी तिष्ठती "ॐ भगाय स्वाहा" इत्यनेन मन्त्रेण जुहोति। "इदं भगाय०"। ततः समाचारात्तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं कुरुतः। नेतरथावृत्तिः। ब्रह्मणाऽन्वारब्धो वरः ॐ "प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये०"। एनां वधूमुदङ्मुखीं सप्तपदानि प्रक्रामयति वरः। "ॐ एकमिषे विष्णुस्त्वा नयतु" इति वरेणोक्ते मन्त्रे वधूरेकं पादमुदग्ददाति। "द्वे ऊर्ज्जे विष्णुस्त्वा नयतु" द्वितीयम्। "त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयतु" तृतीयम्। "चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयतु" चतुर्थम्। "पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु" पञ्चमम्। "षड्ऋतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु" षष्ठम्। "सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयतु" सप्तमम्। अथ वरः स्कन्धे कृतादुदकुम्भादुदकमादाय वधूमूर्द्धन्यभिषिञ्चति। "ॐ आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम्" इत्यनेन मन्त्रेण। तथैव पुनरुदकमादाय "आपोहिष्ठेति" तृचं पठित्वा वधूमूर्धन्यभिषिञ्चति। अथ वरः "सूर्यमुदीक्षस्वे"ति वधूं प्रेषयति। सा प्रेषिता सती सूर्यमुदीक्षते "तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्र"मिति मन्त्रं पठित्वा। बध्वा एव मन्त्रपाठः। दिवा विवाहश्चेत्सूर्योदीक्षणं भवेत्। ततो वरो वध्वाः स्कन्धोपरि दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयमालभते "मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तन्ते अस्तु। मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम्" इत्यनेन मन्त्रेण हृदयमालभते। ततो वरो वधूमभिमन्त्रयते "ॐ सुमङ्गलीरियं वधूरिमाᳬंसमेत पश्यत। सौभाग्यमस्यै दत्वा याथास्तं विपरेत न" इत्यनेन मन्त्रेण। अत्र समाचाराद्वधूं वरस्य वामभाग उपवेशयन्ति। तस्याः सीमन्ते वरः सिन्दूरं ददाति। ततोऽग्नेः प्राच्यां दिशि अनुगुप्त आगारे आनडुहे चर्मणि लोहिते प्राग्ग्रीवे उत्तरलोम्नि तां वधूं दृढपुरुषः उत्थाप्योपवेशय-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ति । "ॐ इह गावो निषीदन्त्विहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्रद-क्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदन्तु" । इति मन्त्रेण तत आगत्य पूर्वव-द्यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धो वरः "ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदं स्विष्टकृते०" । ततः संस्रवप्राशनम् । ब्रह्मणे पूर्णपात्र-दानम् । आचार्याय वरदानम् । भूयसीदक्षिणां दद्यात् । देशाचारादक्षत-चन्दनादिविप्राशीर्वचनमन्त्रपाठादिकं गृहीत्वा, दिवा विवाहश्चेदस्तमिते ध्रुवन्दर्शयति रात्रौ चेद्वरदानानन्तरम् । "ॐध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि मह्यं त्वाऽदात् । बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सं जीव शरदः शतम्" । वध्वा एव मन्त्रपाठः । सा यदि ध्रुवं न पश्ये-त्तदाऽपि "पश्यामि" इत्येवं ब्रूयात् । नियमादिकं पूर्वोक्तमेवात्र ग्राह्यम् ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते संस्कारगणतौ
विवाहप्रयोगः ।

(नवमी कण्डिका)

उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणमस्तमितानु-दितयोर्दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वाऽग्नयेस्वाहा प्रजापतये स्वा-हेति सायं सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः पुमाꣳसौ मित्रावरुणौ पुमाꣳसावश्विनावुभौ । पुमानि-न्द्रश्च सूर्यश्च पुमाꣳसं वर्त्ततां मयि पुनः स्वाहेति पूर्वां गर्भकामा ॥ ९ ॥

आवसथ्येऽग्नौ होममाह—"उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिच-रणम्" इतिसूत्रम् । उपयमनकुशादानादि औपासनस्यावसथ्याग्नेः परिचरणं व्याख्यास्यते इति सूत्रशेषः । प्रभृतिग्रहणेन उपयमनान्कुशानादाय स-मिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादेतावल्लभ्यते । होमश्चात्रोपदिष्टः । होमेऽपि च सति परिचरणग्रहणादितिकर्तव्यता न भवति । हस्तेनैवात्र होमः, इतिकर्तव्यताव्युदासात् । कथमितिकर्तव्यताव्युदास इति चेत् ? उपयम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नप्रभृतीत्युक्तत्वात् । पर्युक्षणं च मणिकोदकेन । होमकालनियममाह "अस्तमितानुदितयोः" इतिसूत्रम्। अस्तमितश्च अनुदितश्च अस्तमितानुदितौ तयोः तत्कर्म कर्तव्यमिति शेषः । आवसथ्याधानानन्तरं अस्तमिते सूर्येऽनुदिते च सर्वदा होमः कार्यो न सकृत् । येनैवं सूत्रकार आह "ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य दर्व्योपघातँसक्तून्सर्पेभ्यो बलिं हरे"दिति बलिहरणविधिपरे वाक्ये होमस्य नित्यत्वं ज्ञापयति । अस्तमितलक्षणं कात्यायनेनोक्तम्—

यावत् सम्यङ्न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।
लोहितत्वं च नोपैति तावत्सायं तु हूयते ॥

अनुदितस्तु द्विविधः—अनुदितश्च समयाध्युषितश्च । तथा च मनुः-

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथे"ति ।

तत्रानुदितः । तत्रास्माकं सूत्रे अनुदित एव परिचरणमुक्तम् । मनुवचने उदितग्रहणं शाखान्तरगृह्याभिप्रायेण । मुख्यकाले यदा होमो न भवति तदा गौणकालेऽपि कार्यः । तथा च मण्डनः—

मुख्यकाले यदाऽवश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।
गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥

गौणकालपरिमाणमपि तेनैवोक्तम्—

आसायमाहुतेः कालात्कालोऽस्ति प्रातराहुतेः ।
प्रातराहुतिकालात्प्राकालः स्यात्सायमाहुतेः ॥ इति ।

मुख्यकालातिक्रमे प्रायश्चित्तपूर्वकं गौणकालेऽनुष्ठानम् । गौणकालातिक्रमे तु लोप एव, प्रायश्चित्तद्वयमात्रम् । एकमविज्ञातम् ।

सन्ध्योपासनहानौ च नित्यस्नानं विलोप्य च ।
होमं च नैत्यकं शुद्ध्येत्सावित्र्यष्टसहस्रकृत् ॥

इति प्रजापत्युक्तं द्वितीयम् । होमे कर्तारः स्वयं स्वस्थासम्भवे पत्न्यादयः । प्रयोगरत्ने स्मृतौ—

पत्नी कुमारी पुत्रो वा शिष्यो वाऽपि यथाक्रमम् ।
पूर्वपूर्वस्य चाभावे विदध्यादुत्तरोत्तरः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मृत्यर्थसारेऽपि—

यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका ।
ऋत्विक् शिष्यो गुरुर्भ्राता भागिनेयः सुतापतिः ॥
एतैरेव हुतं यच्च तद्धुतं स्वयमेव तु ।
पत्नी कन्या च जुहुयाद्विना पर्युक्षणक्रियाम् ॥

अत्र वचनात्पत्न्यादीनां मन्त्रपाठेऽधिकारः । केवलं पर्युक्षणेऽनधिकारः । अग्निहोत्रे तु—

न वा कन्या न युवती नाल्पविद्यो न बालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ इति ।

पत्नी स्यादुद्देशत्यागे । कारिका—

असन्निधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ।
उन्मादे च प्रसूतौ च कुर्वीतानुज्ञया विना ॥

मण्डनः—

त्यागं तु सर्वथा कुर्यात्तत्राप्यन्यतरस्तयोः ।
उभावप्यक्षमर्थौ चेन्नियुक्तः कश्चन त्यजेत् ॥

"दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वा" इति सूत्रम् । गव्येन दध्ना वा व्रीहितण्डुलैर्वाऽक्षतैर्यवैर्वा जुहुयादित्यर्थः । तेषामभावे शाखान्तरगृह्यपरिशिष्टोक्तानि द्रव्याणि ग्राह्याणि । तत्र प्रयोगरत्ने-"पयो दधिसर्पिर्यवागूरोदनं तण्डुलाः सोमस्तैलमाषा व्रीहयो यवास्तिला इति होम्यानि, तण्डुला नीवारश्यामाकयावनालानाम् । व्रीहिशालियवगोधूमप्रियङ्गवः स्वरूपेणापि होम्यास्तिलाः स्वरूपेणैव शतं चतुःषष्ठिर्वाऽऽहुतिर्व्रीहितुल्यानां तदर्धा तिलानां तदर्धं सर्पिस्तिलयोस्तैलं च तिलजार्त्तिलातसीकुसुमम् । येन प्रथमां देवतां जुहुयात्तेनैव द्वितीयां जुहुयाद्येन च सायं जुहुयात्तेनैव प्रातरिति" । अत्र तेनैव प्रातरिति प्रतिनिधिवर्ज्जम् । बृहस्पतिस्त्वाहुतिप्रमाणमाह—

प्रस्थधान्यं चतुःषष्ठेराहुतेः परिकीर्त्तितम् ।
तिलानां च तदर्धं तु तण्डुला व्रीहिभिः समाः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रस्थः प्रसृतिद्वयं मानम् । "प्रस्थं मानचतुष्टय"मिति । बौधायनस्तु—

व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते ॥

अगस्त्यः—

द्रवद्रव्यस्य मानं स्याद्धारा गोकर्णदीर्घिका ॥

सिद्धान्तशेखरे—

अन्नं ग्राससमं प्रोक्तं लाजा मुष्टिमिता मता ॥ इति ।

दधिपक्षे तण्डुलपक्षे च शेषप्राशनम् । अक्षतपक्षे त्वभावः । अनदनीयत्वादिति भर्तृयज्ञः ।"अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायꣳ सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः"इति सूत्रम । तत्र सायंकाले "अग्नये स्वाहे"ति पूर्वाहुतिं जुहोति "प्रजापतये स्वाहे"ति उत्तरां च जुहोति । प्रातःकाले "सूर्याय स्वाहे"ति पूर्वाहुतिं हुत्वा "प्रजापतये स्वाहे"त्युत्तरां च जुहुयात् । "पुमाꣳसौ मित्रावरुणौ पुमाꣳसावश्विनावुभौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमाꣳसं वर्तताम् मयि पुनः स्वाहेति पूर्वां गर्भकामा" इति सूत्रम् । यदि गर्भकामा पत्नी भवति तदा सायं प्रातः पूर्वाहुतिं पत्न्येव "पुमाꣳसौ मित्रावरुणा"वित्यनेन मन्त्रेण जुहोति । उत्तरामाहुतिं यजमान एव जुहोति । सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रमोङ्कारः ।

नोङ्कुर्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् ।
अन्येषां चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥

इतिवचनात् । अविकृष्टानामनन्तरितानां कालेन आचमनादिना वेति हरिहरः । मन्त्रार्थः—एतेषां देवानामेतौ युग्मौ ममाहुत्या मद्दत्तया परितुष्टौ सन्तौ मयि विषये पुमांसं पुंलक्षणं गर्भं वर्ततां उत्पादयतामिति ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ प्रथमकाण्डे नवमी कण्डिका ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । तत्रावसथ्याधानोत्तरकालं तस्मिन्नेव दिने हविर्भोजनात् प्राक् यजमानो होमारम्भनिमित्तं मातृपूजनपूर्वकं नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । ततः कृतसन्ध्यावन्दनोऽग्नेरुत्तरत उपविश्य प्राणानायम्य देश·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कालौ संकीर्त्य "अग्निरूपपरमेश्वरप्रीत्यर्थं औपासनहोमं करिष्ये" इति संकल्प्य, वैकल्पिकं द्रव्यमवधार्योपयमनकुशानादाय सव्ये कृत्वा दक्षिणेन हस्तेन तिस्रः समिधोऽभ्यादाय मणिकोदकेन पर्युक्ष्य प्रदीप्तेऽग्नौ शतसंख्यान् प्रस्थस्य चतुःषष्ठितमभागमितान्वा तण्डुलानादाय अङ्गुल्युत्तर-पार्श्वेन समिन्मूलतो द्व्यङ्गुलप्रदेशे "ॐ अग्नये स्वाहे"ति जुहोति। "इदमग्नये नममे"ति त्यागं विधाय क्षिपेत। संस्रवरक्षणम्। पुनस्तण्डुला-नादाय "ॐ प्रजापतये स्वाहे"त्युपांशुकृत्वा "इदं प्रजापतये नम-मे"ति त्यागं विधाय क्षिपेत्। संस्रवरक्षणम्। पत्नी "पुमाँसा"-वित्यनेन मन्त्रेण गर्भकामा चेत्पूर्वामाहुतिं जुहोति। इदं मित्रावरुणा-भ्यामश्विभ्यामिन्द्राय सूर्याय नममे"तित्यागो यजमानस्य। सं-स्रवप्राशनम्। पत्नीकर्तृकहोमशेषस्य पत्न्येवप्राशनं करोति। अत्र "समास्त्वा" सूक्तं नवकण्डिकात्मकं जपेत्। अन्याँश्चाप्यग्निस्ता-वकान्मन्त्रान् श्लोकाँश्च पठेत्। इति सायं होमः।

अथ प्रातर्होमे विशेषः। उदयात्पूर्वं सायंद्रव्येणैव "ॐसूर्याय स्वा-हे"ति पूर्वाऽऽहुतिः "ॐप्रजापतये स्वाहे"ति उत्तराऽऽहुतिः। यथा दै-वतत्यागौ। गर्भकामा चेदत्रापि "पुमाँसा"विति होमः। अत्र "विभ्रा-भ्राडि"त्यनुवाकेनोपस्थानमिति जयरामभाष्ये। इति प्रातर्होमे विशेषः। अन्यत्सर्वं सायंहोमवत्। एवमुपयमनकुशादानादि प्रत्यहमौपानसस्य परि-चरणम्। अथापत्काले कर्तव्यो होमद्वयसमासप्रयोगः। तत्र पूर्ववत्सा-यंकालीनाहुतिद्वयं हुत्वा कंचित्कालं निमील्य पुनः कुशादानादि पर्युक्ष-णान्तं कृत्वा श्वःकर्तव्यं प्रातराहुतिद्वयमपकृष्य जुहुयादिति प्रयोगरत्ने। हरिहरमिश्रैस्तु तन्त्रेण होमो लिखितः। स चैवं पर्युक्षणान्तं कृत्वा "अग्न-ये स्वाहे"ति हुत्वा तथैव "सूर्याय स्वाहे"ति हुत्वा आहुतिद्वयपर्याप्त होमद्रव्यमादाय "प्रजापतये स्वाहे"ति सकृज्जुहुयात्।

अथ गुर्वापदि पक्षहोमः। तत्र प्रतिपदि सायंकाले उपयमनानादाय पर्युक्षणान्तं कृत्वा आहुतिप्रमाणेन तण्डुलान्पात्रद्वये प्रतिपात्रं चतुर्दशवारं गृहीत्वा होमकाले प्रथमपात्रस्थान् "अग्नये स्वाहे"ति जुहुयात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ततो द्वितीयपात्रस्थान् "प्रजापतये स्वाहे"ति जुहुयात्। एवं द्वितीयायां प्रातः पर्युक्षणान्तं कृत्वा पूर्ववत्पात्रद्वये तण्डुलान्कृत्वा "सूर्याय स्वाहे"ति प्रथमपात्रस्थान् हुत्वा "प्रजापतये स्वाहे"ति द्वितीयपात्रस्थान् तण्डुलान् जुहुयात्। पक्षमध्ये वा आपत्तावागामिचतुर्दशीसायंकालीयहोमे तान् शेषहोमान् सायं समस्येत् पर्वप्रातर्होमाँश्च। प्रातः शेषहोमान् समस्येत्। सर्वथा पर्ववत्सायंप्रातर्होमान् यथाकालं कुर्यात्, इति प्रयोगरत्ने। अनापदि पक्षहोमे प्रायश्चित्तमुक्तं देवयाज्ञिकपद्धतौ—

अनातुरोऽप्रवासी च निश्चिन्तो निरुपद्रवः।
पक्षहोमं तु यः कुर्यात्स चरेत्पातितव्रतम्॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते गृह्यसूत्रविवरणे
संस्कारगणपतौ होमविधिः।

(अथ दशमी कण्डिका)

राज्ञोऽक्षभेदे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यꣳ संस्कृत्येह रतिरिति जुहोति नानामन्त्राभ्यामन्ययानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानꣳस्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति च ज्ञान्तेनात्वाहार्षमिति चैतया धुर्यौ दक्षिणा प्रायश्चित्तिस्ततो ब्राह्मणभोजनम्॥ १०॥

अथ नैमित्तिकमुच्यते "राज्ञोऽक्षभेदे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने"इति सूत्रम्। राज्ञः प्रजापालनकर्तुर्देशान्तरे प्रस्थितस्य युद्धे वा प्रस्थितस्य अक्षभेदे रथावयवभङ्गे नद्धविमोक्षे नद्धस्य रथस्य विमोक्षे आकस्मिकबन्धविच्छेदे वा यानविपर्यासे हयरथादिके वा अधोभावापत्तौ अन्यस्यां वा कस्यांचिदापत्तौ अशुभसूचकोत्पाते स्त्रियाश्चोद्वहने स्त्रिया वध्वाः पितृगृहाद्भर्तृगृहं प्रति प्रथमागमने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चकाराद्रथक्षोभादिनिमित्ते नैमित्तकमिदमुच्यते । "तमेवाग्निमुपसमाधाये"ति सूत्रम् । राज्ञश्चेन्निमित्तं तदा सेनाग्निं स्त्रियश्चेत्तदा वैवाहिकाग्निमुपसमाधाय स्थापयित्वा, "आज्यꣳसꣳस्कृत्य"इति सूत्रम् । आज्यसंस्कारं निरुप्याज्यमित्यादिना कृत्वा, "इहरतिरिति जुहोति नानामन्त्राभ्या"मिति सूत्रम् । एष एव विधिस्त्वनेनैवाज्यसंस्कारस्य प्राप्तत्वादत्राज्यं संस्कृत्येति ग्रहणमिह रतिरित्याहुत्योराघारादिभ्योऽपि पूर्वकालत्वज्ञापनार्थम् । नानाग्रहणादत्र द्वे आहुती "इह रति"रित्येका"उपसृज"मिति द्वितीया । तत आघारादि "अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानꣳस्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति यज्ञान्तेनात्वाहार्षमिति चैतया" इति सूत्रम् । ततस्त्वन्यद्यानं वाहनं रथादिकमुपकल्प्य तत्र तस्मिन्याने वाहने राजानं स्त्रियं वा वधूमुपवेशयेत् "प्रतिक्षत्र"इति मन्त्रेण यज्ञ इत्यन्तेन । "आत्वाऽहार्ष"मिति चैतया ऋचोपवेशयेत् । एवं च मन्त्राभ्यामुपवेशनम् । अत्रोपवेशयेदिति ण्यन्तत्वादध्येषणं "याने उपविशस्वे"ति । तच्च राज्ञो ब्रह्मकर्तृकम् । वध्वा वरकर्तृकम् । अत्र "परादिना पूर्वान्त" इति न्यायाभावा"त्तेषां वाक्य"मित्यनेन च प्रतितिष्ठामीत्येतदन्तमन्त्रप्राप्तौ यज्ञान्तग्रहणं वाक्यसमुच्चयविधानार्थम् । "आत्वार्ष"मिति ऋक्त्वात्सम्पूर्णायाः पाठः । "तेषां वाक्यम्"इत्यत्र तच्छब्देन यजुषां परामर्शात् । अतश्च यत्र ऋक्प्रतीकग्रहणं तत्र सम्पूर्णायाः पाठ"स्त्वन्नो अग्न" इत्यादौ । "धुर्यौ दक्षिणा प्रायश्चित्तिः" इति सूत्रम् । अत्र धुर्यावनड्वाहौ दक्षिणा भवतीति शेषः । दक्षिणान्तरस्य निवृत्तिर्दृष्टान्तरत्वात् । प्रायश्चित्तिरिति चास्यकर्मणः संज्ञा । ततो ब्राह्मणभोजनम् । ततः कर्मान्ते ब्राह्मणस्य एकस्य भोजनं कार्यम् ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते गृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ प्रथमकाण्डे दशमी कण्डिका ॥

अथास्य प्रयोगः । तत्र निमित्ते जाते पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्नेः स्थापनम् । ततो ब्रह्मोपवेशनादि पर्युक्षणान्तं कृत्वा । "इदमग्नये न म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मे"ति द्वयोस्त्यागौ। तत आघारादि प्रणीताविमोकान्तं कृत्वा धुर्यावन दत्वा अन्यद्यानमानीय तत्र राजानं "प्रति क्षत्रे प्रति तिष्ठामि। आत्वाहार्ष"मिति मन्त्राभ्यामुपविशस्वेति अध्येषणपूर्वकमुपवेशयेत्। वधूमेताभ्यामेव मन्त्राभ्यामुपवेशयत्। ततो ब्राह्मणभोजनम्॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते संस्कारगणपतौ प्रायश्चित्तिप्रयोगः॥

अथ ऐरिणीपूजनं विवाहाच्चतुर्थदिने रात्रौ। तत्र भद्रादिसम्भवे दिन एव वा शिष्टाचारपरिप्राप्तं वरमात्रे तत्समाये वा ऐरिण्याख्यक्षुद्रवंशषोडशशूर्पयुतमहावंशपात्रदानं कार्यं कन्यादात्रा। तथा चोक्तं धर्मप्रवृत्तौ—

उत्थायापररात्रे तु चतुर्थ्यां कन्यकापिता।
कुर्वीत मङ्गलस्नानं भार्या चैव हि तस्य तु॥
दम्पती मंगलस्नानं कृत्वा वस्त्रं च धारयेत्।
ताभ्यां च वाससी दद्यादैरिणीं पूजयेदथ॥
पित्रे वरस्य मात्रे च दद्याद्वस्त्राणि चैकतः।
वरमातुः करे दद्याद्वंशपात्रं सुपूजितम्॥

अकृते दोषमाह स एव—

वंशदानं विना यस्तु मण्डपोद्वासनं यदि।
अज्ञानात्कुरुते मूढो दम्पत्योः क्षयमायुषः॥

अथैरिणीस्वरूपम्—

सवस्त्रफलताम्बूलं दम्पत्योर्वंशवर्धनम्।
ऐरिण्याख्यं वंशपात्रं पक्वान्नैः परिपूरितम्॥
करकै रुद्रसंख्याकैः सुवर्णपरिपूरितैः।
एतावदैरिणीरूपं कर्तव्यं किल सूरिभिः॥

एवं सम्पाद्य कन्यादाता सभार्यो देशकालौ स्मृत्वा "विवाहस्य सम्पूर्णफलप्राप्तये वरस्य तत्पितृमातृभ्रात्रादीनां च तत्पक्षीयाणां यथाविभवं वस्त्रादिभिः पूजनमहं करिष्ये"। इति वरस्य तत्पितृमातृभ्रात्रादिभ्यः क्रमेण यथाविभवं वस्त्रादि दत्वा, पुनस्तिथ्यादि सङ्कीर्त्य "ममो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मामहेश्वरप्रीतिद्वारा कन्यादानफलसम्पूर्णतार्थं वंशाभिवृद्धये च ऐरिणीपूजनं वरमात्रे ऐरिणीदानं च करिष्ये"।

ऐरिणी त्वमुमा देवी महेशो गिरिजापतिः।
अतस्त्वां पूजयिष्यामि ऐरिणीं सर्वकामदाम्॥
सवस्त्रां च सदीपां च शूर्पैः षोडशभिर्वृताम्।
वरमात्रे प्रदास्यामि कन्यादानस्य सिद्धये॥

इति संकल्प्य महावंशपात्रे उमामहेश्वरौ षोडशोपचारैः पूजयित्वा वंशपात्रं वरमात्रे दत्वा मन्त्रान्पठेत्।

वंशो वंशकरः श्रेष्ठो वंशो वंशसमुद्भवः।
अनेन वंशदानेन तुष्ट ऋद्धिं करोतु मे॥
वंशपात्रमिदं पुण्यं वंशजातिसमुद्भवम्।
वंशानामुत्तमं दानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥
वंशपात्राणि सर्वाणि मया संपादितानि वै।
उमाकान्ताय दत्तानि मम गोत्राभिवृद्धये॥
वंशवृद्धिकरं दानं सौभाग्यादिसमन्वितम्।
वस्त्रेणाच्छादितं पूगफलहेमसमान्वितम्॥
सर्वपापक्षयकरं नानाद्रव्यैश्च पूरितम्।
दानानामुत्तमं दानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

ततो वरपितृमात्रुत्सङ्गयोः पृथक् पृथगुपवेश्य पृथगुक्त्वा प्रार्थयेत्—

सप्तवर्षा त्वियं कन्या पुत्रवत्पालिता मया।
इदानीं तव पुत्राय दत्ता स्नेहेन पाल्यताम्॥

वरमात्रा वधूमात्रादितत्पक्षीयसुवासिनीभ्यः सकञ्चुकक्षुद्रवंशशूर्पवायनदानादि वध्वा कारणीयमित्याद्याचारप्राप्तं यथाचारं ज्ञेयम्। इदमैरिणीपूजादि वधूपितृभ्यामभुक्तवद्भ्यां कृत्वा भोजनं कार्यम्।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ ऐरिणीपूजनम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकादशी कण्डिका

चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोत्यग्ने प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा। वायो प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा। सूर्य प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा। चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा। गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहेति स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सꣳस्रवान्समवनीय तत एनां मूर्द्धन्याभिषिञ्चति याते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दिता तनूर्जारघ्नीन्तत एनां करोमि सा जीर्य त्वं मया सहासावित्यथैनाꣳस्थाली पाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि माꣳसैर्माꣳसानि त्वचा त्वचमिति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति तामुदुह्य यथर्तुप्रवेशनं यथाकामी वा काममाविजनितोः सम्भवामेति वचनादथास्यै दक्षिणाꣳसमधिहृदयमालभते यत्ते सुशीमे हृदयन्दिवि चन्द्रमसि श्रितम्। वेदाहं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तन्मा तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतञ्जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमित्येवमत ऊर्ध्वम् ॥ ११ ॥

"चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोत्यग्ने प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । वायो प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । सूर्य प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहेति" इति सूत्रम् । विवाहाद्या चतुर्थी तिथिस्तस्यामपररात्रेऽन्तिमप्रहरेऽभ्यन्तरतो गृहमध्ये अग्निमुपसमाधाय वैवाहिकमग्निं स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य अग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मण उपवेशनार्थं कुशानास्तीर्य तत्र ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्याग्नेरुत्तरतः प्रणीतास्थलं त्यक्त्वोदकयुक्तं पात्रं स्थापयित्वा स्थालीपाकꣳश्रपयित्वा स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा आज्यभागाविष्ट्वा ऽऽज्याहुतीर्जुहोति । आज्येना"ग्ने प्रायश्चित्त" इत्येतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहोति । अत्रापररात्रग्रहणं पूर्वाह्णव्युदासार्थम् । चतुर्थीकर्मणो विवाहाङ्गत्वादबहिःशालायां मा भूदित्यभ्यन्तरग्रहणम् । अग्निमुपसमाधायेति ग्रहणमभ्यन्तरग्रहणविधानार्थम् । गृह्यकारिकायां च—

> प्रवीम्यथ विवाहाङ्गं चतुर्थीकर्म विस्तरात् ।
> विवाहतश्चतुर्थेऽह्नि रात्रेरपरभागतः ॥
> गृहाभ्यन्तरतस्तत्स्यादप्यङ्गत्वान्न मण्डपे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्नात्वैतदाचरेत्कर्म ह्येवं कात्यायनोऽब्रवीत् ॥
विवाहाग्नौ भवेत्कर्म दम्पतीजातवेदसः ॥

ब्रह्माणमुपवेश्येति च उदपात्रस्थापनावसरविधानायोक्तम् । ब्रह्माणमासन उपवेश्य प्रणीतास्थानादुत्तरतो वारिपूर्णमुदकपात्रं स्थापयेदित्यर्थः । अथोदपात्राग्न्योर्मध्ये प्रणिताप्रणयनम् । चरोर्भूतोपादानं मा भूदिति श्रपयित्वेत्युच्यते । आज्यभागाविष्ट्वेति ग्रहणमाहुतिकालविधानार्थम् । मन्त्रार्थः-हे अग्ने हे प्रायश्चित्ते सर्वदोषापाकरण ! यतस्त्वन्देवानामिन्द्रादीनां मध्ये प्रायश्चित्तिर्दोषापाकर्ताऽसि । अहं च ब्राह्मणः ब्रह्मण्यः वैदिको वा भूत्वा उपधावामि आराधयामि । किम्भूतोऽहं आशीष्काम ऐश्वर्यकामो वा प्रार्थयानो वा । उपधावनप्रयोजनमाह या अस्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्या वध्वाः पतिघ्नी तनूस्तन्वा अवयवस्तामस्यै इमामुपकर्तुं नाशय अपनय तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु । समुदायवाचकोऽपि तनुशब्दोऽत्रावयववाचको ज्ञेयः । तेन यदस्याः पतिनाशकमलक्षणं हस्तरेखादि सामुद्रिकोक्तं तदपाकृत्य शोभनमङ्गं विधेहीति वाक्यार्थः । एवमुपर्यपि व्याख्येयम् । तनुविशेषणं देवता च भिद्यते । तद्यथा—हे वायो पवन ! प्रजाघ्नी अपत्यनाशिनी, एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । "स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति" इति सूत्रम् । आज्याहुत्यनन्तरं स्थालीपाकस्य चरोः प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रेणोपांशुपठितेनैकामाहुतिं जुहोति । स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । "हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सꣲस्रवान्समवनीय तत एनां मूर्धन्यभिषिञ्चति । या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दिता तनूर्जारघ्नीं तत एनां करोमि सा जीर्य त्वं मया सहासाविति" इति सूत्रम् । एतासां षण्णामाहुतीनामेकैकामाहुतिं हुत्वोत्तरतः प्रतिष्ठापित उदपात्रे संस्रवान्समवनीय स्रुवलग्नाज्यचर्ववयवान्प्रक्षिप्य ततस्तस्मात्संस्रवमिश्रमुदकं गृहीत्वैनां वधूं मूर्धनि मस्तकेऽभिषिञ्चति "या ते पतिघ्नी"ति मन्त्रेण । षण्णामाहुतीनामत्र संस्रवप्रक्षेपः, इतरासां तु भवत्येव । कारिकायान्तु—

अग्न इत्यादिषण्मन्त्रान्हुत्वा हुत्वैव संस्रवान् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्द्धिन्यां प्रक्षिपेदाहुः केचित्स्विष्टकृतोऽपि तु ॥
अन्यासां प्रोक्षिणीपात्रे प्राशनाद्याविमोकतः ।
अभिषिञ्चेद्वधूमूर्ध्नि प्रवालैर्वर्धिनीजलैः ॥ इति ।

हुत्वा हुत्वेति ग्रहणं सर्वाहुत्यन्ते संस्रवविनयनं मा भूदित्येतदर्थम् । मूर्धाभिषेकश्चागन्तुकत्वाद्दक्षिणादानान्ते भवति । "असौ" स्थाने आमन्त्रणविभक्तियुक्तं वध्वा नामग्रहणं कार्यम् । मन्त्रार्थः—हे असौ कन्ये ! या ते तव पत्यादिघातिनी पञ्चधा दुष्टा तनुः अत एव निन्दिता, ततोऽनेनाभिषेचनेनैनां तनूं जारघ्नीं उत्पाताद्दिदोषघातिनीं करोमि । सा त्वं मया पत्या भर्त्रा सह जीर्यं निर्दुष्टवृद्धत्वं गच्छ । "अथैनाᳫँस्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्त्सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि माᳫँसैर्माᳫँसानि त्वचा त्वचमिति" इति सूत्रम् । अथाभिषेकानन्तरमेनां वधूं स्थालीपाकं चरुं वरः प्राशयेत् "प्राणैस्ते प्राणान्" इति मन्त्रेण । वधूसंस्कारोऽयं न तु द्रव्यप्रतिपत्तिः । अतो द्रव्यस्य नाशदोषादावन्यद्रव्येण प्राशनं कार्यम् । तदुक्तं कारिकायाम्—

वधूसंस्कार एवायं प्रतिपत्तिरियं न तु ।
अतो द्रव्यविनाशादौ द्रव्येणान्येन तद्भवेत् ॥
शेषद्रव्यविनाशादौ लुप्यन्ते प्रतिपत्तयः ॥

अत्र स्त्रिया सह वरोऽपि समाचाराद्भोजनं करोति । स्त्रिया सह भोजनेऽपि न दोष इत्याह हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे गालवः—

एकयानसमारोह एकपात्रे च भोजनम् ।
विवाहे पथि यात्रायां कृत्वा विप्रो न दोषभाक् ॥
अन्यथा दोषमाप्नोति पश्चाच्चान्द्रायणं चरेत् ॥

मिताक्षरायामप्येवम् । मन्त्रार्थः—हे कन्ये ! मे मम प्राणादिभिस्ते तव प्राणादीन्सन्दधामि संयोजयामि । "तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति" इति सूत्रम् । हि यस्मादस्या एतेन प्राशनाख्यसंस्कारेण भर्त्रा सहैक्यं वृत्तं तस्माच्छ्रोत्रियस्य दारेणोपहासम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भिगमनं नेच्छेत्। स चैवंविदेवं कुर्वन् परो भवति पराभवं गच्छति। यद्वा एवंविच्छ्रोत्रियः परः शत्रुर्भवति। उत अप्यर्थे। निन्दार्थवादोऽयम्। परदाराभिगमनमतो न कार्यम्। उक्तं च काशीखण्डे—

एकतः सर्वमांसानि मत्स्यमांसं तथैकतः।
एकतः सर्वपापानि एकतः पारदारिकम्॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ चतुर्थीकर्म समाप्तम्॥

अथ चतुर्थीकर्मणः स्पष्टप्रयोगो लिख्यते। अथ विवाहदिवसाच्चतुर्थदिनस्यापररात्रे स्नानं कृत्वा गृहमध्ये पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा विवाहाग्नेः स्थापनं वरः कुर्यात्। ततो वधूवरौ पश्चादग्नेरुपविशतः। दक्षिणतो वधूरुत्तरतो वरः। ततः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "विवाहाङ्गचतुर्थीकर्माहं करिष्ये" इति संकल्पं कृत्वा वैकल्पिकावधारणं करोति। "पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम्। उत्तरेण पात्रासादनम्। द्वे पवित्रे। ताम्रमयी आज्यस्थाली। ताम्रमयी चरुस्थाली। पालाश्यः समिधः। प्राञ्चावाघारौ। समिद्धतमे आज्यभागौ। पूर्णपात्रन्दक्षिणा। एतान् वैकल्पिकान्पदार्थानहं करिष्ये"। ततो देवताभिध्यानम्—"प्रजापतिं, इन्द्रं, अग्निं, सोमं, आज्येन। अग्निं, वायुं, सूर्यं, चन्द्रमसं, गन्धर्वं, आज्येनाहं यक्ष्ये। प्रजापतिं, चरुणा। शेषेण स्विष्टकृतं, अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्देवान् मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं, एताः पुनराज्येन, एता अङ्गप्रधानार्थदेवता अस्मिन्कर्मण्यहं यक्ष्ये"। ततो ब्रह्मवरणम्—"अमुकशर्मन् अस्मिन्कर्मणि त्वं ब्रह्मा भव। भवामी"त्युत्वा ब्रह्मासन उपवेशयेत्। ततः प्रणीतास्थानादुत्तरतो वारिपूर्णमुदकपात्रं न्यसेत्। तत उदपात्राग्न्योर्मध्ये प्रणीताप्रणयनम्। परिस्तरणाद्याज्यभागान्तं पूर्ववत्। ततो 'ऽग्ने प्रायश्चित्त'इत्यादि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भिः पञ्चमन्त्रैः पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा "ॐ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदमग्नये० । ॐ वायो प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं वायवे० । ॐ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं सूर्याय० । ॐ चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं चन्द्रमसे० । ॐ गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ।इदं गन्धर्वाय०। ततः स्थालीपाकेन "ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये०" । इति प्राजापत्यं हुत्वा, अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादिप्राजापत्यान्तानां षडाहुतीनां संस्रवमुदपात्रे प्रक्षिपेत् । केषांचिन्मते स्विष्टकृतोऽपि संस्रवमुदपात्रे प्रक्षिपेत् । अन्यासामाहुतीनां पात्रान्तरे संस्रवं क्षिपेत् । ततः ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते० । ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये० । ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे० । ॐ स्वः स्वाहा । इदं सूर्याय० । ॐ त्वन्नो अग्ने० । इदमग्नीवरुणाभ्यां० । ॐ सत्वन्नो अग्ने० । इदमग्नीवरुणाभ्यां० । ॐ अयाश्चाग्ने० । इदमग्नये० । ॐ ये ते शतं० । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च० । ॐ उदुत्तमं० ।; इदं वरुणायादित्यायादितये० । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये०" । ततः संस्रवप्राशनम् । ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । तत, उदपात्रादुदकमादाय वधूमूर्द्धन्यभिषिञ्चति । "ॐ या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दिता तनूर्जारघ्नीन्तत एनां करोमि सा जीर्य त्वं मया सहामुकीदेवि" इत्यनेन मन्त्रेण । अथ वरो वधूं स्थालीपाकं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हुतशेषं सक्तुप्राशयति । "ॐ प्राणैस्ते प्राणान्सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि माꣳसैर्माꣳसानि त्वचा त्वच"मित्यनेन मन्त्रेण । सा च भर्तरि मन्त्रे पठिते प्राश्नाति । ततो वधूः शुद्ध्यर्थमाचामेत् । तत आवसथ्याधानं चेत्करोति तदा आवसथ्याधानं कुर्यात् ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ चतुर्थीकर्मप्रयोगः ॥

अथ देवकोत्थापनमण्डपोद्वासनविधिः ॥

तत्र कालः--

समे च दिवसे कुर्याद्देवकोत्थापनं बुधः ।
षष्ठे च विषमे नेष्टं मुक्त्वा पञ्चमसप्तमौ ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

प्रतिष्ठादिनमारभ्य षोडशाहाच्च मध्यतः ।
मण्डपोद्वासनं कार्यमुद्वाहे च व्रते दश ॥

विवाहे षोडशाहमध्ये उपनयने दशाहमध्ये इत्यर्थः । समे षष्ठं विषमे पञ्चमं सप्तमं नेष्टम्, अन्यत्र शुभमित्यर्थः । विवाहात्पञ्चसु चतुर्थेऽहनि मातृविसर्जनम्, अन्यत्र कर्मान्ते इति गङ्गाधरः । विसर्जनं यावत्पारम्पर्यागतनियमयुक्तैर्भाव्यम्, इति वासुदेवपद्धतौ । श्रीवत्सभट्टकृतवाक्यसङ्ग्रहेऽप्येवमेव ।

अथ प्रयोगः--उक्तकाले मण्डपान्तः सपत्नीकः स्वासने उपविश्याचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य "अद्य विवाहाङ्गत्वेन स्थापितदेवतानामुत्थापनं मण्डपोद्वासनं पुण्याहवाचनं च करिष्ये" इति सङ्कल्पं कृत्वा सर्वा देवताः प्रत्येकं पूजयित्वा, "ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते० । उस्त्रावेतम्० ।

यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय भूतलात् ।
ऋद्धिं च विपुलां दत्वा पुनरागमनाय च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति विसृज्य भगवत्यादीनां मण्डपात् तैलाभ्यङ्गोद्वर्तनोष्णोदकस्नानानि कारयित्वा वेष्टनसूत्रमुन्मुच्य स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । ततो द्विजैरभिषेकः कार्यः । अभिषेकान्ते पुरोधास्तच्छाखादि वंशपात्रे निधाय तदुपरि प्रदक्षिणाद्भिर्जलं सकुटुम्बयजमानशिरसि किञ्चित्स्रावयेत् । "ॐ देवस्य त्वा० ३ । सोमस्य त्वा० १ । पलाशं भवति०" ब्राह्मणं पठेत् । ततः कर्ता शिरसि बद्धाञ्जलि "रसमद्धोत्रे षट्सु षट्सु मासेषु शोभनमस्त्वि"ति द्विजान्प्रार्थयेत् । ते च "तथास्त्वि"ति ब्रूयुः । ततः कङ्कणमोचनम् । तत्र मन्त्रः--

कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षां तु न कदा चन ।
मयि रक्षां विधायाशु देव ! त्वं गच्छ कङ्कण ! ॥

प्रथमतो वरकङ्कणम्, ततः कन्याकङ्कणम् ।

बन्धनं कन्यकापूर्वं वरपूर्वं विमोचनम् ।

इति वचनात् । ततो द्विजांश्चन्दनताम्बूलदक्षणादिना पूजयित्वा तदाशिषो मन्त्रोक्ता गृह्णीयादित्यादि देशकुलाचारानुसारेण ज्ञेयम् ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ देवकोत्थापनम् ॥

अथ नान्दीश्राद्धानन्तरं मण्डपोद्वासनपर्यन्तं नियममाह—

नान्दीश्राद्धे कृते चैव यावन्मातृविसर्जनम् ।
दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्धं स्नानं शीतोदकेन च ॥
उपवासं स्वधाकारं नित्यश्राद्धं तथैव च ।
ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमातिपातनम् ॥
अपसव्यं व्रतं चैव तथैव श्राद्धभोजनम् ।
सपिण्डा नैव कुर्वीरन्मण्डपोद्वासनावधि ॥

तथा च वृद्धमनुः—

अपसव्यं स्वधां यात्रां शीताद्भिः स्नानमेव च ।
सपिण्डा नैव कुर्वीरन्यावन्मातृविसर्जनम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ प्रसङ्गतो विवाहादूर्ध्वं वर्ज्यानाह—

स्नानं सचैलं तिलमिश्रकर्म प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् ।
अपूर्वतीर्थामरदर्शनं च विवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमेकम् ॥

पितॄणामुद्देशेन कलशदानमित्यर्थः । गदाधरभाष्ये—

ऊर्ध्वं विवाहात्पुत्रस्य तथा च व्रतबन्धनात् ।
आत्मनो मुण्डनं नैव वर्षं वर्षार्धमेव च ॥
जीर्णभाण्डादि न त्याज्यं गृहसम्मार्जनं तथा ।

हेमाद्रौ—

विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

वृद्धे पितरि कर्तव्यं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
पिण्डनिर्वपणं कार्यं पितृव्यादेरपिण्डनम् ॥

अथ वधूप्रवेशो ज्योतिर्निबन्धे—

वधूप्रवेशनं कार्यं पञ्चमे सप्तमे दिने ।
नवमे च शुभे वारे सुलग्ने शशिनो बले ॥

गर्गः—

वधूप्रवेशः प्रथमस्तृतीये शुभप्रदः पञ्चमकेऽथ वाऽह्नि ।
द्वितीयके वाऽथ चतुर्थके वा षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥

नारदः—

आरभ्योद्वाहदिवसात्षष्ठे वाऽप्यष्टमे दिने ।
वधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमेऽथ समे दिने ॥

वृद्धवशिष्ठोऽपि—

षष्ठेऽष्टमे वा दशमे दिने वा विवाहमारभ्य वधूप्रवेशः ।
पञ्चाङ्गसंशुद्धिदिनं विनाऽपि विधावसद्गोचरगेऽपि कार्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथा चोक्तं सङ्ग्रहे—

विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे तिथौ षोडशवासरान्तात् ।
ऊर्ध्वं ततोऽब्देऽयुजि पञ्चमान्तादतः परस्तान्नियमो न चास्ति ॥

चिन्तामणौ—

समाद्रिपञ्चाङ्कदिने विवाहाद्वधूप्रवेशोऽष्टि१६दिनान्तराले ।
शुभः परस्ताद्विषमाब्दमासदिनेऽक्षवर्षात्परतो यथेच्छम् ॥

अथ मासनिर्णयः । जयतुङ्गे विवाहपटले—

मार्गशीर्षे तथा माघे माधवे ज्येष्ठसंज्ञके ।
सुप्रशस्तो भवेद्वेश्मप्रवेशो नवयोषिताम् ॥

नक्षत्राणि व्यवहारतत्त्वे—

पौष्णात्कभाच्च श्रवणाच्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु ।
पुष्ये च मैत्रे च वधूप्रवेशो रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥

अन्यत्रापि—

ध्रुवक्षिप्रमृदुश्रोत्रवसुमूलमघानिले ।
वधूप्रवेशः सन्नेष्टो रिक्तारार्के बुधेऽपरैः ॥

अपरैर्बुधवारेऽपि नेष्टः ।

भर्तुः शोभनगोचरे हिमकरे नास्तङ्गते भार्गवे
सूर्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षेऽपि कृष्णेतरे ॥
हित्वा दिक्प्रतिलोमगौ बुधसितौ लालाटिकं दिक्पतिम्
चानीता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवैर्मोदते ॥

अथ प्रतिशुक्रविचारः—

नवबालवती नारी नवोढा चैव गर्भिणी ।
न गच्छेत्पदमेकन्तु सन्मुखे भार्गवे सति ॥
पितृवेश्मगता नारी सूयते तत्र सा यदि ।
नैव गच्छेद्गृहं भर्तुः सार्भका सन्मुखे भृगौ ॥

ज्योतिःप्रकाशे—

वामे शुक्रे नवोढायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे ।
धनं धान्यं च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरःस्थिते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वीरमित्रोदये—

पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्रे प्रयायाद्दक्षिणेऽपरे ।
पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशौ ॥

तथा भाद्रपदमारभ्य पूर्वादिमुख्यादिक्षु प्रतिदिशं मासत्रयं कपाटं ज्ञेयम् । चैत्रमारभ्य पूर्वाद्यष्टदिक्षु मुख्यादिक्षु मासद्वयं विदिक्ष्वैकं मासं क्रमेण कण्टकं जानीयात् । इदं द्वयं ग्रामान्तरे वधूगमने वर्ज्यम् । प्रतिशुक्रापवादमाह लल्लः—

स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विप्लवे तथोद्वाहे ।
नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥

माण्डव्यः—

नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु सप्तसु ।
वधूप्रवेशमाङ्गल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः ॥

सङ्ग्रहे—

एकग्रामे पुरे वाऽपि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
विवाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो न दुष्यति ॥

चण्डेश्वरः—

पित्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्या-
त्पत्युः शुद्धिर्न भवति रवेः सन्मुखो वाऽथ शुक्रः ।
शस्ते लग्ने गुणवति तिथौ चन्द्रताराविशुद्धौ
स्त्रीणां यात्रा भवति सफला सेवितुं स्वामिसद्म ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

नैकस्मिन्वत्सरे कार्यौ गृहोद्वाहौ कथञ्चन ।
नवीनमन्दिरे कन्यां नवोढां न प्रवेशयेत् ॥

तथा वधूप्रवेशो निश्येव कार्यो न दिवा ।

वधूप्रवेशो न दिवा प्रशस्तो राजप्रवेशो न निशि प्रशस्तः ।
दिवा च रात्रौ च गृहप्रवेशः प्रकीर्तितस्तु त्रिविधिः प्रवेशः ॥

अथ नववध्वाः प्रथमवर्षे कुत्र वासो निषिद्धः । ज्योतिर्निबन्धे—

विवाहात्प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमासके ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न सा भर्तृगृहे तिष्ठेच्चैत्रे तातगृहे तथा ॥

आषाढो ज्येष्ठोपलक्षकः, अधिकः क्षयोपलक्षकः ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । सवधूको वरः मङ्गलतूर्यशब्दपूर्वको गृहं प्रविशेत् । "ॐ आनो भद्रा १ देवानां भद्रा २ तान्पूर्वया ३ तन्नो वातो ४ तमीशानं ५ स्वस्तिन इन्द्रो ६ पृषदश्वा ७ भद्रकर्णेभिः ८ शतमिन्नु शरदो ९ अदितिर्द्यौरदिति १० इतिमन्त्रैर्वधूं गृहं प्रवेश्य गणपतिं लक्ष्मीं च सम्पूज्य पुण्याहं वाचयित्वा विप्राशिषो गृह्णीयात् । तद्यथा—आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य "विवाहाङ्गभूतं लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये । तत्रादौ निर्विघ्नार्थं गणपतिपूजनं कलशस्थापनं च करिष्ये" सर्वं सम्पाद्य लक्ष्मीं पूजयेत् । अथावाहनम्—

महालक्ष्मि ! समागच्छ पद्मनाभपदादिह ।
यथोपपन्ना पूजेयं त्वदर्थं देवि ! सम्भृता ॥

अथासनम्—

आलयस्ते हि कलितः कमलं कमलालये ! ।
कमले ! कमले ह्यस्मिन्स्थितिं मत्कृपया कुरु ॥

अथ पाद्यम्—

गङ्गादिसलिलाधारं तीर्थमन्त्राभिमन्त्रितम् ।
दूरयात्राश्रमहरं पाद्यं तत्प्रतिगृह्यताम् ॥

अथार्घ्यम्—

शम्भुना संस्तुते!देवि!इष्टसिद्धिवरप्रदे ! ।
शङ्खचक्रगदे!देवि!गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥

अथाचमनीयम्—

कर्पूरवासितं कृष्णावेण्या देवि!समागतम् ।
ददाम्याचमनं देवि!महालक्ष्मि!नमोऽस्तु ते ॥

अथ स्नानम्—

शिशिरं निर्मलं तोयं गङ्गादिभ्यो मयाऽऽहृतम् ।
स्नानार्थं ते महालक्ष्मि ! गृहाण सुरपूजिते ! ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चामृतैः स्नानम् । अथ वस्त्रम्--

तन्तुसन्तानसंसिद्धं कलाकौशलकल्पितम् ।
सर्वाङ्गाभरणं श्रेष्ठं वसनं परिधीयताम् ॥

अथ कञ्चुकी—

सरस्वतीप्रिये ! देवि ! सर्वालङ्कारभूषणे ! ।
सर्वसौभाग्यदे ! देवि ! उग्रशक्ते ! नमोऽस्तु ते ॥

अथालङ्काराणि--

रत्नमाणिक्यसंयुक्तं वैडूर्यं मौक्तिकं शुभम् ।
सुवर्णपुष्परागैश्च महालक्ष्मि ! नमोऽस्तु ते ॥

अथ हरिद्रा—

हरिद्रा पीतवर्णा च स्त्रियः सौभाग्यदायिनी ।
हरिद्रयाऽर्चिते ! देवि ! अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अथ कुङ्कुमम्—

कुङ्कुमं कामनाद्रव्यं कामनाकामसम्भवम् ।
कुङ्कुमेनार्चिते!देवि!सर्वसौभाग्यदायिनि ? ॥

अथ कज्जलम्--

कालिके ! कृष्णवर्णे ! त्वं सुभगे ! शान्तिकारके ! ।
अक्षिभ्यां कज्जलं दत्तं गृहाण परमेश्वरि ! ॥

अथ सिन्दूरम्--

उग्रशक्ते ! नमस्तुभ्यं रक्तसर्वाङ्गभूषिते ! ।
रक्ततीक्ष्णस्वरूपेण भयङ्करि ! नमोऽस्तु ते ॥

अथ गन्धम्--

मलयाचलसम्भूतं नानापन्नगरक्षितम् ।
शीतलं बहुलामोदं चन्दनं प्रतिगृह्यताम् ॥

अथाक्षताः--

अक्षतास्तण्डुलाः शुद्धाः कुङ्कुमेन विराजिताः ।
प्रीयतां सर्वदेवेशि ! जगन्मातर्नमोऽस्तु ते ॥

अथ पुष्पम्--

मिलत्परिमलामोदमत्ताालिकुलसङ्कुलम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आनन्दि नन्दितोद्यानं पद्मायै कुसुमन्तव ॥

अथाङ्गपूजा--

"ॐ दुर्गायै नमः पादौ पूजयामि। जयन्त्यै न० गुल्फौ पू० । महाकाल्यै न० ऊरू पू० । भद्रकाल्यै न० कटिं पू० । कपालिन्यै न० नाभिं पू० । ब्राह्म्यै० कुक्षौ पू० । शिवायै० हृदयं पू० । धात्र्यै० हस्तौ० । स्वधायै० कण्ठं पू० । स्वाहायै० वक्त्रं पू० । शशिवाहिन्यै० ललाटं पू० । माहेश्वर्यै० नासिकां पू० । रौद्रमुख्यै० श्रोत्रे पू० । सिंहवाहिन्यै० नेत्रे पू० । कौमार्यै० शिरः पू० ।

अथ माला—

श्रीपत्रैर्बिल्वपत्रैश्च शतपत्रैर्विचित्रिताम् ।
पुष्पमालां प्रयच्छामि सङ्गृहाण सुरेश्वरि ! ॥

अथ दूर्वाङ्कुरान्—

विष्ण्वादिसर्वदेवानां प्रियपुष्पां सुशोभनाम् ।
क्षीरसागरसम्भूतां दूर्वां स्वीकुरु सर्वदा ॥

अथ धूपम्—

गन्धसम्भारसन्नद्धः कालागरुसमुद्भवः ।
सुरासुरनरानन्दधूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

अथ दीपम—

मार्तण्डमण्डलाखण्डचन्द्रबिम्बाग्नितेजसम् ।
निधानं देवि ! दीपोऽयं निर्मितस्तव भक्तितः ॥

अथ नैवेद्यम्—

देवतालयपातालभूतलाधारधान्यजम् ।
रसं षोडशसम्पन्नं नैवेद्यं ते नमः श्रिये ! ॥

मध्ये पानीयम् । अथ करोद्वर्तनम्—

सुगन्धपरिमलाढ्यं च गोरोचनसमन्वितम् ।
अगरुं मृगनाभिं च करोद्वर्तनकं शुभम् ॥

अथ ताम्बूलम्—

पातालतलसम्भूतं वदनाम्भोजभूषणम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नानागुणगणाकीर्णं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥

अथ दक्षिणा—

यत्रास्ति ते कृपालेशः स एव श्रीनिकेतनम् ।
तथापि ते मयोत्सृष्टा दक्षिणा प्रतिगृह्यताम् ॥

अथ नीराजनम्—

दिव्यहाटकपात्रस्थं रत्नदीपप्रभायुतम् ।
नीराजनं कृतं देवि ! नारायणि ! नमोऽस्तु ते ॥

मन्त्रपुष्पाञ्जलिः । अथ प्रार्थना—

विष्णोर्वक्षसि पद्मे च शङ्खे चक्रे तथाम्बरे ।
लक्ष्मि ! देवि ! यथाऽसि त्वं मम नित्या तथा भव ॥

अथ नमस्कारः—

नमः श्रिये रमे ! पद्मे ! कमले ! कमलालये ! ।
नमः क्षीरोदजे ! लक्ष्मि ! इन्दिरे ! हरिवल्लभे ! ।
क्षमाप्य दण्डवद्भक्त्या प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥

"अस्य कर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं भूयसीं दक्षिणां नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दातुमहमुत्सृजे" । ब्राह्मणेभ्यो मन्त्राशिषो गृहीत्वा कर्म समापयेत् ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ लक्ष्मीपूजनम् ।

अथ प्रसङ्गात्पुनर्विवाह उच्यते । प्रयोगपारिजाते—इत्थं विवाहे कृते पश्चाल्लग्नाद्यशुद्धिज्ञानं चेत्तदा ज्योतिःशास्त्रोक्तकालविशेषे पुनर्विवाहं कुर्यात् । तदाह नृसिंहः श्रीधरीये—

पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभवृद्धिदम् ।
लग्नेन्दुलग्नयोर्दोषे ग्रहताराद्यसम्भवे ॥
अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टयोगादिसम्भवे ।
विवाहे त्वथ दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्राशौचं वधूवरसम्बन्धि ज्ञेयम्। अन्यत्र "सद्यः शौचं विधीयत" इति तदभावस्योक्तत्वात्।

विवाहसमये प्राप्ते यद्गेहे मृतिजन्मनी।
स्यातां तदा पुनश्चैव शुद्धे काले समाचरेत्॥

इति वचनाच्च। केचित्तु वरेणाचरितव्यगुरुमृताशौचाविषयमेतत्, अन्यत्र सामान्याशौचे नान्दीश्राद्धादूर्ध्वमाशौचाभावादित्याहुः। तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्वैवाह्यमिष्यते।

अयने चोत्तरे श्रेष्ठं वर्द्धयेत्तु विशेषतः।
आषाढमार्गशीर्षौ द्वौ वर्ज्यौ शेषाः शुभावहाः॥
विवाहोक्ततिथ्यंशराशिवारादिवर्गजाः।
करणानि योगसंज्ञानि ग्रहगोचरयोगगाः॥
तस्मिन्विवाहसमये शुभदाश्च तथैव वा।
पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च विवाहः शुभदो भवेत्॥

अत्रत्यान्यो विशेषः सगोत्रादिविवाहः प्रायश्चित्तविधाने द्रष्टव्यः। अथ द्वितीयविवाहविधानम्। तत्र श्रुतिः--"तस्मादेके बह्वीर्जाया विन्दत" इति। श्रुत्यन्तरमपि "तस्मादेकस्य बह्वयो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सहपतय" इति। तद्विषयमाहापस्तम्बः—"धर्मप्रजासम्पन्नो दारे नान्यां कुर्वीतान्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयादिति"। अस्यार्थः—यदि प्रागूढा स्त्री धर्मेण प्रजया च सम्पन्ना तदा नान्यां विवाहयेत्। अन्यतराभावेऽन्याधानात्प्राग्वोढव्येति। "त्रिभिर्ऋणवान् जायत इति नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति" श्रुतेः। स्मृतिश्च—

अपुत्रः सन्पुनर्दारान् परिणीय ततः पुनः।
परिणीय समुत्पाद्य नोचेदापुत्रदर्शनात्।
विरक्तश्चेद्वनं गच्छेत्संन्यासं वा समाश्रयेत्॥

प्रयोगरत्ने याज्ञवल्क्यः—

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा।
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥

अधिवेत्तव्या तदुपरि स्त्र्यन्तरं कर्तव्यमित्यर्थः। अधिवेदने प्रतीक्षाकालमाह मनुः—

वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

सङ्ग्रहे तु—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

विधानपारिजाते स्मृतिभास्करे—

व्याधिता स्त्रीप्रजा वन्ध्या उन्मत्ता विगतार्तवा ।
अदुष्टा लभते त्यागं तीर्थतो न तु धर्मतः ॥

तीर्थतो—योनितः। धर्मकार्ये सहायभूता भवत्येव। संहितायां विशेषमाह स एव—

या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।
सानुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित् ॥

प्रयोगरत्ने—

एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।
समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोढामपरां वहेत् ॥ इति ॥

याज्ञवल्क्यस्तु—

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ इति ॥

सधनेन स्वद्रव्यतृतीयांशो देयः। निर्धनेनान्नाच्छादनादि देयमित्यर्थः। या तूक्तद्रव्यादिना परितोषिता गृहान्निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः—

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रोषिता गृहात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या स्वकुलसन्निधौ ॥ इति ॥

पत्नीबहुत्वे विशेषमाह कात्यायनः—

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।
कारयेत्तद्बहुत्वं चेज्ज्येष्ठया गर्हिता नचेत् ॥ इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्यार्थः—अग्निशुश्रूषा श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यकर्म शिष्टशुश्रूषा अतिथिपूजनादि पत्नीसहायसंपाद्यं तत्तदेतत्सर्वं सवर्णासवर्णभार्यासमुदायवान् सवर्णभार्यया कारयेत् । अनेकसवर्णभार्यायुक्तस्तु ज्येष्ठया सवर्णभार्यया कारयेत् । "यदि सा गर्हिता न चेत्" । गर्हाशब्दोऽत्र धर्मायोग्यत्वोपपादकदोषोपलक्षकः । ते दोषा अन्धत्वकुष्ठित्वादयः । इदमप्याधाने सहाधिकृतानेकभार्याविषयम् । अनधिकृतायास्तु प्रसक्त्यभाव एव । तत्रापि केवलकर्त्वर्थमाज्यावेक्षणादि यजमानौदुम्बरीसमानवेदकयैव सवर्णया ज्येष्ठया कारयेत् । पत्नीसन्नहनादिकर्तृसंस्कारकन्तु सहाधिकृताभिः सर्वाभिरित्यादि मीमांसासारवेदिनां सुज्ञानम् । स्मार्ताग्निसाध्ये तु कर्मणि सर्वासां सहाधिकारः । प्रथमविवाहाग्नेवेव होमविधानात्, तदसम्भवेऽग्निद्वयसंसर्गविधानाच्च । तथा च कात्यायनाश्वलायनौ—

सदारोऽन्यान्पुनर्दारानुद्वोढुं कारणान्तरात् ।
यदीच्छेदाग्निमान्कुर्वन्क्व होमोऽस्य विधीयते ।
स्वाग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन ॥ इति ॥

इदं तु सति सम्भवे ग्रामान्तरादावसम्भवे तु लौकिकेऽग्नौ विवाहहोमं कृत्वा तदनन्तरं मण्डनाद्युक्तप्रकारेण पुनराधानं कार्यम् । मृतपत्नीकस्य द्वितीयविवाहे कालविशेष उक्तः सङ्ग्रहे—

प्रमदामृतिवासरादितः पुनरुद्वाहविधिर्वरस्य च ।
विषमे परिवत्सरे शुभो युगले चापि मृतिप्रदो भवेत् ॥

जीवत्यां पूर्वपत्न्यां द्वितीयादिविवाहे नायं कालनियमः । अत्र द्वितीयादिविवाहे जीवत्पितृकोऽपि स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । उक्तं च—

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ।
अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति ॥

इति संस्कारगणपतौ द्वितीयविवाहविधानम् ॥

अथ तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये अर्कविवाहविधिः । तृतीयानिषेधमाह मात्स्ये कश्यपः—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीं यः समुद्वहेत् ।
पुत्रपौत्रादिसम्पन्नः कुटुम्बी साग्निको वरः ॥
उद्वाहे सति सिद्ध्यर्थे तृतीया न कदाचन ।
मोहादज्ञानतो वाऽपि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ॥
नश्यत्येव न सन्देहो गार्ग्यस्य वचनं यथा ॥

विधानपारिजाते—

धर्मरागनिमित्तोऽपि नोद्वहेन्मानुषीं स्त्रियम् ।
तृतीयां यदि चोद्वाहेत्तर्हि सा विधवा भवेत् ॥
चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत् ।
आदित्यदिवसे वाऽपि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे ॥
शुभे दिने वा पूर्वाह्णे कुर्यादर्कविवाहकम् ।

देशादि ब्रह्मपुराणे—

ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा सुपुष्पफलसंयुताम् ।
परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात्स्थण्डिलादि यथाविधि ॥

व्यासः—

स्नात्वालङ्कृतवासास्तु रक्तगन्धादिभूषितम् ।
सपुष्पफलशाखैकमेकगुल्मं समाश्रयेत् ॥
सुलक्षणेन संयुक्तमर्कं संस्थाप्य यत्नतः ।
अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत्पुरा ॥
अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत् ।
नान्दीश्राद्धं हिरण्येन अष्टौ वर्गान्प्रपूजयेत् ॥
मण्डपं नात्र कुर्वीत अविघ्नं पूजनं तथा ।
पूजयेन्मधुपर्केण वरं विप्रस्य हस्ततः ॥
यज्ञोपवीतवस्त्रे च हस्तकर्णादिभूषणम् ।
उष्णीषगन्धमाल्यादि वरायास्मै प्रदापयेत् ॥
स्वशाखोक्तविधानेन मधुपर्कं समाचरेत् ।

ब्रह्मपुराणे—यथाविधि इत्यस्यानन्तरम्—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृत्वाऽर्कं पुरतस्तिष्ठन्प्रार्थयेत्तु द्विजोत्तमः ।
त्रिलोकवासिन्सप्ताश्व ! च्छायया सहितो वरः ॥
तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ।
तत्राध्यारोप्य देवेशं छायया सहितं रविम् ॥
वस्त्रैर्माल्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेणैव पूजयेत् ।

तन्मन्त्रेण "आकृष्णेने"त्यादिना । अन्यत्रापि—

श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः ।
गन्धपुष्पैस्तथाऽभ्यर्च्य तल्लिङ्गैरभिषिच्य च ॥
गुडौदनं तु नैवेद्यं ताम्बूलं च समर्पयेत् ।

व्यासः—

अर्कं प्रदक्षिणीकुर्वन् जपेन्मन्त्रमिमं बुधः ।
मम प्रीतिकरायेयं मया सृष्टा पुरातनी ॥
अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं परिरक्षतु ।
पुनः प्रदक्षिणीकुर्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
नमस्ते मङ्गले ! देवि ! नमः सवितुरात्मजे ! ।
त्राहि मां कृपया देवि ! पत्नीत्वं म इहागता ॥
वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्द्धनः ।
तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युं चाशु विनाशय ॥
ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुषं कुलमुद्धरेत् ।
आदित्यः सविता चार्कः पुत्री पौत्री च नप्तृका ॥
गोत्रं काश्यप इत्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् ।
मुहूर्तेऽर्कं निरीक्षेत स्वस्तिसूक्तमुदीरयेत् ॥
आशीर्भिः सहितैः कुर्यादाचार्यसहितैर्द्विजैः ।
अथाचार्यं समाहूय विधिना तन्मुखाच्च तम् ॥
प्रतिगृह्य ततो होमं गृह्योक्तविधिना चरेत् ।

आचार्यस्य दानमन्त्रमाह व्यासः—

अर्ककन्यामिमां विप्र ! यथाशक्तिविभूषिताम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र ! समाश्रयेत् ॥
अजपन्पक्षकर्माणि कृत्वा कङ्कणपूर्वकम् ।
यावत्यं चावृतं सूत्रं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् ॥
स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या चाथ वा यजेत् ।
पञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे बध्नाति मन्त्रतः ॥
बृहत्सामेतिमन्त्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् ।
अर्कस्य पुरतः पश्चाद्दक्षिणोत्तरयोस्तथा ॥
कुम्भांश्च निक्षिपेत्पश्चादाग्नेयादिचतुष्टये ।
सवस्त्रप्रतिकुम्भं च त्रिसूत्रेणैव वेष्टयेत् ॥
हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम् ।
प्रतिकुम्भं महाविष्णुं पूजयेत्परमेश्वरम् ॥
पाद्यार्घादिनैवेद्यान्तं कुर्यान्नाम्नैव मन्त्रवित् ॥

अत्र होमप्रकारश्च शौनकेन प्रदर्शितः—

तृतीयेऽत्र विवाहे तु सम्प्राप्ते पुरुषस्य तु ।
अर्कविवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥
अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत् ।
नान्दीश्राद्धं प्रकुर्वीत स्थण्डिलं च प्रकल्पयेत् ॥
अर्कमभ्यर्च्य सौर्यया गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

सौर्यया-सूर्यदैवत्यया "आकृष्णेने"त्यादृचा ।

स्वयं चालङ्कृतस्तद्वद्वस्त्रमाल्यादिभिः शुभैः ।
अर्कस्योत्तरदेशे तु समन्वारभ्य एतया ॥

एतयाऽर्ककन्यया ।

उल्लेखनादिकं कुर्यादाघारान्तमतः परम् ।
आज्याहुतीश्च जुहुयात्सङ्गोभिरनयैकया ।
यस्मै त्वा कामकामायेत्येतया च परस्परम् ॥
व्यस्ताभिश्च समस्ताभिस्ततश्च स्विष्टकृद्भवेत् ।
परिषेचनपर्यन्तमयाश्चेत्यादितः क्रमात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रार्थनादिविशेषमाह व्यासः—

पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
मया कृतमिदं कर्म स्थावरेण जरायुणा ॥
अर्कापत्यानि मे देहि तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ।
इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि जप्त्वा तं विसृजेत्पुनः ॥
गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्तितः ।
इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि भक्तितः ॥
तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहवाचनम् ॥

अत्र पञ्चमदिनकृत्यमाह ब्रह्मपुराणे—

चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तां प्रपूज्य च ।
विसृज्य होममग्निं च विधिना मानुषीं पराम् ॥
उद्वहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्रादिवृद्धिमान् ।
न पशून्न च मित्राणि मण्डलं नैव गच्छति ॥
एवमेव द्विजश्रेष्ठ ? विधिना सम्यगुद्वहेत् ।
धनधान्यसमृद्धिश्च इच्छाशक्तिः परत्र च ॥ इति ।

इति मूलवाक्यानि ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः ।

तत्र ज्योतिर्विदादिष्टे शुभे दिने स्नानादिसम्पादितो वरो द्विजैः सह सुवासिनीभिर्वादित्रघोषैश्च सह पूर्वाह्णे पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा दिशि गत्वा पुष्पफलयुतलक्षणोक्तमर्कं परीक्ष्य तत्र सर्वे उपविशेयुः । वरस्तु अर्कसमीपे स्त्रिया रङ्गमालिकया निर्मितस्थले वस्त्रादिमृद्वासने द्विजैः सह प्राङ्मुख उपविशेत् । आचमनप्राणायामत्रयं कृत्वा "श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः" इत्यादि देशकालौ सङ्कीर्त्य "एवंगुणविशेषणविशिष्टायां पुण्यतिथौ मम तृतीयमानुषीविवाहजदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये अर्कविवाहमहं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य, तत्रादौ गन्धपुष्पादिभिः अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं वृणुयात् । "विवाहाङ्गत्वेन स्व-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तिपुण्याहवाचनमविघ्नपूजनं मण्डपदेवतापूजनं मातृकापूजनं वसोर्द्धारापूजनं हिरण्येन नान्दीश्राद्धं चाहं करिष्ये। तत्रादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणेशपूजनमहं करिष्ये"। इति सङ्कल्प्य तान्यनुक्रमेण कुर्यात्। आचार्यं प्रार्थयेत्—

कन्यापिता यथा सूर्यो देवानां च प्रजापतिः।
तथा त्वर्कप्रदानार्थमाचार्यस्त्वं कुरु द्विज ! ॥

इति प्रार्थना। तत आचार्यः स्वशाखोक्तविधिना विष्टरपाद्यार्घ्याचमनमधुपर्कवस्त्रयज्ञोपवीतोत्तरीयगन्धपुष्पालङ्करणादिभिर्वरं प्रपूजयेत्। अथानन्तरं तिष्ठन् वरोऽर्कवृक्षं वस्त्रेण कार्पाससूत्रेण वा पञ्चवारं चतुर्वारं वेष्टयित्वा तस्मिन्सूर्यदेवतामारोप्य "ॐ आ कृष्णेन रजसा० पश्यन्"। अनेनावाहनादिदक्षिणान्तं सम्पूज्य प्रार्थयेत्।

त्रैलोक्यवासिन्सप्ताश्व ! च्छायया सहितो रवे !।
तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥

इति जलेन त्रिवारं सिञ्चेत्।

मम प्रीतिकरा येयं मया सृष्टा पुरातनी।
अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा ह्यस्मात्कर्माभिरक्षतु ॥

इति प्रदक्षिणां कुर्वन् जपेत्।

नमस्ते मङ्गले ! देवि ! नमः सवितुरात्मजे !।
त्राहि मां कृपया देवि ! पत्नीत्वं म इहागता ॥

अत्र कातीयानां वेद्यामग्निप्रतिष्ठापूर्वकाविवाह उच्यते। अतः कारणादुत्तरदिग्भागे सम्पादिते स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमाग्निं संस्थाप्य, ततः पश्चिममुखः साक्षतवरस्तिष्ठन्नर्कं प्रार्थयेत्।

अर्क ! त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च।
वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्द्धनः ॥
तृतीयोद्वाहजं दोषं मृत्युं चाशु विनाशय ॥

ततो द्विजैर्मङ्गलाष्टकानि पठितव्यानि। "तदेव लग्नान्ते अप्रतिष्ठे"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्युक्ते अन्तःपटमुत्तरतो निःसार्य अर्कस्योपरि अक्षतानि क्षिपेत् । प्राङ्मुखोऽर्कसमीपे तिष्ठेत् । तत आचार्यः सूत्रेण वरार्कौ "परि त्वा गिर्वणो०" गायत्र्या वा चतुर्वारं पञ्चवारं वेष्टयित्वा सर्वैः सुलग्नं कार्यम् । "वरार्कयोः सुलग्नमस्तु, तृतीयविवाहजदोषपरिहारोऽस्तु" । ततश्च वरणं त्रिपुरुषं कुलमुच्चारयेत् । तद्यथा-आचार्यः आचमनं प्राणायामं च कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य "अस्य तृतीयोद्वाहजदोषपरिहारार्थं ब्राह्मविवाहविधिना आर्कीदानमहं करिष्ये" आर्कीशाखोपरि वरहस्ते "शिवाऽऽपः सन्तु । सौमनस्यमस्तु । तृतीयोद्वाहजदोषपरिहारोऽस्तु । दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । काश्यपगोत्रस्य काश्यपावत्सारनैध्रुवेतित्रिप्रवरस्य आदित्यस्य प्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीं अर्कस्य पुत्रीं, अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकशर्मणः पौत्राय अमुकशर्मणः पुत्राय अमुकशर्मणे वराय तुभ्यमहं सम्प्रददे" इति सकृत्त्रिवारं वा । इति कन्यादानम् ।

अर्ककन्यामिमां विप्र ! यथाशक्तिविभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र ! समाश्रय ॥

इति वधूं प्रति वदेत् । वरस्तु "स्वस्ति"त्युक्त्वा वेष्टितसूत्रमूर्द्ध्वं निष्काश्य तेन "बृहत्साम नक्षत्रमृद्धद्वृष्ण्यं त्रिष्टुभो यः शुभितमुग्रवीरम् । इन्द्रस्तोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सागरेण रक्ष" इति मन्त्रेण हस्ते कङ्कणं बध्नीयात् । ततोऽर्कात्स्थण्डिलाद्वा चतुःकोणेषु सवस्त्रं कुम्भचतुष्टयं संस्थाप्य त्रिः सूत्रेण वेष्टयेत् । जलहरिद्राकुङ्कुमगन्धपुष्पफलहिरण्यवस्त्रादिभिः पूरितेषु सुवर्णनिर्मितां पृथक् पृथक् प्रतिमामावाहनादिदक्षिणान्तं नाममन्त्रेण पुरुषसूक्तेन वा पूजयेत् । वेदविद्भिश्चतुर्भिर्ब्राह्मणैः शुभसूक्तानि पठितव्यानि । वरस्तु ततो होमं कुर्यात् । आचमनप्राणायामदेशकालकीर्तनान्ते "अर्कविवाहाङ्गभूतं होमं करिष्ये ।" इति सङ्कल्प्य, "पूर्वेण ब्रह्मणो गमन"मित्यादिपद्धत्युक्तप्रकारेणैव पूर्णपात्रान्तं विकल्पः । "तत्र प्रजापतिं, इन्द्रं, अग्निं, सोमं, अथ प्रधानं बृहस्पतिं, अग्निं, वायुं, सूर्यं, प्रजापतिं, एता आज्येन । अग्निं,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं, सवितारं, विष्णुं विश्वान्देवान् मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, ऋतासाहं, ऋतधामान"मित्यादिपद्धत्युक्तं सर्वं स्विष्टकृदन्तं कुर्यात् । ततोऽब्रह्मवरणाद्याघाराज्यभागान्तं कृत्वा प्रधानहोमः । "सङ्गोभिरित्यस्याङ्गिरा ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः बृहस्पतिर्देवता आज्यहोमे विनियोगः । ॐ सङ्गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भग इवेदर्यमणन्निनाय । जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजया शूँरिवाजौ स्वाहा । इदं बृहस्पतये नमम । यस्मै त्वेति वामदेव ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता आज्यहोमे वि० । ॐ यस्मै त्वा काम कामाय वयं सम्राड्यजामहे । तमस्मभ्यं कामं दत्वाऽथेदं त्वं घृतं पिब स्वाहा । इदमग्नये" ततो व्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिर्होमः कार्यः । यथा "ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे० । ॐ स्वः स्वाहा । इदं सूर्याय० ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । इदं प्रजापतये०" । ततोऽष्टाहुतयः । ऋतासाहेत्यादि-स्विष्टकृदन्तहोमः कार्यः । जयादि कृताकृतमेव कार्यं न कार्यम् । संस्रवप्राशनादिप्रणीताविमोकान्ते द्विजैः कुम्भस्थोदकप्रणीतोदकाभ्यां वराग्राभिषेकः कार्यः । यथा विप्राः कुशाग्रैः सपल्लवैः । तत्र "देवस्य त्वा० ३ । सोमस्य त्वा० १ । स्वस्ति न इन्द्रो० १ । वरुणस्योत्तम्भन० १ । पुरुषसूक्तेन । दश गायत्र्या । विभ्राट् । ऋचं वाचं" सर्वत्र एताभिर्ऋग्भिर्वरमभिषिञ्चति । वरः—

पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
मयाकृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा ॥
अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ।

इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि जप्त्वा च विसृजेयुः ।

गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्तितः ।
इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि शक्तितः ॥

तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहवाचनम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तां प्रपूज्य च ॥

इति ब्रह्मपुराणे ।

विसृज्य होममग्निं च विधिना मानुषीं पराम् ।
उद्वहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्राभिवृद्धिमान् ॥
एवमेव द्विजश्रेष्ठ ! विधिना सम्यगुद्वहेत् ।
धनधान्यसमृद्धिं च इच्छाशक्तिं परां व्रजेत् ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ अर्कविवाहविधिः समाप्तः ॥

अत्र सङ्क्षेपतः प्रयोगः—उक्ते आदित्यवारादौ उक्तदेशे यथोक्तार्कसमीपे गत्वाऽऽचम्य प्रमाणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य मम तृतीयमानुषीविवाहजदोषाभावाय अर्कविवाहमहं करिष्ये । तदङ्गमन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेऽग्नौ"वित्यादि आघारान्तमुक्त्वा, अत्र प्रधानम् "बृहस्पतिमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चाज्येन शेषेण स्विष्टकृत"मित्याद्यन्वाधायाघारान्तं कृत्वा, "सङ्गोभिरित्यस्याङ्गिरा बृहस्पतिस्त्रिष्टुबर्कविवाहाङ्गभूताज्याहुतिहोमे विनियोगः । ॐसङ्गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भग इवेदर्यमणन्निनाय । जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजया शूँरिवाजौ स्वाहा । इदं बृहस्पतये नमम । यस्मा इत्यस्य वामदेवोऽग्निस्त्रिष्टुप् विनियोगः" । स च पूर्ववत् । "ॐयस्मै त्वा काम कामाय वयं सम्राड्यजामहे । तमस्मभ्यं कामं दत्वाऽथेदं त्वं घृतं पिब स्वाहा । इदमग्नये नमम" । ततो व्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिर्हुत्वा होमशेषं समापयेत् । ततः प्रदक्षिणा । प्रार्थनादि कर्मसमापनम् । इतिनारायणभट्टकृतप्रयोगः ।

अथैकोदरविवाहनिर्णयः । स्मृतिरत्न्यावल्याम्—

एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वासरे पुनः ।
विवाहं नैव कुर्वीत मण्डनोपरि मुण्डनम् ॥

संहितासारावल्याम्—

एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे यदि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विवाहं नैव कुर्वीत कुर्वन्ति मुनयोऽन्यथा ॥

अन्यथा मातृभेदे । तथा च गर्गः—

एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।
न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥

वत्सरपरिहाराशक्तौ षण्मासं वा परिहरेत् । तथा च वराहः—

विवाहस्त्वेकजातानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि ।
असंशयस्त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥

मदनरत्नेऽपि—

एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।
षण्मासमध्ये मुनयः समूचुर्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥

अस्यापवादस्तत्रैव—

ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम् ।
तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते ॥

संहितासारावल्याम्—

फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने ।
भेदादब्दस्य कुर्वन्ति नर्तुत्रयविलम्बनम् ॥

षण्मासस्यापि परिहाराशक्तौ दिनचतुष्टयं परिहरेत् । तथा च गर्गः—

पुत्रीपरिणयादूर्द्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् ।
पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरयः ॥

कर्पर्दिकारिकायामपि—

उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्पुत्र्यन्तरस्योद्वहनं कदाऽपि ।
यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्णं समाप्य चान्योद्वहनं विदध्यात् ॥

दिनचतुष्टयस्यापि परिहाराशक्तौ दिनमात्रं परिहरेत् । तथा च गर्गः—

भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ।
न कुर्यान्मङ्गलं किञ्चिदेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥

कर्पर्दिकारिकायामपि—

भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न कुर्यान्मङ्गलं किञ्चिदेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥

दिनमात्रस्यापि परिहाराशक्तौ लग्नमात्रं परिहरेत् ।

तथा च पारिजाते स्मृत्यन्तरम्—

विवाहस्त्वेकजन्यानामेकस्मिन्नुदये कुले ।
नाशं करोत्येकवर्षे स्याद्वैका विधवा तयोः ॥

अस्यार्थः—एकजन्यानामेकस्मिन्नुदये लग्ने विवाहः एकवर्षमध्ये कुले नाशं करोति । तयोर्वा मध्ये एका विधवा भवति । लग्नस्यापि परिहाराशक्तौ मण्डपमात्रं परिहरेत् । तथा च स्मृतिरत्नावल्याम्—

भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ।
एकस्मिन्मण्डपे चैव न कुर्यान्मङ्गलद्वयम् ॥

अस्यां च व्यवस्थायां प्रमाणमुक्तं ज्योतिर्विवरणे—

एकोदरयोर्द्वयोरेकादिनोद्वहने भवेन्नाशः ।
नद्यन्तर एकदिने केऽप्याहुः सङ्कटे च शुभम् ॥
न प्रतिषिद्धं लग्नं सम्प्राप्ते सङ्कटे महति ।
एकोदरसम्भवयोरेकाहे भिन्नमण्डपे काले ॥

अत्र दिनशब्दः पूर्वोक्तानां संवत्सरादीनां सर्वेषामुपलक्षणम्, सङ्कोचनिमित्तस्य सङ्कटस्य सर्वत्रापि तुल्यत्वात् । अत एव प्रवेशनिर्गमयोः षण्मासपरिहारासम्भवे वैपरीत्येनैकदिनविधानम् । तत्रैव—

ऊर्ध्वं विवाहाच्छुभदो नरस्य नारीविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।
नारीविवाहात्तदहेऽपि शस्तं नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः ॥

भिन्नमातृकयोस्तु न पूर्वोक्तकालवर्जनमित्याह मेधातिथिः—

पृथङ्मातृजयोः कार्यो विवाहस्त्वेकवासरे ।
एकस्मिन्मण्डपे कार्यं पृथग्वेदिकयोस्तथा ॥
पुष्पपट्टिकयोः कार्यं दर्शनं न शिरस्थयोः ।
भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् ॥

वासरशब्दो वत्सरादीनामुपलक्षणम् । अथ यमलजातयोरपि पूर्वोक्त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निषेधापवादः । भट्टकारिकायाम्—

एकस्मिन्वत्सरे चैकवासरे मण्डपे तथा ।
कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः ॥

गार्ग्यः—

एकस्मिन्वासरे चैव कुर्याद्यमलजातयोः ।
क्षौरं चैव विवाहं च मौञ्जीबन्धनमेव च ॥

तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण कार्यम् । ज्येष्ठानुक्रमस्तु गर्भोत्पत्तिक्रमेण श्रीभागवते —

प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षी-
द्यः प्राक्स्वदेहाद्यमलौ ह्यजायत ।
तं वै हिरण्यकश्यपुं प्रविदुः प्रजातं
ततो हिरण्याक्षमसूत साऽऽग्रतः ॥

तथा च वैद्यके आत्रेयसंहितायाम्—

यदा विशेद्द्विधाभूतं बीजं पुष्पं परिक्षरत् ।
तदा भवेद्द्विधा गर्भसूतिर्वेशविपर्ययात् ॥

तेन प्रथमं जातः कनिष्ठः । अनन्तरजातो ज्येष्ठः ।

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्येष्वपि स्मृतम् ॥

इति मनुवचनमेककोशजातयमलविषयम् । तथा च देवलः— "तदा एककोश एव युगपद्यमलजन्मे"ति ।

यस्मिञ्जातस्य यमयोः पश्यति प्रथमं मुखम् ।
सञ्जातः पितुरस्यैव तस्मिञ्ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥

अथ द्विशोभनादिनिर्णयः । तत्र वसिष्ठः—

द्विशोभने त्वेकगृहेऽपि नेष्टे शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैस्तु ।
आवश्यकं शोभनमुत्सुको वा द्वारेऽथ वाऽऽचार्यविभेदतो वा ॥

एकोदरप्रसूतानां नाशिकार्यत्रयं भवेत् ।
भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्यार्थः—

एकस्मिन्गृहे नवदिनमध्ये शोभनद्वयं न कार्यम् । किन्तु नवादिनानन्तरं कार्यम् । औत्सुक्येनावश्यकर्तव्ये द्वारभेदेन गृहभेदेनाचार्यभेदेन वा कार्यम् । तथैकस्मिन्गृहे सोदराणां होमवत्संस्कारत्रयं न कार्यम् । भिन्नोदरप्रसूतानान्तु न दोषः । सायणीयेऽपि—

एकस्मिन्शोभने वृत्ते द्विशुभं नैव कारयेत् ।
यदि कुर्यात्प्रमादेन तत्र स्यादशुभं ध्रुवम् ॥

कात्यायनोऽपि—न कुर्यान्मङ्गलत्रय"मिति । चौलोपनयनाविवाहरूपं कार्यत्रयम् । उक्तञ्च—

आदौ चौलं तथा मौञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः ।
मातृभेदे बुधैरुक्तो मातुरैक्ये न कर्हिचित् ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

भिन्नोदराणामेकस्मिन्न कुर्यान्मण्डपेऽपि वा ।
समाप्य मङ्गलं चैकं पुनः कुर्याच्च नान्दिकम् ॥

अथ मण्डनमुण्डनादिनिर्णयः । तत्र गर्गः—

न मण्डनान्मुण्डनमूर्ध्वमिष्टं न पुत्रयोर्मुण्डनमेकवर्षे ।
न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुश्च कुर्यात् ॥

वासिष्ठेऽपि—

न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् ।
न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनञ्च गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ॥

गोत्रैकतायामिति त्रिपुरुषसापिण्ड्ये द्रष्टव्यम् । प्रवेशनिर्गमसहचरितमुण्डनमण्डनयोस्तथा दर्शनात् । तथा च मेधातिथिः—

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।
प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥
कुर्वन्ति मुनयः केचिदन्यस्मिन्वासरे लघु ।
लघु वा गुरु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकं तु यत् ॥

लघुगुरुलक्षणमुक्तं ज्योतिःसागरे—

चूडाकेशान्तसीमन्तविवाहोपनयान्बुधाः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुरुमङ्गलमित्याहुस्तदन्यल्लघु मङ्गलम् ॥ इति ।

प्रवेशनिर्गमलक्षणमुक्तं कात्यायनेन–

पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ।
मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् ॥
चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेद्वरणात्परम् ।
मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥
अभिन्ने वत्सरेऽपि स्यात्तदहस्तत्र भेदयेत् ।
अभेदेऽपि विवाहः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे ॥

नृसिंहप्रसादोऽपि–

न मुण्डनं स्याद्रशनानिबन्धो न चापि मोक्षो व्रतबन्धनस्य ।
वदन्ति गर्गप्रमुखा मुनीन्द्राश्चूडाकृतिं मुण्डनमेव नान्यत् ॥

नारदः–

पुत्रोद्वाहात्परं पुत्री विवाहो न ऋतुत्रये ।
न तयोर्व्रतमुद्वाहान्मण्डनादपि मुण्डनम् ॥

संहिताप्रदीपे–

ऊर्ध्वं विवाहात्तनयस्य नैव कार्यो विवाहो दुहितुः समार्धम् ।
अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयन्तु वधूः प्रवेश्या स्वगृहं न चादौ ॥ इति ।

अथ परिवेत्त्रादिनिर्णयः स्मृत्यर्थसारे–

यज्ञदाराग्निहोत्रादि कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥
पितृव्यपुत्रसापत्ने परदारासुतादिषु ।
विवाहाधानयज्ञादौ परिवेत्त्रादिदूषणम् ॥
षण्ढान्धबधिरस्तब्धजडगद्गदपङ्गुषु ।
कुब्जवामनरोगार्तशुष्काङ्गविकलादिषु ॥
स्तब्धे पुंस्त्वे च मत्ते च शयनस्थे निरिन्द्रिये ।
मूकोन्मत्तेषु सर्वेषु न दोषः परिवेदने ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कन्याविषयेऽपि, प्रयोगपारिजाते—

एकमातृप्रसूतानां पुत्रीणां परिवेदने ।
दोषः स्यात्सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमातृषु ॥

अथ वाग्दानोत्तरं देशान्तरगमने विचारमाह कात्यायनः—

वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रवासे पुरुषो यदा ॥
ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेत्पतिम् ॥

याज्ञवल्क्यः—

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ॥

वशिष्ठः—

कुलशीलविहीनस्य षण्ढादिपतितस्य च ।
अपस्मारविधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम् ॥
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ।
बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

बलादुपलक्षणम् । अथ वाग्दानोत्तरं वरमरणे विशेषः—

अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेतोर्ध्वं वरो यदि ।
न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पतिरेव सः ॥
अथ दोषे तु सम्प्राप्ते यावत्सप्तपदीविधेः ।
मरणादौ समुत्पन्ने देयाऽन्यस्मै न दोषभाक् ॥

हेमाद्रौ—

कलौ तु पुनरुद्वाहं वर्जयेदिति गालवः ॥

अथ प्रसङ्गात्प्रतिकूलनिर्णयः । तत्र वृद्धगार्ग्यः—

वधूवरार्थे घटिते सुनिश्चिते
वरस्य पक्षे त्वथ कन्यकायाः ।
मृतिर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्य चित्
तदा न कार्यं खलु मङ्गलं बुधैः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घटिते घटने कर्तव्यत्वे निश्चिते सतीत्यर्थः। तथा—

कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मरणे यस्य कस्य चित्।
न तत्र मङ्गलं शस्तं नारीवैधव्यशङ्कया॥

अत्र यद्यपि यस्य कस्य चिदित्यविशेषेणोक्तन्तथापि—

वाङ्निश्चये कृते यत्र सपिण्डानां मृतिर्भवेत्।
प्रतिकूलं सपिण्डेषु नान्येषामिति गोभिलः॥

इति स्मरणेन सपिण्डमरणस्यैव प्रतिकूलत्वम्। अत्र वाङ्निश्चयग्रहणं मानसानिश्चयस्याप्युपलक्षणम्।

वाचया मनसा वाऽपि वरणं निश्चितं भवेत्।
कथं तत्र प्रकर्तव्यं वद सत्यवतीसुत?॥

इति पृष्टे व्यासः—

साधु पृष्टं त्वया विप्र! कर्तव्यं शान्तिकं नरैः।
त्रयोदशादिनादूर्ध्वं तद्भवेद्विधिपूर्वकम्॥

इति वाक्येन वाचिके मानसेऽपि वरणे शान्तिकर्मोपदेशात्। तद्विधिमाह व्यासः—

यमायेति च मन्त्रेण हवनं तिलसर्पिषोः।
प्रमाणं चायुतं तत्र कृष्णा गौर्दक्षिणा भवेत्॥
जयाहोमौ प्रकर्तव्यौ प्रीत्यै मृडगणेशयोः।
अयुतं वा तदर्धं वा शक्त्या च हवनं भवेत्॥
पूर्णाहुत्यभिषेकादि कृत्वा ब्राह्मणभोजनम्।
एवं यः कुरुते लोके पुत्रपौत्रयुतो भवेत्॥ इति।

वाग्दानानन्तरन्तु निषेधमाह माण्डव्यः—

वाग्दानानन्तरं माता पिता वाऽपि विपद्यते।
विवाहो नैव कर्तव्यः स्ववंशहितमिच्छता॥

वृद्धवशिष्ठोऽपि—

वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः।
एतेषां प्रतिकूलं चेन्महाविघ्नप्रदं भवेत्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शौनकोऽपि—

पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही ।
पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥
एतैरेव विपन्नैस्तु प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम् ।
अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिदूचुर्न तद्भवेत् ॥

भ्राताऽत्रैकोदर उपनीतश्च विवक्षितः । पितृव्यपुत्रस्य पृथङ्निर्देशात् ।

दम्पत्योः पितरौ भ्राता चोपनीतः सहोदरः ।

इति वाक्यान्तराच्च । उक्तस्यापि निषेधस्य कालविशेषेण व्यवस्थोक्ता । मेघातिथिः—

पितुरब्दं महाशौचं तदर्धं मातुरेव च ।
मासत्रयन्तु भार्यायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥
अन्येषान्तु सपिण्डानामाशौचं माससम्मितम् ।
तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥

यत्तु ज्योतिःप्रकाशवचनम्—

प्रतिकूलोऽपि कर्तव्यो विवाहो मासतः परम् ।
शान्तिं विधाय गां दत्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः ॥

इति तत्पित्रादिभिन्नसपिण्डमात्रप्रतिकूलविषयम् ।

प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ।
विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते ॥

इति स्मृतिरत्नावल्यां मासानन्तरं विवाहविधानात् । "अन्येषान्तुसपिण्डाना"मिति वचनेन तेषां मासपरिमितमहाशौचविधानाच्च । यदपि वचनम्—

प्रतिकूले न कर्तव्यं लग्नं यावदृतुत्रयम् ।

इति तदपि मातृप्रतिकूलविषयम् । "तदर्धं मातुरेव चे"त्यनेन तस्या एव ऋतुत्रयं महाऽऽशौचविधानात् । यदपि मेघातिथिवचनम्—

वाग्दानानन्तरं यस्य कुलयोः कस्य चिन्मृतिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदा सम्वत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥

इति तत्पितृप्रतिकूलविषयम् । तस्यैव संवत्सरं महाशौचोक्तेः । तदेतत्प्रातिकूल्यं पुरुषत्रयपर्यन्तं चतुःपुरुषपर्यन्तं वा । तथा च मेघातिथिः—

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।
प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मुण्डनमण्डने ।
प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।
आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥ इति ।

विशेषान्तरमाह गर्गः—

ज्वरस्योत्पादनं यस्य शुभं तस्य न कारयेत् ।
दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थः कर्म समाचरेत् ॥
हर्म्यदाहे मृते चैव विवाहं यः करोति च ।
तयोरेकं विनश्येत मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
नान्दीमुखे कृते पश्चाद्गृहदाहो भवेद्यदि ।
पाणिग्रहो न कर्त्तव्यो नारीवैधव्यदो यतः ॥
केचिद्गुर्गृहस्थस्य दारुणः कस्य चिज्ज्वरः ।
तावन्मङ्गलकार्यं च न कार्यं निश्चितं बुधैः ॥ इति ।

पूर्वं "तदन्ते शान्तिकं कृत्वे"त्यनेन प्रतिकूले जाते शान्तिकं कार्यमित्युक्तम् । तद्विधानमाह शौनकः—

पुण्येऽह्नि विप्रैः कथिते कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
नान्दीश्राद्धे कृते पश्चाद्द्विजांश्चैव प्रपूजयेत् ॥
सौवर्णान्कारयेद्देवान्यथावयवनिर्मितान् ।
पूजयेत्प्रयत्तो देवान्क्षीरादिस्नपनं ततः ॥
श्रियं शक्तिं शिवं विष्णुं मृत्युं चैव विशेषतः ।
श्रीसूक्तेन श्रियं विष्णुमिदं विष्णुर्ऋचेन च ॥
गौरीर्मिमायेति शिवां त्र्यम्बकेति महेश्वरम् ।
परम्मृत्योस्तु मन्त्रेण मृत्युं सम्पूजयेत्ततः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिवां शक्तिम् ।

गन्धमाल्यादिवस्त्रैश्च उपचारान्समर्पयेत् ।
अथाज्यभागपर्यन्तं कृत्वा चोल्लेखनादितः ॥
दूर्वातिलाज्यचरुभिः समिद्भिश्च शताष्टकम् ।
प्रत्येकं जुहुयात्तत्र कृत्वा पूर्णाहुतिं ततः ॥
होमान्ते दक्षिणां दद्याद्गां सवत्सां पयस्विनीम् ।
दक्षिणां च यथाशक्त्या अभिषेकं च कारयेत् ॥
शतानां पञ्च संख्यातमेकैकस्य यथाविधि ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः ॥
एवं यः कुरुते शान्तिं वंशस्तस्य विवर्धते ॥ इति ।

इयं च शान्तिः कन्यापित्रा कार्या । वरपित्रा तु—

उद्वहेद्यदि वाग्दत्तां प्रातिकूल्येऽपि यः पुमान् ।
स याति नरकं घोरं कुले वाऽप्यशुभं भवेत् ॥

इति संवर्त्तवचनेन परिणयने दोषश्रवणात् ।

अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे ।
यः करोति शुभं गर्वाद्विघ्नं तस्य पदे पदे ॥

दुर्भिक्षादावानुकूल्यप्रतीक्षा नास्ति । उक्तं च ज्योतिःसागरे—

दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गेऽपि पित्रोर्वा प्राणसंशये ।
प्रौढायामपि कन्यायां नानुकूल्यं प्रतीक्षते ॥ इति ।

तथा दीर्घरोगाद्यभिभूतादिमरणे प्रातिकूल्यं नास्ति । तदुक्तं शौनकेन-

दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरे देशे स्थितस्य च ।
उदासवर्तिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यते ॥

एतादृशे विषये प्रतिकूले जाते याज्ञवल्क्योक्तां शान्तिं कृत्वा विवाहादि कुर्यात् । तदुक्तं वीरमित्रोदये—

सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ।
शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ पितरि मृते शुभकर्मनिषेधः । धर्मप्रवृत्तौ—

मृते ताते जनन्यां च वर्षं वर्षार्धमेव च ।
न कुर्याच्छुभकर्माणि कुलधर्मांस्तथैव च ॥

स्मृत्यन्तरे—

पितुरब्दमशौचं स्यात्षण्मासं मातुरेव च ।
मासत्रयन्तु भार्यायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥
अन्येषान्तु सपिण्डानां मासमेकमुदाहृतम् ।
उक्तकालावधिर्यावत्तावन्नैव शुभक्रिया ॥
दशाहानन्तरं प्रोक्तमाशौचं यद्द्विजन्मनाम् ।
शुभार्थं एव जानीयात्कृतेऽपि हि सपिण्डने ॥
व्रतबन्धे विवाहे च न कुर्याद्भक्तिमान्सुतः ।
वर्षं वर्षार्धकं चैव कृतेऽपि हि सपिण्डने ॥
विवाहादि प्रकुर्वीत यदा महति सङ्कटे ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मासिकान्यपकर्ष्य च ॥

अथाशौचादिनिर्णयः । बिवाहादावारम्भात् प्राक् सूतकादावुपस्थिते तदतीत्य शुद्धः सन्कुर्यात् । सन्निहितलग्नान्तरस्याभावे कन्यात्वस्याधार्यत्वे विष्णुराह—

अनारब्धविशुध्यर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् ।
गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥

तथा च वीरमित्रोदये—

सङ्कटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।
कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गां दद्याच्च पयस्विनीम् ॥
चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥ इति ।

कूष्माण्डैः कूष्माण्डसंज्ञकैर्मन्त्रैः "यद्देवा देवहेडन"मित्यादिभिः । आरम्भोत्तरन्तु आशौचपाते आरब्धत्वात्सद्यः शुद्धिरिति । तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायां याज्ञवल्क्येन—

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति ।

तथा--

विवाहयज्ञयोर्मध्ये अन्तरा मृतसूतके ।
पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि--

विवाहोत्सवयज्ञेषु चान्तरा मृतसूतके ।
परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥

विष्णुः--

व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।
प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

प्रारम्भादूर्ध्वमाशौचे विवाहः कार्य एव तु ।
व्रतादौ पूजने चैव प्रारम्भे नास्ति सूतकम् ॥

ब्राह्मे—

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः ।
पश्चादाशौचपतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

"मधुपर्कात्पूर्वं भवे वाऽऽशौच"मिति गादाधरे रामाण्डारभाष्ये, शुद्धिविवेकेऽप्येवमेव । आरम्भोऽत्र नान्दीश्राद्धमेव । सङ्ग्रहे—

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥

यदि तु बलवत्यनुपपत्तिस्तदाऽऽशौचसम्भावनायां पूर्वमपि नान्दीमुखं कर्तव्यमित्युक्तन्तत्रैव—

भाव्यं तु सूतकं ज्ञात्वा मातॄणां पूजनं भवेत् ।
सूतकं न विशेत्तत्र मातरो यत्र पूजिताः ॥ इति ।

तस्य च कियद्दिनं पूर्वमनुष्ठानमित्यपेक्षायां तत्रैवोक्तम्—

एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रिषट् चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं पुरो दिने ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

चौले चैवोपनयने विवाहे च महामखे ।
त्रिषड्दशैकविंशत्या प्रारम्भे नास्ति सूतकम् ॥

तथा च वीरमित्रोदये—

एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः ।
पञ्चोपनयने चैव चौले चैव त्रिरात्रकम् ॥ इति ।

अथ वधूवरयोरन्यतरजनन्या रजोदर्शने निर्णयः । मनुः—

उद्वाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।
तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं यतः ॥

बृहस्पतिः—

वैधव्यं च विवाहे स्याज्जडत्वं व्रतबन्धने ।
चूडायां च शिशोर्मृत्युर्विघ्नं यात्राप्रवेशयोः ॥

कारिकानिबन्धे—

सूतक्योदक्ययोः शुद्धौ गां दद्याद्धोमपूर्विकाम् ।
प्राप्ते कर्मणि शुद्धा स्यादितरस्मिन्न शुद्ध्यति ॥
अलाभे सुमुहूर्त्तस्य रजोदोषे तु संस्थिते ।
श्रियं सम्पूज्य तत्कुर्याद्भूग्रहत्यामयङ्करम् ॥
हैमीं माषमितां पापघ्नीं श्रीसूक्तविधिनाऽर्चयेत् ।
तद्दतुं पायसं हुत्वाऽभिषिंच्य शुभमाचरेत् ॥

अथ विवाहकाले कन्या ऋतुमती चेत्तत्राह । यज्ञपार्श्वः—

विवाहे वितते तत्र होमकाल उपस्थिते ।
कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥
स्थापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।
युञ्जान आहुतिं हुत्वा ततः कर्माणि योजयेत् ॥

यद्वा—

विवाहहोमे प्रक्रान्ते कन्या यदि रजस्वला ।
त्रिरात्रं दम्पती स्यातां पृथक्शय्यासनावुभौ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चतुर्थेऽहनि संस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधि ॥ इति ।

जुहुयातामिति शेषः। होममन्त्रास्तु पूर्वोक्ताः। अथ कन्यागृहे भोजननिषेधः। मदनरत्ने भविष्यपुराणे—

अप्रजायां तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ।
यदि भुञ्जीत मोहाद्वा पूयाशी नरकं व्रजेत् ॥

अपरार्के आदित्यपुराणे—

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायान्नाश्नीयाचस्य वै गृहे ॥
ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्वाऽश्नीयात्कदाचन ।
अथ भुञ्जीत मोहाच्चेत्स पापी नरके वसेत् ॥

विधानपरिजातेऽपि—

अप्रजायान्तु कन्यायान्न भुञ्जीत कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥ इति ।

अप्रजायामिति विशेषणात् प्रजोत्पत्त्यनन्तरं भुक्तौ न दोष इति ध्वन्यते। अथ गर्भाधानं निरूप्यते। "तामुदुह्य यथर्तु प्रवेशन"मिति सूत्रम्। तां वधूं पूर्वोक्तविधिना उदुह्य विवाहयित्वा यथर्तु ऋतावृतौ प्रवेशनमभिगमनं कुर्यात्। तत्र बृहस्पतिः—"गर्भाधानमृतौ कुर्या"दिति। गर्भः आधीयते येन कर्मणा तद्गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम्।

तथा च शौनकः—

निषिक्तो यत्प्रयोगेण गर्भः सन्धार्यते स्त्रिया ।
तद्गर्भलम्भनं नाम कर्म प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ इति ।

यस्य कर्मणः प्रयोगेणानुष्ठानेन। ऋतौ इयर्ति गर्भधारणं गच्छति इति ऋतुस्तत्र। ऋतुर्नाम नाभिकमलादुत्पन्नं शोणितं चेन्द्रकृतब्रह्महत्यायास्तृतीयोंशः। तदुक्तं वीरमित्रोदये स्मृतिमञ्जर्याम्—

देवतानां पुरोधास्तु त्वष्टा नाम द्विजोत्तमः ।
भगिनी पूर्वदेवानां तस्य भार्या तयोः सुतः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विश्वरूप इति ख्यातः शिरोभिर्जायते त्रिभिः ।
एकस्मिन्सोमपानं च सुरापाणं च मध्यमे ॥
वामपार्श्वेऽन्नमद्याच्च स्वेच्छया चरते दिवि ।
देवताभ्यो हविर्भागानपिधाय ददात्यसौ ॥
अपिधाय सुरेभ्यस्तु मातुलप्रेमया सह ।
उत्पातादि विजायन्ते ह्येतद्व्यत्ययकर्मणा ॥
तस्मात्सुरपतिर्भीतः स्वराष्ट्रच्युतिशङ्कया ।
अच्छिनत्तस्य शीर्षाणि वज्रमादाय सत्वरः ॥
यत्सोमपानवदनमभवत्स कपिञ्जलः ।
अभवद्यत्सुरापाणं कलविङ्कः सशीर्षकम् ॥
यदन्नादनमास्यन्तु क्रमादासीत्स तित्तिरिः ।
ततस्तां ब्रह्महत्यां च वासवोऽञ्जलिनाऽग्रहीत् ॥
ब्रह्महत्यासमोपेतः प्रच्छन्नोऽब्दं चचार सः ।
स्वर्गे भूतानि चाक्रोशन्देवेन्द्रं ब्रह्महन्निति ॥
स धरित्रीमुपासीत पृथिवीमब्रवीद्धृषा ।
ब्रह्महत्यातृतीयांशं त्वं गृहाणेति मत्कृतम् ॥
खातात्पराभवो मा भूदितीन्द्रं प्रत्युवाच सा ।
सोऽब्रवीत्द्वत्सरादर्वाग्गर्तः पूर्णो भविष्यति ॥
इन्द्राद्वरं प्रतिगृह्य हर्षयन्त्यभवद्धरा ।
तस्मात्संवत्सरादर्वाक्खातं च परिपूर्यते ॥
सेन्द्रस्य ब्रह्महत्यायास्तृतीयं भागमग्रहीत् ।
तत्पापमीरिणं भूमावभवत्स्वकृतं यतः ॥
ईरिणं न स्पृशेत्तस्माद्ब्रह्महत्यासवर्णकम् ।
ततस्तरूनुपासीत सोऽब्रवीद्यन्मया कृतम् ॥
भवन्तः प्रतिगृह्णन्तु ब्रह्महत्यातृतीयकम् ।
वासवं तरवोऽप्यूचुरस्माकं च्छेदनात्परम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रभवन्त्वङ्कुराश्चेति वरो देयस्त्वयाऽधुना ।
इन्द्रस्तथा करोमीति वृक्षाणामददद्वरम् ॥
तस्माद्वृक्षाश्च भूयांसं प्रभवन्ति लुनात्परम् ।
ब्रह्महत्यातृतीयांशं प्रत्यगृह्णन्महीरुहः ॥
सोऽभवद्रक्तनिर्यासो ब्रह्महत्यासवर्णकः ।
तस्माल्लोहितनिर्यासं न स्पृशेन्न च खादयेत् ॥
स भूयः स्त्रीसभां गत्वा ह्युपासिताऽब्रवीदिति ।
ब्रह्महत्यातृतीयांशं प्रतिगृह्णीत मत्कृतम् ॥
ता अब्रुवन्वरं शक्रमृतुवियाच्च प्रजोद्भवम् ।
वृणीष्व हे ! कामभोगमाप्रसूतेर्यथेप्सितम् ॥
ब्रह्महत्यातृतीयांशं प्रत्यगृह्णन्स्त्रियोऽपि च ।
तस्मात्स्त्रियः प्रजालाभमृतौ सुरतसङ्गमात् ॥
आप्रसूतेः प्रियैः सार्द्धं सम्भोगाः सम्भवन्ति हि ।
तथा च मलवद्वासा अभवन्योषितस्तथा ॥
नाभिमूले स्थितं पुष्पं चतुर्दलसमन्वितम् ।
तस्मिन्सर्वाश्च दधते गर्भसम्भवकारणम् ॥
अधोमुखं स्थितं स्त्रीणां तद्बाल्ये मुकुलीकृतम् ।
बाल्यात्परं वयः प्राप्ते मुकुलं विकसद्भवेत् ॥
उत्फुल्लं कुसुमं स्त्रीणां स्वभावेन स्रवेद्रजः ।
तदाप्रभृति सर्वासां मासि मासि ऋतुर्भवेत् ॥ इति ।

अथ तदुत्पत्तिकालः । तथा च सप्तर्षिमते विवाहपटले—

दशवर्षाधिका कन्या भवत्येव रजस्वला ।
बहिः पुष्पं स्फुटीभावादन्तः पुष्पं स्फुरत्यपि ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

एकादशे द्वादशे वा नारीणामार्तवं भवेत् ।
वह्निदीपशिखायोगाद्भेदः कोशस्य दृश्यते ॥ इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काश्यपसंहितायामपि—

वर्षद्वादशकादूर्ध्वं यदि पुष्पं बहिर्नहि ।
अन्तः पुष्पं भवत्येव पनसोदुम्बरादिवत् ॥
अतस्तत्र न कुर्वीत तत्सङ्गं बुद्धिमान्नरः ॥ इति ।

अथ प्रथमर्तौ शुभाशुभमासादिफलनिर्णयः । ज्योतिश्चन्द्रिकायाम्—

चैत्रे तु प्रथमर्तौ स्यान्नारी वैधव्यभागिनी ।
वैशाखे धनपुत्राढ्या ज्येष्ठे रोगान्विता तथा ॥
शुचौ मृतप्रजा प्रोक्ता श्रावणे धनधान्यदा ।
नभस्ये दुर्भगा क्लीबा आश्विने च तपस्विनी ॥
ऊर्ज्जे त्वायुष्मती नारी मार्गशीर्षे बहुप्रजा ।
पौषे च पुंश्चली नारी माघे पुत्रसुखान्विता ॥
फाल्गुने श्रीमती साध्वी क्रमान्मासफलं स्मृतम् ॥

अथ पक्षफलम्—

शुक्लपक्षे सुशीला स्यात्कृष्णे सा कुलटा भवेत् ।
कृष्णस्य दशमीं यावन्मध्यमं फलमादिशेत् ॥

अथ तिथिफलं गुरुः—

प्रथमायां पतिं हन्ति द्वितीयायां सुखं भवेत् ।
तृतीयायां श्रियै स्याच्च चतुर्थ्यां वृषली भवेत् ॥
पञ्चम्यां पुत्रलाभश्च षष्ठ्यां चारित्र्यविक्रिया ।
सप्तम्यां पुत्रवृद्धिः स्यादष्टम्यां सुतनाशनम् ॥
नवम्यां रुदती नित्यं दशम्यां धर्मशालिनी ।
एकादश्यां पतिस्निग्धा द्वादश्यां क्रन्दती भवेत् ॥
त्रयोदश्यां मानधना त्वपरा बहुदोषकृत् ।
पर्वण्यन्यगृहीता स्याद्विन्द्यादेवं तिथेर्वशात् ॥

अथ वारफलम्—

भानुवारे भवेद्दुःख्याधिश्चन्द्रवारे पतिव्रता ।
बहुरोगा बहुक्लेशा पतिहीना कुजे दिने ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बहुपुत्रवती सौम्ये सर्वसम्पद्‍गुरोर्दिने ।
सौभाग्यं सुखसम्पत्तिः शुक्रवारे पतिव्रता ॥
कष्टबुद्धिर्महाव्याधिः स्वयमर्थस्य चोरिणी ।
मन्दवारे विनाशः स्यात्प्रथमर्तौ रजस्वला ॥

अथ नक्षत्रफलं गर्गसंहितायाम्—

सुभगा चैव १ दुःशीला २ वन्ध्या ३ पुत्रसमन्विता ४ ।
धर्मयुक्ता ५ व्रतघ्नी च ६ परसन्तानमोदिनी ७ ॥
सुपुत्रा ८ चैव दुष्पुत्रा ९ पितृवेश्मरता १० सदा ।
दीना ११ प्रजावती १२ चैव पुत्राढ्या १३ चित्रकारिणी १४ ॥
साध्वी १५ पतिप्रिया नित्यं १६ सुपुत्रा १७ कष्टकारिणी १८ ।
स्वकर्मनिरता १९ हिंस्रा २० पुण्या २१ पुत्रादिसंयुता २२ ॥
नित्यं धनव्ययासक्ता २३ पुत्रधान्यसमन्विता २४ ।
मूर्खा २५ चाज्ञा २६ गुणवती २७ दास्रर्क्षादेः क्रमात्फलम् ॥

अथ योगफलं नारदीये—

परिघस्य तु पूर्वार्धे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
परिघस्य तु पूर्वार्धे षट्षड्गण्डातिगण्डयोः ॥
व्याघाते नव शूले तु नाड्यः पञ्चर्तुदर्शने ।
वैधव्यमर्थहानिं च सुतनाशमहञ्चयम् ॥
तेजोहानिं समायाति सदा पुष्पवती क्रमात् ॥ इति ।

अथ राशिफलं नारदीये—

कुलीरवृषचापान्त्यनृयुक्कन्यातुलाधराः ।
राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां प्रथमार्त्तवे ॥

अथ लग्नफलं दैवज्ञभूषणे—

मेषे स्याद्व्यभिचाराढ्या वृषभे परदारिणी ।
मिथुने धनभोगाढ्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥
सिंहे तु पुत्रसंयुक्ता कन्यायां श्रीमती तथा ।
विचक्षणा तुलायान्तु वृश्चिके च पतिव्रता ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मकरे त्वन्नहीना तु कुम्भे निर्धनयुक्तश्रा ।
मीने विचक्षणा लग्ने ग्रहसंस्था विवाहवत् ॥

अथ पूर्वाह्णादिफलं स्मृतिरत्ने—

शुभं चैव तु पूर्वाह्णे मध्याह्ने मध्यमं फलम् ।
अपराह्णे तु वैधव्यं पूर्वरात्रौ शुभं भवेत् ॥
मध्यरात्रौ तु मध्यं स्यात्पररात्रौ शुभान्विता ॥

अथ वस्त्रफलं गर्गसंहितायाम्—

सुभगा श्वेतवस्त्रा स्याद्दृढवस्त्रा पतिव्रता ।
क्षौमवस्त्रा क्षितीशा स्यान्नववस्त्रा सुखान्विता ॥
दुर्भगा जीर्णवस्त्रा स्याद्रोगिणी रक्तवाससा ।
नीलाम्बरधरा नारी विधवा पुष्पिता ततः ॥
मलिनाम्बरधरा नारी दरिद्रा स्याद्रजस्वला ।
वस्त्रे स्युर्विषमा रक्तबिन्दवः पुत्रमाप्नुयात् ॥
समाश्चेत्कन्यकां चेति फलं स्यात्प्रथमार्तवे ॥

संमार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पान्हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।
तल्पोपभोगे तपसि स्थिता चेद्दृष्टं रजो भागवती तदा स्यात् ॥

अथ स्थानफलं वशिष्ठसंहितायां—

ग्रामाद्बहिः परग्रामे नारी स्याद्व्यभिचारिणी ।
पतिव्रता पतिस्थाने सुशीला गृहमध्यतः ॥
ग्राममध्ये तु वृद्धिश्च विधवा च दिगम्बरा ।
परागारे तु दुःशीला आयुष्यं जलसन्निधौ ॥
धनमध्ये तु कन्या या धनधान्यसमृद्धिदा ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

देवस्थाने पितृस्थाने निन्द्यस्थानेऽन्यवेश्मनि ।
पुष्पवत्याः फलं न स्यान्मार्गे चाण्डालवेश्मनि ॥ इति ।

अथ शोणितवर्णफलम्—

सा च शोणितसङ्कारो यद्वाऽलक्तकसन्निभे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुत्रकन्याप्रसूतिः स्यान्नीले तु स्यान्मृतप्रजा ।
कर्बुरे म्रियते सा च पिङ्गले च मृतप्रजा ॥
कृष्णे तु विधवा नारी रजस्यैवं विनिर्दिशेत् ।
शोणिते बिन्दुमात्रे च स्वैरिणी चाल्पशोणिता ॥
पुरन्ध्र्यो यत्तु पश्यन्ति रजः स्त्रीणां सुखावहम् ।
विश्वस्तया तु यद्दृष्टं रजो वैधव्यदं स्मृतम् ॥
रजः पश्यति चेत्कन्या पुमान्वा तत्सुखं भवेत् ।
स्वयं दृष्टं तथा स्त्रीणामात्मघाताय कल्पते ॥
प्रथमर्तौ द्वितीये वा शुभाशुभनिरूपणम् ॥

प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्पुष्पं तदा शान्तिककर्म कार्यम् ।
विवर्जयेदेव तदैकशय्यां यावद्रजोदर्शनमिष्टमग्रे ॥

अथ प्रथमरजोदर्शने विशेषः । तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम्--

प्रथमर्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवती स्त्रियः ।
अक्षतैरासनं कुर्यात्तस्मिँस्तामुपवेशयेत् ॥
हरिद्रागन्धपुष्पादीन्दद्यात्ताम्बूलकं स्रजम् ।
आशिषो वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भवेत् ॥
दीपैर्निराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद्गृहे ।
ताः सर्वाः पूजयेत्पश्चाद्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
लवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः ।

अथ स्त्रीणां रजोदोषः प्रसङ्गतः कथ्यते-

स्त्रीणां चैव रजः प्रोक्तं कालजं दोषकृद्भवेत् ॥

बृहस्पतिः—

अर्वाक्प्रसूतेरुत्पन्नं मेदोवृध्याऽङ्गनासु यत् ।
तद्रागजमिति प्रोक्तं प्रजोद्भेदसमुद्भवम् ॥
पित्तादिदोषवैषम्यादसकृत्सम्प्रवर्तते ।
रोगजं तत्समुद्दिष्टम् ॥ इति ।
यावत्पञ्चाशदब्दानि परतो दशवत्सरात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मासि मासि रजः स्त्रीणां कालजं तत्प्रचक्षते ॥
रागजं रोगजं चैवं द्रव्यजं चापि यद्भवेत् ।
अकाले यदि चेत्स्त्रीणां तद्रजो नैव दुष्यति ॥

पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं नैव दोषः। अथ प्रसङ्गतो रजस्वलाधर्मा निरूप्यन्ते-

उदक्या पललं क्षौद्रं गन्धपुष्पघृतं त्यजेत् ।
अखर्वपात्रे भुञ्जीयात्तोयमञ्जलिना पिबेत् ॥
प्रसवात्सार्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं त्यजेत् ।
दिवा निद्रां च ताम्बूलं तालवृन्तादिबन्धनम् ॥

स्कन्दपुराणे—

स्त्री धर्मिणी त्रिरात्रं तु स्वमुखं नैव दर्शयेत् ।
स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि यावत्स्नानेन शुद्ध्यति ॥

वीरमित्रोदये स्मृतिमञ्जर्याम्—

तस्मादुदक्यया सार्द्धमेकगेहे न संवसेत् ।
प्रतिग्रहं च संवादमस्या अन्नं च वर्जयेत् ॥
रजस्वला पतिं गच्छेच्चाण्डालो जायते सुतः ।
आर्तवाभिप्लुताऽस्नाताजातस्त्वप्सु मारिष्यति ॥
तैलेनाभ्यञ्जनं कुर्यात्कुष्ठरोगी प्रजायते ।
आर्तवे चेत्खनेद्भूमिमल्पायुर्जायते नरः ॥
नेत्रयोरञ्जनं कुर्यात्काणो वाऽन्धश्च जायते ।
पुष्पिणी दन्तधावी स्याज्जायते श्यावदन्तकः ॥
नखानां कृन्तनं कुर्यात्कुनखी जायते सुतः ।
ऋतौ रज्वादिकच्छेदं कुर्यात्क्लीबः प्रजायते ॥
तन्तूनां सृजते रज्जुमुद्बन्धनमृतो भवेत् ।
पर्णपात्रेऽन्नमश्नीयादुन्मादी जायते सुतः ॥
खर्वे शरावे भुञ्जीयाद्वामनो वा प्रजायते ।

अङ्गिराः—

हस्तेऽश्नीयान्मृण्मये वा हविर्भुक्क्षितिशायिनी ।
रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षेन्नान्यस्य च क्वचित् ।
अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत् ॥
ऋतुस्नाता तु या नारी यं स्नेहान्नरमीक्षते ।
तादृशं जनयेद्गर्भं पतिमेव निरीक्षयेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—

रजःस्रावे तु नारीणां रजोदोषो दिनत्रयम् ।
चतुर्थे दिवसे स्नात्वा स्पर्शनादावनिन्दिता ॥
शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
दैवे कर्माणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

स्नानानन्तरमकालरजोदर्शने निर्णयमाह । तत्र वीरमित्रोदये अङ्गिराः—

आद्वादशाहं नारीणां मूत्रवच्छौचमिष्यते ।
आऽष्टादशाहात्स्नानं स्यात्त्रिरात्रं परतोऽशुचिः ॥

हारितोऽपि—

रजस्वला यदा स्नाता पुनरेव रजस्वला ।
अष्टादशादिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥
एकोनविंशतेरर्वागेकाहं स्यात्ततो द्व्यहम् ।
विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

इदन्तु गतयौवनाविषयम् । तथा च कश्यपः—

ऋतुस्नाता तु याऽप्रौढा पुनरेव रजस्वला ।
स्नानात्सप्तदशाहे तु शौचेनैव शुचिर्भवेत् ॥
अष्टादशाहे त्वेकाहं द्व्यहमेकोनविंशतौ ।
विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

अप्रौढाऽगतयौवना । यत्तु—

चतुर्दशादिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ।

इति तत्स्नानप्रभृतीति न विरोधः । युवत्यास्तु विशेषमाह कश्यपः—

त्रयोदशदिनादूर्ध्वं रजो दृष्टवती यदि ।
अष्टादशाहात्प्राग्वाऽपि युवत्याः स्यात्त्रिरात्रकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकादशाहे त्वेकाहं त्रिरात्रं द्वादशेऽहनि ।
ऊर्ध्वं त्रिरात्रं विज्ञेयमिति कुण्डलिनोदितम् ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

ऋतुकाले व्यतीते तु यदि नारी रजस्वला ।
तत्र स्नानेन शुद्धिः स्यादष्टादशादिनात्पुरा ॥
दिनाच्चेत्षोडशादर्वाङ्नारी या चातियौवना ।
पुना रजस्वलाऽपि स्याच्छुद्धा स्नानेन केचन ॥
रात्रेः कुर्यात्त्रिभागन्तु द्वौ भागौ पूर्ववासरे ।
ऋतौ सूते मृते चैव ज्ञेयोऽन्त्यांशः परेऽहनि ॥

अन्यः पक्षः—

रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥

इति कश्चिद्देशाचारः, न तु सर्वत्र । अथ नैमित्तिकस्नानविधिं चाह पराशरः—

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।
पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥
सिक्तगात्रा भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गा कथञ्चन ।
न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥

अथातुरर्तुमतीस्नाननिर्णयः । तत्र देवलः—

आतुरा चेदृतुमती तस्याः स्नानं कथं भवेत् ।
स्पृष्ट्वा तु तां परा स्नायाद्दशकृत्वो ह्यनातुरा ॥
वासोभिर्दशभिश्चैव परिधाप्य यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽथ पुण्याहेन विशुध्यति ॥
आतुराणां तु सर्वेषामेवं शुद्धिर्विधीयते ।

इति पराशरोऽपि । अत्रिः—

आतुरस्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।
स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽवगाहेत स विशुद्ध्येत आतुरः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथोदक्ययोरन्योन्यस्पर्शे निर्णयः । स्मृतिमञ्जर्याम्—

उदक्ये द्वे सगोत्रे वा सवर्णे चैकभर्तृके ।
तयोः स्नानं मिथः स्पर्शे पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥

सवर्णयोः सपत्न्योः सवर्णयोः सगोत्रयोर्वा मिथः स्पर्शे सद्यः स्नानं शुद्ध्यनन्तरं पञ्चगव्यप्राशनं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । इदन्तु सहशयनादि-स्पर्शविषयम् । यत्तु—

स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं सगोत्रे त्वेकभर्तृके ।
कामादकामतो वाऽपि सद्यः स्नानेन शुध्यतः ॥

इति वृद्धवशिष्ठवचनं तत्सकृत्स्पर्शविषयम् । तुशब्दो वाऽर्थः । सवर्ण इत्युभयविशेषणमुन्नेयम् , मूलवाक्ये तथा दर्शनात् । इदानीं सवर्णयोः सगोत्रयोः सोदरयोर्भगिन्योः कामाकामाभ्यां मिथः स्पर्शे शुद्धिमाह—

सवर्णयोनिसम्बद्धे सगोत्रे च रजस्वले ।
मिथः स्पृष्टेऽदमत्या तु स्नानमात्रेण शुध्यति ॥
मत्यैकरात्रं नाश्नीयात्पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

वर्णश्च योनिश्च वर्णयोनी तयोः संबद्धे । यत्तु—

उदक्या तु सवर्णा या स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया ।
तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥

इति मार्कण्डेयवाक्यम्, यच्च—

रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति कश्यपवाक्यं तदुभयमपि मूलोक्तविषय एव कामाकामाभ्यां यथा-यथं योज्यम् । इदानीं भर्तृयोनिगोत्रासम्बद्धसवर्णयोः स्पर्शे प्रायश्चित्तं सपादश्लोकेनाह—

उदक्ययोर्यदाऽन्योन्यमसम्बद्धसवर्णयोः ।
स्पृष्टेऽदमत्या स्नात्वा च तस्मिन्नाद्याच्छुचिर्भवेत् ॥
मत्या तु नाद्यादा शुद्धेः । इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आशुद्धेः स्पर्शदिनमारभ्य शुद्धिदिनपर्यन्तमित्यर्थः । निषेधातिक्रमणे युवत्याः शुद्धिमाह–"शुद्धा चेत्प्रतिवासरं उपोषणं तदे"ति । स्पर्शानन्तरं यावद्दिनं भुङ्क्ते तावद्दिनं शुद्ध्यनन्तरमुपवासः कर्तव्य इत्यर्थः । उपवासाशक्तायाः पक्षान्तरमाह, केचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया—

उपवासे त्वशक्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् ॥

यावद्दिनं भुङ्क्ते तावदिनसंख्याकं ब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नं दद्यादित्यर्थः, प्राजापत्यप्रत्याम्नाये तथा दर्शनात् । एवं सम्बद्धासम्बद्धसवर्णयोः शुद्धिमभिधायेदानीमसम्बद्धब्राह्मण्योर्विशेषशुद्धिमाह—

सम्भाषेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मण्यौ च रजस्वले ।
आस्नानकालान्नाश्नीतामुभे मत्या मिथः क्वचित् ॥
स्नात्वोपवासं कुर्यातां पञ्चगव्येन शुद्ध्यतः ॥

आस्नानकालात्स्पर्शदिनमारभ्य यावच्छुध्यनशनमन्ते त्रिरात्रोपवासश्च तथा च पराशरः—

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणीं ब्राह्मणी तथा ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ इति ।

एवकारः पञ्चगव्याशनव्यावृत्त्यर्थः । क्वचिदमत्या स्नानानन्तरमुपवासः पञ्चगव्यपानं चेत्यर्थः । इदानीमुक्तविषयेष्वत्यन्ताभ्यासे प्रायश्चित्तमाह–

एवमभ्यासतश्चाब्दं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ इति ।

अथासवर्णासवर्णयोः स्पर्शे निर्णयः । तथा च पराशरः–

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ।
अर्द्धकृच्छ्रं चरेत्पूर्वा पादमेकं त्वनन्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजा तथा ।
पादहीनं चरेत्पूर्वा पादमेकमनन्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुध्यति ॥

दानं प्रादकृच्छ्रप्रत्याम्नायभूतनिष्कचतुर्थांशमानम् । अत्र क्षत्रिया-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दीनां वैश्यादिस्पर्शने निर्णयः । तत्र वृद्धवशिष्ठः—

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजाऽपि वा ।
उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शूद्रा तथैव च ।
त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा उत्तरा तु दिनत्रयात् ॥

इदं च त्रिरात्राहोरात्रादिकं स्नानानन्तरमेव द्रष्टव्यम् , न तु स्नानात्प्राक् । नैमित्तिकोपवासैर्गतार्थम । एतच्च सर्वं कामतः स्पर्शे ।

वर्णानां कामतः स्पर्शे विधिरेषः सनातनः ॥

इति वशिष्ठवाक्यविशेषात् । अकामतो वृद्धविष्णूक्तम्—

"रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयाद्याव च्छुद्धा स्यात्सवर्णामधिकवर्णां स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुध्यति" ।

अथ रजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्शे निर्णयः । तत्र वृद्धवशिष्ठः—

पतितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

परतश्चतुर्थेऽहि स्नानात्प्रागित्यर्थः ।

शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना च त्र्यहमाचरेत् ॥ इति ।

अकामतो बौधायन आह—

रजस्वला यदा स्पृष्टा चाण्डालान्त्यश्ववायसैः ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुध्यति ॥

अशक्तां प्रति तु स एवाह—

रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकुक्कुटशूकरैः ।
श्वभिः स्नात्वा क्षपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ इति ।

भोजनकाले स्पर्शे तु स एवाह—

रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन्स्पृशेद्यदि ।
गोमूत्रयावकाहारैः षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥
अशक्तौ काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वाऽपि भोजनम् ॥ इति ।
विप्राश्चात्र व्रतरात्रिसमसङ्ख्याः षड् ग्राह्याः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथाशौचमध्ये रजोदर्शने निर्णयः । मार्कण्डेयः—

मृतसूतकसम्पर्के ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् ।
नास्नानकालमश्नीयादभुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

मनुरपि—

अप्रायत्ये समुत्पन्ने मलवद्वाससी यदि ।
अभिषेके तु शुद्धिः स्याद्दिनत्रयमभोजनम् ॥

अप्रायत्ये सूतकाद्याशौचोत्पत्तौ । दिनत्रयमित्यवशिष्टकालोपलक्षणम् । एतच्चाबालापत्याविषयम् । बालापत्यानामशक्तानां तु सद्यःस्नानमात्रेण भोजनमिति प्राञ्चः । उच्छिष्टस्पर्शे त्वाहात्रिः—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता ॥ इति ।

पूर्वा ब्राह्मणी, दानं पादकृच्छ्रसमम् , अत्र ब्राह्मणीशूद्रयोः कृच्छ्रकृच्छ्रपादरूपप्रायश्चित्तमाम्नातम् । मध्यस्थयोः क्षत्रियावैश्ययोरनुक्तप्रायश्चित्तत्वेऽपि अर्थात्पादोनार्द्धकृच्छ्रौ वेदितव्यौ । तत्रैव चाण्डालरजस्वलादर्शने अत्र्यापस्तम्बौ—

रजस्वला तु या नारी चाण्डालं यदि पश्यति ।
उपवासव्रतं कुर्यात्प्राजापत्यं तु कामतः ॥

ऋतुगमनस्य च कालमाह याज्ञवल्क्यः—

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥

नाभिकमलीयशोणितप्रत्यक्षतादिनमारभ्य षोडशाहोरात्राणि गर्भधारणयोग्यः काल ऋतुर्भवति, तत्राद्याश्चतस्रो निशाः पर्वाणि वक्ष्यमाणानि अयुग्माश्च रात्रीर्वर्जयित्वा पुत्रार्थी संविशेत् । ब्रह्मचारी ऋतुगमनात्प्राक् अकृततत्संसर्गः । तथा चाश्वलायनः—

प्रागृजोदर्शनात्पत्नीं नेयाद्गत्वा पतत्यधः ।
व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महाभारते—

ऋतौ गच्छति यो भार्यामनृतौ नैव गच्छति।
यावज्जीवं ब्रह्मचारी मुनिभिः परिकीर्त्तितः॥ इति।

अन्ये तु—

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः॥ इति।

निशाशब्दग्रहणाद्दिवानिषेधः। तथा चोक्तं कात्यायनपरिशिष्टे—

"तस्मिन्प्रजायाः सम्भवकाले निशायां कुर्याद्यदि दिवा मैथुनं व्रजेत्क्लीबा अल्पवीर्या अल्पायुषाश्च प्रसूयन्ते तस्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामः श्रुतिस्मृतिविरोधाभ्या"-मित्यनेन दिवा गमननिषेध इति, तन्न। व्यासः—

अनृतावृतुकाले वा दिवा रात्रावथापि वा।
प्रोषितस्तु स्त्रियं गच्छेत्प्रायश्चित्ती भवेन्न च॥ इति।

युग्मास्वपि रात्रिषु पुत्रोत्पत्तौ उत्तरोत्तरा एव रात्रयः प्रशस्ताः।

व्यासः—

रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः।
पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः॥
सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः सुतः।
नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां चतुरः पुमान्॥
एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः।
त्रयोदश्यां सुता तस्य वर्णसङ्करकारिणी॥
प्रजायते चतुर्दश्यां गुणौघैर्जगतीपतिः।
धर्मध्वजः कृतज्ञः स्यादात्मवेदी दृढव्रतः॥
राजपत्नी महाभागा राजवंशगता तथा।
जायते पञ्चदश्यां तु बहुपुत्रा पतिव्रता॥
विद्यालक्षणसम्पूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः।
आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वीरमित्रोदये—

निशाषोडशकं नारी संज्ञितर्तुमती सदा ।
तावद्योग्या प्रजास्थाने विनाऽऽद्याहश्चतुष्टयम् ॥

तच्चैकस्यां रात्रौ सकृदेव कार्यम्—

सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । इदं चर्तौ गमनमन्यकाले प्रतिबन्धादिना-ऽसम्भवे श्राद्धैकादश्यादावपि कार्यम् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । व्याख्यातं चेदं मिताक्षरायाम्—"यत्र श्राद्धादौ ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्यृतौ गच्छतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोष"-इति । "आद्याश्चतस्र"ेति चतुर्थदिननिषेधेऽपि—

स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ॥

इति भारतोक्तेर्गन्तव्यम् । तत्र प्रतिषिद्धदिनान्याह—

गण्डान्तन्त्रिविधन्त्यजेन्निधनजन्मर्क्षे च मूलान्तकं
दास्रं पौष्णमथोपरागदिवसं पातं तथा वैधृतिम् ।
पित्रोः श्राद्धदिनं दिवा च परिघाद्यर्धं स्वपत्नीगमे
भान्युत्पातहतानि मृत्युभवनं जन्मर्क्षतः पापभम् ॥
भद्राषष्ठीपर्वरिक्ताश्च सन्ध्याभौमार्कार्किनाद्यरात्रीश्चतस्रः ।
गर्भाधानन्त्र्युत्तरेन्द्वर्कमैत्रब्राह्मस्वातीविष्णुवस्वम्बुपे सत् ॥

पर्वाणि—

चतुर्दश्यष्टमी कृष्णा अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसङ्क्रान्तिरेव च ॥
केन्द्र १।४।७।१० त्रिकोणेषु ९।५।९ शुभैश्च पापै-
स्त्र्यायारिगैः ३।११।६ पुंग्रहदृष्टलग्ने ।
ओजांशगेऽब्जेऽपि च युग्मराशौ
चित्राऽदितीज्याश्विषु मध्यमं तत् ॥

चन्द्रे विषमराशीनां नवांशगे सति । अपिशब्दाल्लग्नेऽपि विषमांशगे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding; MIDF

युग्मराशौ समराशौ गर्भाधानं न कार्यम्।

अत्यन्तनिषिद्धानि नक्षत्राण्याह वीरमित्रोदये—

पित्र्यं पौष्णं नैर्ऋतं चापि धिष्ण्यं त्यक्त्वा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नाम्। पुष्टः क्षामां पुत्रकामो हि गच्छन्सल्लक्षण्यं पुत्रमाप्नोति धीमान्॥

एतत्त्रितयपरित्यागे निमित्तमुक्तं विष्णुपुराणे—

यस्मिन्नृक्षे भवेद्गर्भस्तस्माद्यद्दशमम्भवेत्।
तत्रापत्यं प्रजायेत तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्॥

स्त्रिया रूक्षादि लघु भोजनं कर्तव्यम्। पुरुषेण च तुष्ट्यर्थं स्निग्धं भक्षणीयम्। तथा च बृहस्पतिः—

स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात्पुमान्पुंसोऽधिके भवेत्।
तस्माच्छुक्रविवृद्ध्यर्थं वृष्यं स्निग्धं च भक्षयेत्॥
लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सञ्जनयेत्सुतम्॥ इति।

वृष्यं वीर्यवृद्धिकरं द्रव्यम्। मनुरपि—

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियः।
समे नपुंसकं ज्ञेयं पुंस्त्रियोर्वाऽन्ययोगतः॥

शुक्रं रेतः पुरुषस्य स्त्रियाः शोणितम्। "शुक्रशोणितसम्भवः पुरुष" इति वशिष्ठोक्तेः। रेणुकारिकायाम्—

यदि संयोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः।
द्विधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमलं तत्र जायते॥
निःसारेऽल्पे च शुक्रे स्यान्न गर्भो मनुवाग्यतः।
तस्माच्छुक्रविवृद्ध्यर्थं वृष्यं स्निग्धं च सेवयेत्॥
षष्टिशाल्योदनं साज्यं माषसूपसमन्वितम्।
तत्पिबेदग्निशक्त्यैव वीर्यवर्धनमुच्यते॥
रसैर्विदारिकाचूर्णं सप्तधा भावितं स्वकैः।
शर्कराक्षीरसंयुक्तं पिबेत्तद्वृष्यमुत्तमम्॥
चूर्णमामलकानां वा स्वरसैर्भावितन्तथा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मध्वाज्यशर्करायुक्तमाग्निशक्त्या पयः पिबेत् ॥
पयसा वानरीमूलं बीजं वा वष्यमुच्यते ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

गर्भाधानाङ्गभूतं यत्कर्म कुर्याद्दिवैव हि ।
रात्रौ कुर्याद्विधानेन गर्भबीजस्य रोपणम् ॥
मूत्रादिकं ततः कृत्वा योनिं प्रक्षालयेज्जलैः ।
पूर्वरात्रे व्यतीते तु सङ्गच्छेद्रतिमन्दिरम् ॥
पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं पश्चाच्छय्यां समाविशेत् ।
सा नारी सुखमाप्नोति न भवेद्दुःखभागिनी ॥
उपानहौ वेणुदण्डमम्बुपात्रं तथैवच ।
ताम्बूलादीनि सर्वाणि समीपे स्थापयेद्गृही ॥
कुङ्कुमं चाञ्जनं चैव तथा हारिद्रसिन्दुरम् ।
धौतवस्त्रं च ताम्बूलं संयोगे च शुभावहम् ॥
स्वपेत्स्त्री प्राक्शिरः कृत्वा प्रत्यक्पादौ प्रसारयेत् ।
ताम्बूलचर्वणं कुर्यात्सकामो भार्यया सह ।
ताम्बूलेन मुखं पूर्णं कुङ्कुमादिसमन्वितम् ॥
प्रतिमाढादिकैर्युक्तं कृत्वा संयोगमाचरेत् ।
विना ताम्बूलवदनां नग्नामाक्रान्तरोगिणीम् ॥
दुर्मुखीं च क्षुधा युक्तां संयोगे च परित्यजेत् ॥

धर्मप्रवृत्तौ स्मृत्यन्तरे—

चन्दनं चानुलिप्याङ्गे धृत्वा पुष्पाणि दम्पती ।
ताम्बूलचर्वणं कृत्वा प्रदीपे मैथुनं चरेत् ॥
दीपे नष्टे तु यः सङ्गं करोति मनुजो यदि ।
यावज्जन्म दारिद्रत्वं जायते नात्र संशयः ॥
पादलग्नतनुश्चैव ह्युच्छिष्टं ताडनं तथा ।
कोपं रोषं च निर्भर्त्स्यं संयोगे च न कर्मभाक् ॥
भुक्त्वानुपविष्टस्तु शय्यायामपि सन्मुखः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्मृत्य परमात्मानं पत्न्या जङ्घे प्रसारयेत् ॥
अलोमशां च सुदृढामनार्द्रां सुमनोहराम् ।
योनिं स्पृष्ट्वा जपेत्सूक्तं विष्णुर्योनिं प्रजापते ॥
योनिं पश्येज्जपेन्मन्त्रं वसुनीते पुनात्विति ।
मत्सदृशो भवेत्पुत्र इति मत्वा स्मरेद्धरिम् ॥

तथा च कात्यायनपरिशिष्टम् "दक्षिणेन पाणिनोभावूरू प्रसार्य प्रजास्थानमभिस्पृशन्जपति पूषा भगꣳसविता मे ददातु रुद्रः कल्पयतु ललामगुं विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भन्दधातु ते । गर्भन्धेहि सिनीवालि ! गर्भन्धेहि पृथुष्टुके । गर्भन्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति तेजो वैश्वानरो दद्यादथ ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा गर्भन्दधात्विति प्राङ्मुखोदङ्मुखो वोपाविष्टो मन्थेद्रेतो मूत्रामिति चैके स्रावणं कुर्यात्" इति । धर्मप्रवृत्तौ--

ओष्ठाविसर्जयेन्मन्त्रेणान्योन्यमवलोकयेत् ।
स्तनौ धृत्वा तु पाणिभ्यामन्योन्यं चुम्बयेन्मुखम् ॥
बलन्धेहीतिमन्त्रेण योन्यां शिश्नं प्रवेशयेत् ।
योनेस्तु किञ्चिदाधिको भवेल्लिङ्गो बलान्वितः ॥
सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतत् कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
सम्भागं चैव भार्यायाः सुदृढं स्थिरवीर्यवान् ।
स्कन्धौ वाऽथ कटिं धृत्वा यथेष्टं मैथुनं चरेत् ॥
इच्छापूर्णं भवेद्यावदुभयोः कामयुक्तयोः ।
रेतः सिञ्चेत्ततो योन्यां तस्माद्गर्भं बिभर्त्ति सा ॥
ऋतुकालोपगामी यः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
सत्कुले प्रभवेत्पुत्रः पितॄणां स्वर्गदो भवेत् ॥

अथ स्त्रीणां बहुत्वे ऋतौ यौगपद्ये च गमनक्रममाह देवलः—

योगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥ इति ।

तीर्थमृतुः । विप्रादिक्रमो वर्णक्रमः । ग्रहणक्रमो विवाहक्रमः । अगमने दोषमाह पराशरः—

ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां पितृभिः सह मज्जति ॥

अस्यापवादमाह मदनरत्ने—

व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।
ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥
वृद्धां वन्ध्यामसंवृत्तां मृतापत्यामपुष्पिणीम् ।
कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयेन्मुच्यते भयात् ॥

स्त्रीणामपि ऋतुकाले रागद्वेषादिना पुरुषं प्रत्यगमने दोषमाह पराशरः-

ऋतुस्नाता तु या नारी पतिं नैवोपगच्छति ।
शुनी वृकी शृगाली च शूकरी च पुनः पुनः ॥
कामयज्ञमिति प्राहुर्गृहिणामेव सर्वदा ।
अनेन लभते पुत्रं संसारार्णवतारकम् ॥
तावुभावशुची स्यातां दम्पती मिथुनं गतौ ॥

वृद्धशातातपः—

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

"अथास्यै दक्षिणाꣳसमधि हृदयमालभते यत्ते सुशीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहन्तन्मान्तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमिति" इति सूत्रम् । अथ मैथुनोत्तरं अस्या भार्यायाः दक्षिणांसं दक्षिणस्कन्धं अधि उपरि स्वहस्तं नीत्वा तेनैव हस्तेन हृदयमालभते स्पृशति । "यत्ते सुशीम" इति मन्त्रेण । अत्र कर्कभाष्यम्—हृदयालम्भश्चाभिगमनोत्तरकालीनः, प्राक्कालीन इत्यपरे अप्रयतत्वादिति । नैतदिति जयरामः, यतो गर्भसम्भावनायां तदुपयुज्यते । प्रयतत्वं च शौचादिनाऽपि स्यादेव । याज्ञवल्क्यः—

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ इति ।

अभिगमनानन्तरमनाचान्त एव दक्षिणाꣳसमधि हृदयमालभत इति भर्तृयज्ञः । मन्त्रार्थः—शोभना सीमा मूर्ध्नि केशमध्ये पद्धतिर्यस्याः सा तस्याः सम्बोधनं हे सुशीमे शोभनसीमन्तिनि ? यच्च तव हृदयं मनो दिवि स्वर्गे वर्तमाने चन्द्रमासि श्रितं तदधीनतया स्थितं तदहं वेद जानीयाम् । तच्च मां विद्यात् जानातु । एवं परस्परानुगुणितहृदया अपत्यादिसहिता वयं शरदः शतमित्याद्युक्तार्थम् । "एवमत ऊर्ध्व"मिति सूत्रम् । प्रथमर्तौ यथा हृदयालम्भः कृत एवमनेन प्रकारेण अतोऽनन्तरं ऊर्ध्वं ऋतौ हृदयालम्भः कार्यः । हरिहरगदाधरव्याख्या चैवम् । एवमनेन प्रकारेण अतोऽनन्तरं ऋतौ ऋतौ प्रवेशनम् । यथाकामं वेति ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ प्रथमकाण्डे एकादशी कण्डिका ॥

अथास्य स्पष्टप्रयोगः ।

तत्र भार्या चेद्रजःस्नाता तदा आद्यं दिनचतुष्टयं मघामूलरेवतीपर्वपञ्चकमन्यानि ज्योतिःशास्त्रनिर्दिष्टानि विरुद्धतिथिवारादीनि च वर्जयित्वा सुलग्ने प्रसन्नां भार्यां अभिगच्छेत । तत्रादौ रजोदर्शनशान्तिप्रयोगः । रजोदर्शनानन्तरं पञ्चमदिने चन्द्रताराद्यानुकूल्ये शुचिदेशे सुस्नातया पत्न्या युतः पतिः प्राङ्मुख उपविश्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य "मम पत्न्याः प्रथमरजोदर्शनेऽमुकदुष्टमासादिसूचितसकलारिष्टनिरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सग्रहमखां शौनकोक्तां शान्तिं करिष्ये ।" इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनगौर्यादिषोडशमातृकापूजनब्राह्मयादिसप्तमातृकापूजननान्दीश्राद्धानि कृत्वा शान्तं दान्तं कुटुम्बिनं मन्त्रतन्त्रज्ञमाचार्यं ब्रह्माणं च जपहोमार्थमष्टौ षट् चतुरो वा ऋत्विजोऽपि वृत्वा गन्धादिना पूजयेत् । तत आचार्यः प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुककर्माङ्गत्वेन यजमानवृतोऽहं आचार्यकर्म करिष्ये" इति सङ्कल्प्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गौरसर्षपान्विकिरेत्। तत्र मन्त्राः "ॐ रक्षोहणं व्वलगहनं" इति "यदत्र संस्थितं भूत"मित्यादिमन्त्रैः। "ॐ आपोहिष्ठे"त्यादिमन्त्रैः कुशैः पञ्चगव्येन भूमेः प्रोक्षणं कार्यम्। गृहेशानदेशे शुचौ "महीद्यौ"रित्यादिमन्त्रैः कुम्भत्रयं मन्त्रावृत्त्या स्थापयेत्। एवं सर्वत्र मन्त्रावृत्तिः। मध्यकुम्भे विशेषः। यवव्रीहितिलमाषश्यामाकमुद्गाः, तत्रैव गायत्र्या उदुम्बरम्, कुशदूर्वारक्तोत्पलं चम्पकं बिल्वं विष्णुक्रान्ततुलसीबर्हिषः शङ्खपुष्पीशतावर्यश्वगन्धानिर्गुण्डीरक्तपीतसर्षपान्, अपामार्गपलाशपनसजीरकप्रियङ्गुगोधूमान्, अश्वत्थदुग्धदधिघृतपद्मपत्रनीलोत्पलसितरक्तपीतकुरण्टकगुञ्जावचाभद्रकामुस्तकान्, इति द्वात्रिंशदोषधानि यथासम्भवानि वा क्षिपेत्। ततः कलशोपरि क्रमेण सौवर्णं राजतं ताम्रमयं कांस्यमयं वैणवं मृण्मयं वा यवादिपूरितं पात्रत्रयं "पूर्णा दर्वी"ति निधाय तदुपरि श्वेतवस्त्रत्रयं न्यस्य तत्र चन्दनादिनाऽष्टदलानि कुर्यात्। तत्र मध्ये "गायत्र्या" भुवनेश्वरीमावाह्य यथाशक्तिसुवर्णनिर्मितां भुवनेश्वरीप्रतिमामग्न्युत्तारणपूर्वकं स्थापयेत्। तद्दक्षिणकुम्भोपरि "इन्द्रन्दैवी"रिति इन्द्राणीप्रतिमां सुवर्णनिर्मितां स्थापयेत्। उत्तरकलशोपरि "त्रातारमिन्द्र"मिति इन्द्रप्रतिमां सुवर्णनिर्मितां स्थापयेत्। तत उक्तमन्त्रैरुक्तक्रमेण देवतात्रयस्य काण्डानुसमयेन षोडशोपचारपूजां कुर्यात्। ततो मध्यकुम्भे आचार्योऽष्टसहस्रमष्टशतं वा गायत्रीं जप्त्वा "श्रीसूक्तं" जपेत्। "हिरण्यवर्णा"मिति पञ्चदशर्चसूक्तम्। तत एक ऋत्विग्दक्षिणकुम्भे न्यासपूर्वकं रुद्रसूक्तं जपेत्। तत उत्तरकुम्भे रुद्रैकादशिनीं जपेत्। "शन्न इन्द्राग्नी"ति जपेत्। ततः कुम्भपश्चिमे देशे स्थण्डिलेऽग्निम्प्रतिष्ठाप्य परिस्तरणादि कृत्वा दुग्धेन पायसं श्रपयित्वाऽऽज्यभागान्तं कृत्वा तदीशान्यां वेद्यां विष्णुक्तप्रकारेण नवग्रहपूजां कृत्वा, तदीशान्यां प्राग्वदेकं कुम्भं संस्थाप्य तत्र वरुणमावाह्य पूजयेत्। ततः के चन वह्नेरुत्तरतस्तण्डुलानामाढकचतुष्टयपरिमाणेन राशिं कृत्वा तदुपरि हेम्नः पञ्चपलेन तदर्धेन तदर्धार्धेन वा कदलीं कृत्वा राशेरुपरि संस्थाप्य सम्पूजयेत। तत आज्यभागानन्तरं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यजमानो होमार्थं जपार्थं च बहूनृत्विजो वृत्वा यजमानस्त्वत्यागं कुर्यात्। यथा—साक्षतं जलं गृहीत्वा "मया इदं सम्पादितं तिलाज्यादि द्रव्यं तद्यथादैवतमस्तु न मम" इति त्यागः। तत आचार्यो नवग्रहेभ्योऽष्टशताष्टाविंशत्यष्टान्यतमसंख्याका घृताक्ता अर्कादिसमिधस्तिलाहुतीश्च हुत्वा अधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्चलोकपालेभ्यः यथाशक्ति जुहुयात्। तत्र केचित्सूर्यसूक्तं विष्णुसूक्तं च जपेत्। ततो भुवनेश्वर्यै "गायत्र्या" दधिमधुघृतादिभिस्त्रिसृभिर्दूर्वादिभिरेकाम्, एवमष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं दूर्वाहुतीर्घृताक्ततिलमिश्रगोधूमाहुतीः पायसाहुतीर्घृताहुतीश्च जुहुयात्। एवमेव इन्द्राण्यै इन्द्राय च जुहुयात्। मन्त्रास्तु पूर्वोक्ताः। एवं प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्यं जुहुयात्। भुवनेश्वर्यै यदाऽष्टसहस्रं होमस्तदा इन्द्राण्यै इन्द्राय चाष्टशतं हाम इति साम्प्रदायिकाः। ततः स्विष्टकृतादि प्रायश्चित्तहोमान्तं कृत्वा, इन्द्रादिलोकपालेभ्यो भुवनेश्वरीन्द्राणीन्द्रेभ्यः क्षेत्रपालाय च माषभक्तबलींस्तत्तन्मन्त्रैर्दत्वा पूर्णाहुत्यन्तं सर्वं कुर्यात्। ततः प्रणीताविमोकं कृत्वा भुवनेश्वर्यादिकलशोदकं नवग्रहकलशोदकमेकस्मिन्पात्रान्तरे गृहीत्वा तेन तत्तत्पञ्चपल्लवैः सकुशैर्दूर्वादिभिश्च नववस्त्रपरिधानं प्राङ्मुखं यजमानं धृतनववस्त्रकञ्चुकीं भर्तृवामभागे स्थितामृतुमतीं सर्त्विगुदङ्मुख आचार्यस्तिष्ठन्नभिषेकं कुर्यात्। तत्र मन्त्राः। "आपो हि ष्ठे"त्यादिमन्त्रैरभिषिञ्चयेद्वरुणमन्त्रैश्च "सुरास्त्वे"त्यादिपौराणमन्त्रैश्च। ततो दम्पती शुक्लवस्त्रपरिधानौ अग्नेः पश्चिमे उपविश्य अग्निं सम्पूज्य, आचार्यं गन्धवासोऽलङ्कारादिभिः सम्पूज्य कदलीं सदक्षिणां सवस्त्रां दद्यात्। तत्र मन्त्रौ-

"सुपत्रे ? सुभगे ? देवि ? रम्भे ? भास्करवल्लभे ? ।
रक्षस्व मां रजसो दोषाद्दुष्टादस्मादगर्हिताम् ॥
दानेन तव देवेशः सविता विश्वतोमुखः ।
प्रीतो भवतु सद्यो मे दोषं हरतु दुष्करम् ॥

इत्युक्त्वा कुटुम्बिने ब्राह्मणाय दद्यात्। तत आचार्यप्रार्थना—

आचार्य ? त्वं महाभाग ? महादोषविनाशन ? ।
दानस्यास्य प्रभावेण रजोदोषाच्च पाहि माम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति सम्प्रार्थ्य गन्धपुष्पालङ्करणैः सम्पूज्य तस्मै वंशपात्रं दद्यात्। वंशपात्रं गोधूमपुष्पफलताम्बूलताडपत्रसौभाग्यद्रव्यादियुतं "अद्ये"त्युक्त्वा "सर्वारिष्टनिवारणार्थं वंशाभिवृध्यर्थं रजोदोषनिवृत्त्यर्थं वंशपात्रदानमहं करिष्ये" तत्र मन्त्रः—

अरिष्टविनिवृत्त्यर्थमात्मवंशाभिवृद्धये।
रजोदोषापनुत्त्यर्थं सौभाग्यं देहि मे सदा॥

इति सम्प्रार्थ्य दापयेत्। तत आज्यावेक्षणम्। संकल्पं कृत्वा,

आज्यं पापहरं नित्यमाज्यं क्षीरसमुद्भवम्।
आज्यं यज्ञसमुद्भूतमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

आज्यप्रार्थना—

याऽलक्ष्मीर्यश्च मे दोषः सर्वगात्रेषु संस्थितः।
तत्सर्वं नाशमायातु लक्ष्मीन्तुष्टिं च वर्धय॥

इति सम्प्रार्थ्य दद्यात्। के चन महिषीदानं चेच्छन्ति। तत्र मन्त्रः—

कालमृत्युस्वरूपां त्वां महिषीं सुविभूषिताम्।
सालङ्कारामिमां तुभ्यं दास्यामि वरदा मम॥

इत्युक्त्वा दद्यात्। ततो रुद्रजापिने सदक्षिणमनड्वाहं दद्यात्। तत्र मन्त्रः—

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः।
अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्ति प्रयच्छ मे॥

इत्युक्त्वा दद्यात। "यान्तु देवगणा" इति विसृज्य आचार्यहस्ते प्रतिमां दद्यात्। अग्निं सम्पूज्य "गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ"ेति विसृज्य, अस्याङ्गत्वेन नवग्रहप्रीत्यर्थं त्रीन् ब्राह्मणान् भुवनेश्वरीन्द्राणीन्द्रप्रीत्यर्थे प्रत्येकं त्रींस्त्रीन्ब्राह्मणान्सङ्कल्प्य भोजयेत्। ततो ब्राह्मणा "आनोभद्रा" इत्यादिशान्तिपाठं पठेयुः। ततस्तेभ्य आशिषो गृहीत्वा सुहृद्युक्तो भुञ्जीत। एवं कृते सर्वारिष्टशान्तिर्भवतीति।

इति रजोदर्शनशान्तिः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ गर्भाधानम्। तत्रायं क्रमः। कर्ता प्रातरभ्यङ्गस्नानं कृत्वापत्नीमपि नवोदकुम्भसलिलैः सप्तमृत्तिकापञ्चपल्लवत्वक्सहितैः स्नापयित्वा तया सह मङ्गलवस्त्राभरणादि धृत्वा आचम्य देशकालौ स्मृत्वा "अस्या मम भार्यायाः प्रतिगर्भसंस्कारातिशयद्वाराऽस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैनोनिर्बर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानाख्यं कर्माहं करिष्ये", इति सङ्कल्प्य, "तदङ्गत्वेन गणपतिपूजां पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं वसोर्द्धारां आयुष्यमन्त्रजपं नान्दीश्राद्धं चाहं करिष्ये"। तानि कृत्वा स्निग्धमधुराहारोऽलङ्कृतोऽलङ्कृतपुष्पमालादिलेपनवारात्रौ साविलासं सुरतं विधाय तदनन्तरं शौचादिकं कृत्वा शुचिर्भार्यादक्षिणस्कन्धे हस्तं दत्वा हृदि संस्पृश्य जपेत्—"यत्ते सुशीमे हृदयन्दिवि चन्द्रमसि श्रितम्। वेदाहन्तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शत"मिति। ततः "अस्य गर्भाधानाख्यस्य कर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं स्मृत्युक्तान्दशसङ्ख्याकान्ब्राह्मणान्भोजयिष्ये"॥ गर्भाधानादीन्युपनयनान्तानि कर्माणि नियतकालान्यभिहितानि। यदि दैवात्पुरुषापराधादेर्दोषाद्वा तेषां नित्यस्य कालस्यातिक्रमो भवति तदा किं कर्तव्यमिति सन्देहे निर्णयमाह "कालातिक्रमे नियतवत्"। कालातिक्रमे यस्य संस्कारकर्मणः शास्त्रेण नियमितो यः कालस्तस्यातिक्रमे लङ्घने नियतवान्नित्यवत्, नित्ये श्रौतकल्पे नित्येषु यद्विहितं तद्वत्, अनादिष्टप्रायश्चित्तं भवति। ततः कृतप्रायश्चित्तस्यातिक्रान्तकाले संस्कारकर्मण्यधिकारः सम्पद्यते। अत्र कालातिक्रमे इत्युपलक्षणम्, अतः अन्येषामपि कर्मणां नाशे इदमनादिष्टमेव। सर्वप्रायश्चित्ते गृह्यकारेण प्रायश्चित्तान्तरस्यानुपदिष्टत्वात्, किन्तु श्रौतानामतिदेशे प्राप्ते "अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिभिः सर्वाभिश्चतुर्थꣳसर्वप्रायश्चित्तं चे"त्यस्यैव "कालातिक्रमे नियतव"दित्यनेनातिदेशः कृतः। उपदेशो न कृतो गृह्यकारेण। तत्राविज्ञातमप्रत्यक्षश्रुतिमूलं किमिदमार्ग्वेदिकं याजुर्वेदिकं सामवेदिकं वेत्यनिश्चयं स्मार्तं कर्म। तस्य भ्रेषे श्रौतकल्पे व्याहृतिचतुष्टयं वारुणहोमं प्रायश्चित्तमुपदिश्यात्र गृह्यसूत्रे गृह्योक्तकर्मणामपि स्मार्तत्वात् तस्य भ्रेषे तस्यै-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वातिदेशो युक्तः, न पुनः प्रत्यक्षवेदमूलकर्मशेषोपदिष्टानाम्। तथा चाश्वलायनः—

गर्भाधानस्याकरणे तस्यां जातस्तु दुष्यति।
अकृत्वा गां ततो दत्वा कुर्यात्पुंसवनं पतिः॥

वीरमित्रोदये—

आरभ्याधानमाचौलात्कालातीते तु कर्मणाम्।
आज्यं व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥
एतच्चैकैकलोपे तु पादकृच्छ्रं समाचरेत्।
चौलकर्मण्यतिक्रान्ते पादकृच्छ्रद्वयं चरेत्॥

ननु अतिक्रान्तं कर्म न कर्तव्यमिति केचित्। तन्न—

प्रायश्चित्ते कृते पश्चाल्लुप्तं कर्म समाचरेत्।

इति कात्यायनोक्तत्वात्।

कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु॥

इति मण्डनोक्तेश्च कात्यायनादियाजुषां लुप्तकर्मकरणमेव युक्तम्।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः।

देशकालौ स्मृत्वा "ममास्य कुमारस्य यथाकालं गर्भाधानाद्यकरणजनितदोषपरिहारार्थं गोमूल्यप्रत्याम्नायद्वारा लुप्तसंस्कारसंख्यपादकृच्छ्राण्याचरिष्ये" इति सङ्कल्प्य साङ्गमनङ्गं वा प्रायश्चित्तं कालान्तरे रिक्तासु तिथिषु समाप्य प्रायश्चित्तहोमं कुर्यात्। तद्यथा पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य—

स्थाल्यामाज्यस्य निर्वापोऽधिश्रयन्स्रुवमार्जनम्।
उद्वास्योत्पवनावेक्ष्य स्रुवेणाहुतिरेव च॥

ताम्रादिपात्रे आज्यं निक्षिप्य अग्नावधिश्रित्य लौकिककुशैः स्रुवं सम्मृज्य उद्वास्य कुशाभ्यामुत्पूयावेक्ष्य दक्षिणं जान्ववाच्य हृदि सव्यहस्तं निधाय मौनी जुहुयात्। "ॐ भूः स्वाहा। इदमग्नये नमम। ॐ भुवः स्वाहा। इदं वायवे नमम। ॐ स्वः स्वाहा। इदं सूर्याय नमम। ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा। इदं प्रजापतये नमम। ॐ त्वन्नो अग्ने० इद-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मग्नीवरुणाभ्यां नमम । ॐ सत्वन्नो अग्ने० इदमग्नीवरुणाभ्यां नमम । ॐ अयाश्चाग्ने० इदमग्नये अयसे नमम । ॐ ये ते शतं० इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च नमम । ॐ उदुत्तमं० इदं वरुणाय नमम" । इति नवाहुतिं हुत्वा विष्णुस्मरणम् । इति अनादिष्टप्रायश्चित्तहोमः । अथानन्तरं संस्कारकर्मकरणम् । अथ गर्भाधानादौ कर्तृनिर्णयः । तत्र वीरमित्रोदये देवलः—

ऋतुकालेऽभिगमनं भर्त्रा कार्यं प्रयत्नतः ।
पुंसवादीनि कर्माणि बान्धवैर्वापि कारयेत् ॥ इति ।

अत्र भर्त्रेति कर्तृनियमादसन्निधाने अशक्तौ वाऽन्यः प्रतिनिधिर्नास्तीति गम्यते । अत एव पैठीनसिः—

गर्भाधानम्पिता कुर्यादृतुस्नातासु शक्तिमान् ।
ऋत्वन्तरे वा कुर्वीत हीनसत्त्वो न दोषभाक् ॥

इत्यशक्तस्य कालान्तरमनुकल्पयति । न कर्त्रन्तरम् । पितेति जनिष्यमाणगर्भापेक्षया । ऋत्वन्तरे द्वितीयादावपि । हीनसत्त्वो दोषभाङ्नेत्यर्थः । पुंसवादिषु तु अनुकल्पमप्याह "पुंसवादीनी"ति । आदिशब्दादनवलोभनसीमन्तादीनां ग्रहणम् । अत एव वैजवापः—

पिता पुत्रस्य संस्कारं कुर्याद्यदि न शक्नुयात् ।
अन्येन गुणयुक्तेन कारयेत्स्वस्वशास्त्रतः ॥ इति ।

संस्कारं पुंसवादिकम् । अशक्तिरसान्निधानस्याप्युपलक्षणम् । अत एव व्यासः—

मृते देशान्तरगते पत्यौ स्त्री यद्यसंस्कृता ।
देवरो वा गुरुर्वापि वंश्यो वाऽपि समाचरेत् ॥

मृते गर्भमाधायेति शेषः । अथ वेदवाक्यद्वयं भर्तृमरणक्लीबत्वादौ गर्भाधानेऽपि प्रतिनिधिविधानार्थत्वेन व्याख्येयम् । अस्मिन्पक्षे संस्कारशब्दो असङ्कोचेन गर्भाधानादौ सर्वत्र वर्तते । न शक्नुयादितिपदं क्लैब्यादिना सर्वात्मना शक्त्यभावपरं व्याख्येयम । देशान्तरगते सर्वात्मना अश्रूयमाणवार्त्त इति वक्तव्यं मरणसाहचर्यात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्यौ मृते वा पतिते संन्यस्ते वा विदेशगे ।
तद्गोत्रजेन श्रेष्ठेन कार्याः पुंसवनादयः ॥

इत्याश्वलायनस्मरणाच्च । गुरुर्ज्येष्ठः । वंश्यः सपिण्डः । इदमेवाभिप्रेत्याह याज्ञवल्क्यः—

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥

एवमेवार्थं स्पष्टमाचष्ट ब्रह्मपुराणम्—

गर्भाधानादिसंस्कर्ता पिता श्रेष्ठतमः स्मृतः ।
अभावे स्वकुलीनः स्याद्बान्धवो वाऽन्यगोत्रजः ॥ इति ।

एतदभावे असम्बन्ध्यपि ब्राह्मणः प्रतिनिधिः कार्यः ।

बीजार्थं ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यताम् ।

इति महाभारते सत्यवतीं प्रति भीष्मवचनात् । तत्स्वरूपमाह तदेव—

आर्यावर्तसमुद्भूतः स्वशाखी श्रेष्ठ उच्यते ।
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां श्रोत्रियो वा स्ववर्णजः ॥

स्वशाखी स्वशाखीयः ।

गृहस्थः सर्ववर्णेषु श्रेष्ठ इत्यभिधीयते ।
अभार्यस्त्वधमो ज्ञेय उपकुर्वाणनैष्ठिकौ ॥
आचार्यौ मध्यमौ ज्ञेयावसगोत्रौ तु मध्यमौ ।
वानप्रस्थयतीनान्तु कर्तृत्वं नेष्यते सदा ॥ इति ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ संस्कारलोपे प्रायश्चित्तं गर्भाधानादिनिर्णयः समाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(द्वादशी कण्डिका)

पक्षादिषु स्थालीपाकꣳश्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशाय च वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्राशनान्ते बाह्यतः स्त्रीबलिꣳहरति नमः स्त्रियै नमः पुꣳसे वयसेऽवयसे नमः शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापिनां पतये नमो ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उत वाऽरण्ये तेभ्यो नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे ददत्विति शेषमद्भिः प्लाव्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १२ ॥

अथ पक्षादिकर्मोच्यते । "पक्षादिषु स्थालीपाकꣳश्रपयित्वा द-
र्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो
देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति" इति सूत्रम् । पक्षाणामादयः पक्षादयः
तासु पक्षादिषु प्रतिपत्सु बहुवचनोपदेशात्सर्वपक्षादिष्वेतत्कर्म भवति ।
उक्तेन विधिना स्थालीपाकं श्रपयित्वा तेनैव स्थालीपाकेन दर्शपूर्णमासदे-
वताभ्यो हुत्वा, दर्शकालपक्षादौ दर्शदेवताभ्यो हुत्वा ब्रह्मण इत्येवमादि-
भ्यश्च चतुर्भ्यो जुहोति स्थालीपाकेनैव । दर्शे पौर्णमासे च विधिः समान
इति कृत्वा ग्रन्थगौरवभयादाचार्येण समस्तोपदेशः कृतः । अतो यादृशस्ता-
भ्यो होमो विभागेन सिद्धस्तादृश एवेहापीति । एवं च स्मृत्यन्तरैः स-
हानुगतार्थो भवति । केचित्तु समस्तोपदेशात्सर्वाभ्यो होममिच्छन्ति ।
सिद्धचरोरुपादानं मा भूदिति श्रपयित्वेत्युच्यते । यद्यप्यत्र पक्षादिष्विति
सामान्येनोक्तन्तथापि स्मृत्यन्तरोक्तो यागकालो ग्राह्यः । वृद्धशातातपः—

पर्वणो यश्चतुर्थोंऽश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।
यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कारिकायाम्—

आवर्तनेऽथ वा तत्प्राग्यदि पर्व समाप्यते ।
तत्र पूर्वाह्ण एव स्यात्सन्धेरूर्ध्वं द्विजाशनम् ॥
आहिताग्नेर्न नियम इष्टेरूर्ध्वं विधानतः ।
ऊर्ध्वमावर्तनाच्चेत्स्याच्छ्वोभूते प्रातरेव हि ॥

प्रतिपदि वृद्धिगामिन्यां क्षीणायां वा सन्धिज्ञानोपायमाह लौगाक्षिः—

तिथेः परस्या घटिकाश्च याः स्युर्न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च तासाम् ।
अर्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने स्यात् ॥

प्रतिपद्वृद्धिनाडिका द्विधा विभज्यार्द्धं पर्वणि संयोज्य सन्धिः कल्पनीयः । तथैव प्रतिपत्क्षयनाडिकाश्च द्वेधा विभज्यार्धं पर्वणि वियोज्य सन्धिः कल्पनीयः ।

आधानानन्तरं शुक्ला कृष्णा वा प्रतिपद्भवेत् ।
तस्यां पक्षादिकर्मैतत्कार्यं पूर्वाह्ण एव तु ॥

हरिहरभाष्ये तु—

सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।
पौर्णमासादि दर्शान्तमेकमेव विदुर्बुधाः ॥

इति वचनात्कृष्णपक्षे यद्याधानं तदा दर्शमनिष्ट्वैव पौर्णमास्यां पक्षादिकर्मारम्भः । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टवचनम्—

ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्शः पौर्णमासोऽपि चाग्रिमः ।
य आयाति स होतव्यः स एवादिरिति श्रुतेः ॥

एतत्पुनराधानविषयं तच्छाखिविषयं वेत्युक्तम् । अत्रैके वदन्ति—आधानस्य शुक्लपक्षे विहितत्वाच्च पौर्णमासस्थालीपाककालस्य विद्यमानत्वात्पौर्णमासस्थालीपाकारम्भो युक्तः । तच्चिन्त्यम् । अस्माकं सूत्रे 'दारकाले दायाद्यकाले वे'त्यावसथ्याधानस्य काल उक्तः, तत्र यदा दायाद्यकाल आधानं कृतं तदुत्तरं या प्रतिपद्भवति तस्यामारम्भो युक्तः । ननु "उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याह" इत्युक्तत्वाद्विवाहोऽपि शुक्लपक्षे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यात्तदा कृष्णायां प्रतिपद्यारम्भः सिद्ध्येदेव ? सत्यम्, विभागस्तावद्भागतः प्राप्तस्तत्र कालापेक्षाभावादापूर्यमाणादिनियमो न स्यादतो यदैव विभागस्तदैवाधानं ततः प्रतिपदि आरम्भ इति युक्तम्। नन्वस्तु कृष्णपक्षे वा विभागः, आधानन्तु शुक्लपक्ष एव कार्यम् ? नैवम्। कालाविलम्बे प्रमाणाभावाद्विभागोत्तरं कार्यमेव, ततो या प्रतिपदायाति तस्यामारम्भ इति। अत्र बहु वक्तव्यमस्ति ग्रन्थगौरवभिया नोच्यते। यद्यारम्भे काले सूतकमलमासपौषमासगुरुशुक्रास्तबाल्यवार्द्धक्यग्रहणादि भवति, तदाऽपि प्रारम्भः कार्यः। यानि तु तत्रारम्भनिषेधकानि—

उपरागोऽधिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि।
तथा मलिम्लुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते॥
गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा।

इत्यादीनि सङ्ग्रहकारादिवचनानि तानि आलस्यादिना स्वकालानुपक्रान्तस्थालीपाकादिप्रारम्भविषयाणीति प्रयोगपारिजातकारः, प्रयोगरत्नकारश्च। तथा चापरार्कस्थं गर्गवचनमुदाजहार—

नामकर्म च दर्शेष्टिं यथाकालं समाचरेत्।
अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यभे। इति॥

देवयाज्ञिकैस्तु "दर्शपौर्णमासानीजान" इतिसूत्रव्याख्याने सूतकशुक्रास्तादिनिमित्तवशाद्दर्शपौर्णमासारम्भोत्कर्षे सति आग्रयणीयकाल आगते तदातिक्रमशङ्कायामयङ्काल इत्युक्तम्। अतो देवयाज्ञिकानामभीष्टः शुक्रास्तादावारम्भ इत्याभाति। तथा च त्रिकाण्डमण्डनः—

आधानान्तरं पौर्णमासी चेन्मलमासगा।
तस्यामारम्भणीयादीन्न कुर्वीत कदाचन। इति॥

आचारोऽप्येवम्। "विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशाय च" इति सूत्रम्। द्रव्यान्तरानुपदेशात्स्थालीपाकादेव विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलित्रयमग्नेरुदक् प्राक्संस्थं कुर्यात्। बलिहरणवाक्ये च नमःशब्दोऽन्ते कार्यः। उक्तं चैतत् कर्कोपाध्यायैः 'बलिहरणे च नमस्कार' इति। "पितृ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भ्यः स्वधा नम इति दक्षिणत'' इति सूत्रव्याख्यानावसरे च 'नमस्कार-श्चात्र प्रदर्शित आचार्येण सर्वबलिहरणेषु प्रत्येतव्य' इत्युक्तम् । ''वैश्वदे-वस्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति'' इति सूत्रम् । वैश्वदेवस्येत्यवयवल-क्षणा षष्ठी । विश्वे देवा देवपितृमनुष्यादयो देवता अस्येति वैश्वदेवः सर्वा-र्थः प्रत्यहं क्रियमाणः पाकस्तस्य वैश्वदेवस्य 'अग्नये स्वाहे'त्यादिभिर्म-न्त्रैर्जुहोति । वैश्वदेवस्येति सिद्धवदुपदेशाद्द्वितीयः स्थालीपाको वैश्वदेव-समानतन्त्रः पक्षादिषु भवतीति भर्तृयज्ञभाष्ये । कर्कोपाध्यायैस्तु 'वैश्वदेवं केचित्पृथक्चरुं कुर्वन्ति यथा पौष्णस्य जुहोतीति पौष्णम्, तत्पुनरयु-क्तम्, वैश्वदेवशब्देन विश्वे देवा देवता अस्येति सर्वार्थः पाकोऽभिधी-यते ततो जुहोतीत्युक्तं भवति । यत्तु पौष्णशब्दवाच्योऽन्यः क्वचिच्चरुर्भ-वति, तेनास्य पृथक्क्रिया । वैश्वदेवस्तु पुनः पाको विद्यत एवेति । तथा च वक्ष्यति—'वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुया'दित्युक्तम् । अग्नौ होमः प्राप्त एव, पुनरग्नौ जुहोतीत्यग्निग्रहणं बलिकर्मादौ मा भूदि-ति । 'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहे'ति प्रयोगोपदर्शनार्थम् । ''प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चे''ति प्रदेशान्तर उक्तम् , इह प्रयोग उपदिश्यते । अपि च स्थालीपाकेन दर्शपूर्णमासदेवतादीनां होमविधिनाऽस्यावसरविधित्सयैतच्च-त्कथं प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविरिति प्रदेशान्तर उ-क्तम्? तेन प्राङ्महाव्याहृतिहोमादाज्यभागोत्तरकालं चावसरो गम्यत इति । स्विष्टकृद्धोमश्च शेषादेव भवति । स्विष्टकृद्ग्रहणं वक्ष्यमाणस्य बलिहरणस्य प्राधान्यद्योतनार्थमिति भर्तृयज्ञः । परिभाषातः प्राजापत्यस्वाहाकारग्रहणं बलिनिवृत्त्यर्थम् , प्रदानोऽपि स्वाहाकारो न बलिहरणेषु भवति । ''बाह्यतः स्त्रीबलिं हरति नमः स्त्रियै नमः पुंसे वयसेऽवयसे नमः शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापीनां पतये नमो ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वस-न्त उत वाऽरण्ये तेभ्यो नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे ददत्विति'' इति सूत्रम् । ततो बाह्यतः शालाया बहिःप्रदेशे 'नमः स्त्रियै' इत्यादिमन्त्रैः प्रतिमन्त्रं स्थालीपाकात्स्त्रीबलिं स्त्रियादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिस्तं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हरति स्रुवेण मन्त्रान्ते भूमौ प्रक्षिपति । एतच्चागन्तुकत्वात्सर्वान्ते भवति । मन्त्रार्थः—स्त्रियै सन्तानसुखविघातिन्यै नमः नमस्कारोऽस्तु । अतः सन्तानसुखेच्छवोऽत्र बाह्यबल्यधिकारिण इति जयरामः । तथा पुंसे उक्तस्वरूपाय वा किंभूताय वयसे अवयसे च वृद्धाय बालाय च शुक्लाय बहिः कृष्णदन्ताय असितान्तरङ्गावयवाय अतिमालिनमनसे इत्यर्थः । अत एव पापीनां पतये श्रेष्ठाय दीर्घश्छान्दसः । अत्र बलित्रये पुमानेव विशिष्यते । ये च मे मम प्रजां सन्तानमुपलोभयन्ति मोहयन्ति ग्रामे वसन्तः उत अपि वा समुच्चये, अरण्ये वा वने वाऽपि तेभ्यो नमः नमस्कारोस्तु । एतेभ्यो बलिं पूजां हरामि समर्पयामि । मम नमस्कारबलिभ्यां यूयं सन्तुष्टा भवत । ततो भवतां प्रसादान्मम स्वस्ति कल्याणमस्तु । भवन्तश्च मे मह्यं प्रजां पुत्रादिसुखजातं ददतु प्रयच्छन्तु । "शेषमद्भिः प्रप्लाव्य ततो ब्राह्मणभोजन"मिति सूत्रम् । बलिहरणानन्तरं शेषं स्थालीपाकस्थितमवशिष्टं चरुं अद्भिर्लौकिकोदकेन प्रप्लाव्य मज्जयित्वा ब्राह्मणभोजनं कुर्यात् । प्रणीतोदकेन प्रप्लावनमिति वासुदेवादयः । नेति कारिकायाम् ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यविवरणे संस्कारगणपतौ प्रथमकाण्डे द्वादशी कण्डिका ।

(त्रयोदशी कण्डिका)

सा यदि गर्भं न दधीत सिꣳह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती । अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति ॥ १३ ॥

अथ यथोक्तविधिना गर्भानुत्पत्तौ गर्भोत्पत्तिप्रकारो लिख्यते "सा यदि गर्भं न दधीत सिꣳह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां ना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिकायामासिञ्चतीयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती । अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभामिति" इति सूत्रम् । सा यदि स्त्री गर्भकामा यदि गर्भं न दधीत न धारयति तदा भर्ता सिंह्याः श्वेतपुष्प्याः, सिंहातिरिङ्गिणिका कण्टकारिका इति पर्यायाः। श्वेतानि पुष्पाणि यस्याः सा श्वेतपुष्पी तस्याः । उपोष्य पुष्यनक्षत्रदिनात्पूर्वदिने स्वयमुपवासं कृत्वा पुष्येण मूलमुत्थाप्य पुष्यनक्षत्रदिने पूर्वोक्तायाः कण्टकारिकाया मूलं उत्पाट्य यत्नेन स्थापयित्वा ऋतुयुक्ता भार्य्या यदा भवति तदा चतुर्थेऽहनि स्नातायां रात्रौ तन्मूलमुदके पेषयित्वा दक्षिणनासिकापुटे आसिञ्चति "इयमोषधी त्रायमाणे"त्यनेन मन्त्रेण भर्त्तैव । ततो भर्त्रा भोजनं कार्यमिति । मन्त्रार्थः—ओषति दहति दोषान् धत्ते गुणानित्योषधी । इयं त्रायमाणा यथोक्तं प्रयुक्ता रक्षन्ती सहमाना दोषवेगान्सोढ्वाऽपि नाशयन्तीत्यर्थः । सरस्वती कारणतयाऽनुगच्छतीति सरः समुद्रः तद्वती तत्सम्बद्धा वा । अतः अस्याः बृहत्याः बृंहयति पुत्रादिदानेन तस्याः प्रभावाच्चाहं पुत्रः पितुरिव प्रत्यहं नाम जग्रभं गृह्णीयां लभेयं प्राप्नुयाम् । पुत्रस्य पितेति लोकाः कथयन्ति । सुगमत्वादत्र पदार्थक्रमो नोच्यते । अत्र प्रसङ्गात्किञ्चित्कर्मविपाकोऽप्युच्यते । महाकल्पे शतानन्द उवाच—

गणेशान ? ममाख्याहि यथा देवेन शम्भुना ।

इत्युपक्रम्य । नन्दिकेश्वर उवाच—

कैलास शिखरे रम्ये सुखासीनं जगद्गुरुम् ।
देवी पप्रच्छ देवेशं फलं कर्मविपाकजम् ॥

पार्वत्युवाच—

पुरुषस्यानपत्यत्वं वद मे वदतां वर ? ।
चतुर्विधाः स्त्रियो दोषा अप्रसूता मृतप्रजा ॥
स्त्रीप्रसूः काकवन्ध्या च गर्भस्राववती तथा ।
पतिसौभाग्यहीना च दुर्भगा ऋतुवर्जिता ॥
केन दोषेण भगवन् तन्मे कथय सुव्रत ? ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निष्कृतिं च ममाख्याहि कृपया परमेश्वर! ॥

ईश्वर उवाच—

विप्ररत्नापहरणाद्विप्रैः सह विरोधनात् ।
देवर्षिपितृपूजासु विमुखानामभक्तितः ॥
गुरुमातृपितृश्राद्धवञ्चकानां च नित्यशः ।
अर्थिभ्यो नार्थदातॄणां तथा तीर्थविरोधिनाम् ॥
अदत्ते नोऽतिथिभ्योऽन्नं भ्रातॄणां पापचेतसाम् ।
स्वभार्यानिन्दकानां च लोकानां च विरोधिनाम् ॥
दुष्प्रतिग्रहदोषाणां जायते त्वनपत्यता ।
स्त्रियोऽपि बहुधैव स्युः पूर्वकर्मप्रदर्शिताः ॥
वन्ध्या भवति या बाल्ये उद्वेजयति मातरम् ।
गर्भघ्नी या भवेत्स्त्रीणां वन्ध्या भवति साऽथवा ॥
अन्यासामनपत्यत्वमिच्छन्ती वन्ध्यतां व्रजेत् ।
मृतप्रजा भवेन्नारी फलं दत्वा हरेत्तु या ॥
फलस्तेयं च कुरुते साऽपि स्यान्मृतवत्सका ।
पुरुषद्वेषिणी नारी स्त्रीप्रसूर्वै भवेद्ध्रुवम् ॥
व्रतदानक्रियाहीना काकवन्ध्यात्वमाप्नुयात् ।
काकवन्ध्या भवेत्सा हि गर्भपातं करोति या ॥
देवानां च पितॄणां च दानकर्मणि मैथुने ।
केशान्सङ्गोपयेद्दक्षा चानपत्याऽथ वा भवेत् ॥
स्त्रीगर्भा च भवेयुस्ता बालान्हिंसन्ति शापतः ।
स्त्रीणां दुःसिद्धिदा या च भर्तृसौख्यं न सा लभेत् ॥
देवद्विजगुरुज्येष्ठान्पितॄंश्चामार्षिता भवेत् ।
या सा दौर्भाग्यमाप्नोति जनमध्येऽप्रिया भवेत् ॥
चौर्यात्पुष्पाणि चिनुयात्सा भवेदृतुवर्जिता ।
वैधव्यं पुत्रशोकं च दारिद्र्यं चैव दासताम् ॥
अतस्तत्कर्मशान्त्यर्थं यतितव्यं प्रयत्नतः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वजन्मकृतस्यास्य दुरितस्यापि निष्कृतिः ॥
जायते सततं धर्मः शृणुष्वैकमनाः प्रिये ।
ज्ञात्वा पापानि मतिमान्गुरूणि च लघूनि च ॥
प्रायश्चित्तं यथावित्तं प्राक्कार्यं तेन शुद्धये ।
षडब्दं चतुरब्दं वा त्र्यब्दं व्यब्दाब्दमेव च ॥
गोहिरण्यादिदानं वा कृत्वा कर्म समारभेत् ।
पश्चात्तद्दोषशान्त्यर्थं महारुद्रः प्रकीर्त्तितः ॥
तथा कलशरुद्रश्च विष्णुश्राद्धं सुरेश्वरि! ।
हरिवंशस्य श्रवणं विधिवत्परिकीर्तितम् ॥
तथा सन्तानगोपालविद्यानुष्ठानमेव च ।
अनपत्यत्वनाशार्थं कुर्यात्स्त्री पुरुषोऽपि वा ॥
ब्राह्मणेन तु कर्तव्यं सर्वपापापनुत्तये ।
क्षत्रियोऽपि हि कुर्वाणः संग्रामे विजयी भवेत् ॥
आतुरस्यानुकर्तव्यः सर्वरोगापनुत्तये ।
ग्रहव्रणादिरोगैश्च पीडितस्यापि शर्मदः ॥
कृतो दशरथेनेह तेन पुत्रः सुबुद्धिमान् ।
रामचन्द्रो महाबाहुर्बभूव पुरुषोत्तमः ॥
वीरसेनोऽपि कृतवान्पुण्यश्लोको नलस्तथा ।
इन्द्रराजोऽपि कृतवान्स्वर्गराज्याधिपोऽभवत् ॥
रामचन्द्रोऽपि कृतवान्द्वौ पुत्रौ च गुणान्वितौ ।
पाण्डुराजोऽपि कृतवान्पञ्च पुत्रान्गुणान्वितान् ॥
युधिष्ठिरोऽपि कृतवान्सत्यवादी सदाऽभवत् ।
ब्रह्माऽपि कृतवानेष नारदः समजायत ॥
अतः सर्वैः प्रकर्तव्यं सर्वकामफलप्रदम् ।
अल्पायासव्ययस्यास्य फलमेतावदुच्यते ॥
वक्तुं नैव हि शक्नोति महारुद्रादिकं फलम् ।
यावज्जीवं जपेद्रुद्रं पौरुषं सूक्तमेव च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रविशेच्च महादेवगृहं गृहपतिर्यथा।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रुद्रमाराधयेत्सदा॥
इति ते कथितं विप्र! प्रायश्चित्तविपाकजम्॥
इति श्रीनन्दिपुराणे अनपत्यकर्मविपाकफलम्।

किञ्चिद्विशेषमाह सूर्यारुणसंवादे—

अरुण उवाच—

वैश्यकुले समुत्पन्नो वाताधिकशरीरभाक्।
वित्तपो धर्मयुक्तश्च शिल्पिकार्यरतः सदा॥
व्यापारविषये वीरः क्रयविक्रयकारकः।
गौरवर्णः शुभाचारो किञ्चित्क्रोधसमन्वितः॥
तस्य भार्या महासाध्वी दानव्रतपरायणा।
सुनेत्राऽपि च सुश्रोणी भर्तृभक्तिपरायणा॥
अनपत्या कथन्देव! कस्येदं कर्मणः फलम्॥

सूर्य उवाच—

ब्राह्मे वै पूर्ववंश्ये तु सञ्जातो ब्राह्मणब्रुवः।
बहुक्लेशकरो नित्यं बहुदुःखस्य भाजनम्॥
प्रतिग्रहप्रकर्ता च वृत्तितो बहुयाचकः।
गृहे तु तस्य निर्मुक्तं द्रविणं बहु केन चित्॥
विप्रेण केन दैवाच्च विद्याभ्यासरतेन वै।
नार्पितन्तेन विप्रेण तस्य विप्रवराय वै॥
ब्रह्मस्वं भक्षितन्तेन सदा सन्ताननाशनम्।
निक्षेपहरणाच्चैव अनपत्यः प्रजायते॥
द्वितीयं च कृतं कर्म कूष्माण्डीफलनाशनम्।
ब्राह्मणस्य गृहाद्वत्स! हृतं तस्करबुद्धिना॥
तेन कर्मविपाकेन अपत्यं नैव जायते॥

अरुण उवाच—

प्रायश्चित्तं कथं स्वामिन्येनापत्यं प्रजायते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ममोपरि कृपां कृत्वा सत्यं कथय सुव्रत! ॥

सूर्य उवाच—

एकवासो विधिर्वत्स! कर्त्तव्यं द्विजभोजनम् ।
तीर्थयात्रा च कर्तव्या रेवातापीसमुद्भवा ॥
तुलसीदललक्षैश्च विष्णुं सम्पूजयेत्ततः ।
स्वर्णधेनुं काश्यपेय! विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
कलशं ताम्रमयं चैव घृतेन परिपूरितम् ।
चन्द्रसूर्योपरागे च दातव्यं च द्विजन्मने ॥
वैधृतौ च व्यतीपाते फलदानन्तु कारयेत् ।
श्रवणं हरिवंशस्य एकाचित्तेन मानद! ॥
विष्णुसूक्तस्य मन्त्रस्य लक्षसंख्यां तु कारयेत् ।
दशांशहोमभोज्यं च कर्त्तव्यं विधिना ततः ॥
कौष्माण्डीं रोपयेद्वल्लीं विप्रस्य विनिवेशने ।
सप्तफलाव्रतं कुर्याद्विधिना च विशारद! ॥
एवंविधे कृते वत्स! सन्तानं जायते ध्रुवम् ॥

इत्यनपत्यप्रायश्चित्तम् ।

अरुण उवाच—

कश्चित्क्षत्रोत्तमो जातो बहुवित्तसमन्वितः ।
संयुक्तो वातपित्ताभ्यां श्यामवर्णः प्रतापवान् ॥
राजवृत्तिं तु भुञ्जानो सुकर्मनिरतः सदा ।
देवब्राह्मणभक्तश्च व्रतदानपरायणः ॥
मृतवत्सः कथं जात एक एवावशिष्यते ।
केन कर्म विपाकेन सत्यं कथय भास्कर! ॥

सूर्य्य उवाच—

स्त्रीणां नैव तु तत्कर्म भर्तुरेव प्रकीर्त्तितम् ।
पूर्वजन्मनि शूद्रोऽसौ द्विजशुश्रूषणे रतः ॥
कृतं तेन तु यत्कर्म तन्मे निगदतः शृणु ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वजन्मनि शूद्रस्तु राज्ञो व्यापारकारकः ॥
बहुद्रव्येण संयुक्तो दुर्मदो विषयान्वितः ।
मृगयानिरतः पापो मृगशूकरघातकः ॥
कदाचिद्दैवयोगाच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ।
मृगशूकरशावाश्च त्रयोदश विहिंसिताः ॥
गले गृहीत्वा तेनैव मातरो दुःखमागताः ।
अचिरेणैव कालेन मृग्योऽपि निधनं गताः ॥
पश्चात्सोऽपि च शूद्रस्तु गोसङ्के निहते सति ।
किरातैर्वृत इष्टार्थं प्राणांस्तत्याज तस्करैः ॥
तेन पुण्यप्रभावेण स शूद्रः स्वर्गमागतः ।
अगस्तिहायनानां वै सहस्राणि खगेश्वर ! ॥
समाः सहस्राणि च सप्त वै जले
दशैकमग्नौ तपने च षोडश ।
महाहवे षष्टिरशीति गोगृहे
अनाशने भारत चाक्षया गतिः ॥
पश्चान्मानुषमापन्नस्त्रिदिवात्पतितः खग ! ।
तेन कर्मविपाकेन मृतापत्यः प्रजायते ॥
इदन्तु पञ्चमं जन्म क्षत्रवंशसमुद्भवम् ।

अरुण उवाच—

प्रायश्चित्तं कथं स्वामिन्येनापत्यं प्रजायते ॥

सूर्य उवाच—

श्रवणं हरिवंशस्य एकचित्तेन मानद ! ।
स्वर्णैकेन समायुक्तां धेनुं दद्याद्विधानतः ॥
वंशपात्रत्रयं चैव कूष्माण्डीफलसंयुतम् ।
विप्राय वेदविदुषे श्रद्धया प्रतिपादयेत् ॥
एवंविधिकृते वत्स ! सन्ततिर्निश्चला भवेत् ।
चिन्हन्तु तस्य ज्ञातव्यमेको भ्राताऽत्रपातितः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मस्तके वेदनां प्राप्य प्राणांस्तत्याज विह्वलः ।

अरुण उवाच—

वैश्यवंशे समुत्पन्नः कश्चित्पुरुषसत्तमः ।
संयुक्तो वातपित्ताभ्यां धर्मिष्ठो धर्मतत्परः ॥
किंचिद्वित्तसमायुक्तो राजसेवारतस्तथा ।
देवब्राह्मणभक्तश्च गुरुपूजारतोऽभवत् ॥
तस्य भार्या तु सुश्रोणी व्रतानामनुकाङ्क्षिणी ।
मृतवत्सा कथं जाता एक एवावशिष्यते ।
जीवन्ति पुत्रिकास्तस्या द्वित्रिर्वा सततं तथा ।
केन कर्मविपाकेन सत्यं ब्रूहि द्विजेश्वर ! ॥

सूर्य उवाच—

वैनतेय ! महाभाग ! शृणु तस्य विचेष्टितम् ।
येन तस्य समुत्पन्नाः पुत्रास्तु निधनं गताः ॥
पूर्वजन्मनिषादानां पतिरासीन्महाभुजः ।
विन्ध्याचलनिवासी च लघुदेशपतिः प्रभुः ॥
चौर्यकर्मरतो नित्यं चौरैस्तु परिसेवितः ।
एकदा तु महाबाहो? दुर्भिक्षं पतितं किल ॥
तेन सन्तापिता लोका देशान्तरगताः खग? ।
ततस्तद्देशमार्गेण ब्राह्मणाश्चलितास्तथा ॥
चत्वारो भ्रातरो वत्स ! तेषां ज्येष्ठः सदारकः ।
आगतास्तस्य भिल्लस्य ग्राममध्येऽन्नकाङ्क्षिणः ॥
उषितास्तद्दिने तत्र रजन्यां निद्रितास्तु ते ।
ततः केनापि चौरेण निद्रायां शोधिता हि ते ॥
तेषां ग्रन्थिस्थितं हेम तोलकत्रयसम्मितम् ।
तल्लब्धं तेन चौरेण तद्गृहीत्वा सवस्त्रकम् ॥
निद्रायां शनकैर्याता राज्ञे नीत्वा समर्पितम् ।
ततः प्रभाते संजाते उदिते तु दिवाकरे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जागृतास्ते तु चत्वारो भ्रातरो विनतात्मज! ।
न दृष्टं हेमवस्त्रं तज्जायया ऽपि तदा ततः ॥
अलब्ध्वा हेमवस्त्रन्ते मुर्च्छनामागतास्ततः ।
क्षणेन लब्धसंज्ञास्ते समूचुश्च परस्परम् ॥
क्व गतं स्वर्णवसनं स्थापितं मध्य आत्मनाम् ।
अस्माकं जीवनं ह्येतत्कथं जीवामहे गते ॥
एतदाधारकाः सर्वे जीवनं दृष्टमात्रतः ।
अतः परं गताधारा मृत्युं यास्यामहे ध्रुवम् ॥
एवं विलप्य बहुधा दरिद्रा ब्राह्मणास्तदा ।
राजानन्तु समासाद्य विज्ञप्तिं चक्रुरुद्यताः ॥
राजन्रात्रौ प्रसुप्तेषु ह्यस्माकं वसुधाधिप! ।
नीतं केनापि स्वर्णं नो तद्विशोध्य प्रदाप्यताम् ॥
राजा तेषान्तु विज्ञप्तिं श्रुत्वा मानं समाश्रितः ।
ते ब्राह्मणा निराधारा लङ्घनं कर्तुमास्थिताः ॥
सोऽपि भिल्लाधिपपतिः सभार्यः प्रययौ गृहम् ।
द्वित्राण्यहानि ते तत्र लङ्घिता राजवेश्मनि ॥
अक्षमालां धनं कर्तुं विह्वला जातसंभ्रमाः ।
तेषां ज्येष्ठस्तु यो भ्राता विषं भुक्त्वा तु संस्थितः ॥
तस्य भार्या तु वै साध्वी भर्तारं पृष्ठतोऽन्वगात् ।
ततस्ते भ्रातरः सर्वे कालेन निधनं गताः ॥
निर्द्रव्या दुःखिता स्तेयं तत्र तेभ्योऽर्पितं धनम् ।
ततस्तु दैवयोगाच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ॥
वने व्याघ्रेण काचिद्वौर्गृहीता क्रन्दितं गवा ।
स तु भिल्लाधिपः श्रुत्वा गवार्थे वनमाययौ ॥
भिल्लैः कतिपयैरेव वृतो व्याघ्रं ददर्श सः ।
शरो मुक्तस्ततो राज्ञा व्याघ्रं प्रति न तं गतः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ततो व्याघ्रस्तु गां मुक्त्वा राजानं प्राहरद्बली ।
तेन व्याघ्रप्रहारेण राजासौऽ निधनं गतः ॥
व्याघ्रोऽपि राजबाणेन क्षतो मृत्युं गतः किल ।
एवं च गोस्तु रक्षार्थं प्राणत्यागात्स पार्थिवः ॥
हित्वा कलेवरं यातः स्वर्लोकं विनतात्मज ? ।
तस्यापि पत्नी राजानं भर्तारं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥
सतीपुण्यप्रभावेण उभौ तौ देवतां गतौ ।
राजाऽसौ ब्राह्मणः सोऽपि स्वर्गलोके समूचतुः ॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटीश्च यावद्रोमाणि मानसे ।
सतीपुण्यप्रभावेण तावद्वर्षाणि मानद ? ॥
देवलोके सुखं भुङ्क्ते पापिष्ठोऽपि न संशयः ।
पुण्यक्षये त्वसौ राजा तया पत्न्या भुवं गतः ॥
कश्चित्क्षत्रोत्तमो राजा कतिचिद्ग्रामपालकः ।
तेऽपि विप्रसुताश्चैकभ्रातरः स्वर्णकारणात् ॥
मरणात्तन्निमित्तेन दुःखदास्तस्य ते पितुः ।
साऽपि राज्ञी हि तस्यासीत्सा वधूस्तत्सुतस्य वै ॥
आत्मघातोत्थपापेन किञ्चिद्व्याधिप्रपीडितः ।
स पुत्रो यौवनं प्राप्य तत्रापि निधनं गतः ॥
साऽपि पुत्रवधूस्तत्र भर्तारं पृष्ठतोऽन्वयात् ।
ब्रह्मस्वहरणाद्राजा महाशोकेन पीडितः ॥
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् ॥
कर्तृकर्मक्षयो नास्ति कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥
सोऽपि राजा ततो दुःखी कालेन निधनं गतः ।
तस्य भार्या महासाध्वी राजानं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं तौ च पितापुत्रौ सतीपुण्यप्रभावतः ।
भुक्त्वा स्वर्गगतान्भोगान्पुण्यशेषाद्दिवश्च्युतौ ॥
पश्चान्मानुषमापन्नौ पितृपुत्रौ बभूवतुः ।
सत्यौ चापि तयोर्भार्ये सञ्जाते विनतात्मज ! ।
वैश्ययोनिं समासाद्य भोगवन्तो दिवश्च्युताः ॥
त्रयोऽपि पूर्वपुत्रास्ते सञ्जाता इह जन्मनि ।
ऋणसम्बन्धयोगेन मायादुःखादिकारकाः ॥
तस्मिन्वयसि सञ्जाते जाता नाम्नाः क्षयं गताः ।
पुत्रस्यापि वधूः सा हि तं पतिं पृष्ठतो ययौ ॥
सतीनां ह्यत्र सम्बन्धो देवानामपि दुस्त्यजः ।
महता व्याधिना पुत्रः पीडितो विषभक्षणात् ॥
एवं ते पुत्रतां गत्वा पित्रोर्दुःखप्रदायिनः ॥
पुनः पुनस्तु विप्रास्ते भ्रातृतां पुत्रतां गताः ।
एवं पापप्रभावेन सन्ततिः क्षीणतां व्रजेत् ॥
सतीपुण्यप्रभावेन धेन्वर्थे प्राणमुञ्चनात् ।
स्वर्गी भूत्वा पुनः सोऽयं भोगवान्भुवि जायते ॥

समासेन—

मृते भर्तरि या नारी प्रजां त्यजति दुस्त्यजाम् ।
सा च स्वर्गमवाप्नोति भर्तारमनुमोदते ॥

अरुण उवाच—

प्रायश्चित्तं कथं स्वामिन् ! तस्य पापस्य शान्तये ।
सत्यं कथय देवेश ? कृपां कृत्वा ममोपरि ॥

सूर्य उवाच—

अहं ते कथयिष्यामि तस्य पापस्य निष्कृतिम् ।
यां कृत्वा मुच्यते पापात्तन्मे निगदतः शृणु ॥
विप्राणां हारितं यच्च स्वर्णं तत्तोलकत्रयम् ।
भिक्षुेन तेन पूर्वं वै त्रिगुणं देयमत्र तु ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यावज्जन्मानि जातानि तावद्गुणमुदाहृतम् ।
तज्जन्मसंख्यया राज्ञा द्विगुणं समुदाहृतम् ॥
गोदानेन समायुक्तं दातव्यं विदुषेऽरुण? ।
शक्त्यभावे तदर्द्धं वा वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥
दरिद्रस्तदपि स्वर्णं यावत्तेषां हृतं भवेत् ।
दद्यात्पापविनाशाय ह्यात्मनो हितमावहन् ॥
वस्त्रमेकं च दातव्यं स्वर्णं बद्ध्वा तदञ्चले ।
सप्तफलीव्रतं कार्यं यथोक्तविधिमाचरेत् ॥
भर्त्रा च तत्कृतं कर्म स्त्रिया भागो न विद्यते ।
देवान्पितॄंश्च सन्तर्प्य स्नानं कृत्वा विधानतः ॥
मम पूजा च कर्तव्या विधिवद्विनतात्मज ? ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्चतुःपञ्चशतांस्तथा ॥
विदुषे दक्षिणां दद्यादात्मनो हितमिच्छते ।
अन्येभ्यो दक्षिणां दद्याद्वस्त्राद्याभरणात्मिकाम् ॥
तोषयेत्प्राणिनश्चान्यान्भोजनाद्यैः खगोत्तम ? ।
ग्रहांश्चापि च सम्पूज्य तोषयेद्दक्षिणादिभिः ॥
प्रायश्चित्ते कृते वत्स ! नैव पापफलं लभेत् ।
तस्मात्तद्दोषशान्त्यर्थमात्मनो हितमिच्छता ॥
कुलीनेन सदा कार्यं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।
एवंविधे कृते वत्स ! सन्ततिर्निश्चला भवेत् ॥
ते हि विप्रा गृहीतार्था नैव सम्बन्धमाप्नुयुः ।
अन्येऽपि पुत्रपौत्राद्याः पापाभावात्स्थिराः सदा ॥
पुत्रत्रयमुखं चास्य सततं जायते ध्रुवम् ।
चतुष्टयन्तु पुत्राणां भविष्यति न संशयः ॥

इति मृतापत्यप्रायश्चित्तम् । अथ काकवन्ध्याप्रायश्चित्तम् ।

अरुण उवाच—

कश्चिद्वैश्यकुलोत्पन्नः पित्तवायुसमन्वितः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिल्पकार्यप्रकर्ता च वित्तपो धनवत्सलः ॥
गौरवर्णः शुभाचारः कृषिकर्म करोति च।
भार्या प्रीतिपरा नित्यं व्रतानामनुकाङ्क्षिणी ॥
गौरवर्णा शुभाचारा सुश्रोणी सा पतिव्रता।
काकवन्ध्या कथन्देव ! सत्यं ब्रूहि दिवाकर ! ॥

सूर्य उवाच—

भर्त्रा कर्म कृतं नैव स्त्रीकृतं नात्र संशयः।
पूर्वजन्मनि शूद्रा स्त्री सपत्नीसहिता द्विज ! ॥
एकपुत्रा सपत्नी च तस्यास्तत्रैव जन्मनि।
अनया ईर्ष्यया चैव कृतं कपटकं महत् ॥
कपटेनापि तस्यास्तु अपत्यं नाभवत्पुरा।
उपायैर्बहुधा चैव न त्वपत्यं व्यजायत ॥
द्वितीयं च कृतं पापन्तया तत्रैव जन्मनि।
मार्ज्जार्यपत्यद्वित्रीणि तया विप्रोषितानि च ॥
मृतानि कष्टभावेन तेन कर्मविपाकतः।
नरके पतिता घोरे वर्षाणां च शतत्रयम् ॥
पश्चान्मानुषमापन्ना व्रतदानप्रभावतः।
इदं चतुर्थकं जन्म वैश्यवंशसमुद्भवम्।
पुराकृतानि कर्माणि भुज्यन्त इह मानवैः ॥

अरुण उवाच—

एकापत्याऽनपत्या च दृश्यते किल कश्यप !।
प्रायश्चित्तं कथं देव! येनाऽपत्यं प्रजायते ॥

सूर्य उवाच—

नित्यं फलं प्रदातव्यं यावत्संवत्सरं सदा।
व्रतं सौभाग्यसुन्दर्याः शास्त्रोक्तविधिना खग ! ॥
एकवासो विधिः पश्चाद्दम्पती अथ सङ्गमे।
कर्तव्यं विधिवत्सर्वं सर्वकामार्थसिद्धये ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूर्यभार्याव्रतं चैव षण्मासावधि मानद ! ।
गर्गरीं पूजयेद्भक्त्या नारिकेलसमन्विताम् ॥
रविवारे विशेषेण यागीकरणमुत्तमम् ।
नक्तन्तु कारयेद्भक्त्या ततः सिद्धिर्भविष्यति ॥
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चादष्टोत्तरशतं खग! ।
सवत्सा गौः प्रदातव्या स्वर्णमाषेण संयुता ॥
कूष्माण्डं दक्षिणायुक्तं विप्राय प्रतिपादयेत् ।
एवंविधिकृते वत्स! सन्तानं जायते भुवि ॥

इति काकवन्ध्याप्रायश्चित्तम् । अथ बहुकन्याजनने प्रायश्चित्तम् ।

अरुण उवाच—

वैश्ये कुले समुत्पन्नो वायुपित्तसमन्वितः ।
वित्तपो धर्मयुक्तश्च गौरवर्णः प्रतापवान् ॥
बहुशिल्पकरो नित्यं कदाचित्कृषिकारकः ।
तस्य भार्या सुशीला च भर्तृभक्तिपरायणा ॥
व्रतदानदयायुक्ता रूपलावण्यसंयुता ।
बहुपुत्र्यो विजाताश्च पुत्रो नैव विजायते ॥
केन कर्मविपाकेन सत्यं कथय भास्कर! ।

सूर्य उवाच—

पूर्वं शूद्रो वित्तपश्च राजमान्यः प्रतापवान् ।
व्यापारविषये वीरो राजकर्म चकार ह ॥
तस्य गोत्रे च सम्बन्धी नित्यं धनपरायणः ।
विष्णुभक्तो दयालुश्च देवब्राह्मणपूजकः ॥
सुताद्वयं तथा विद्धि ह्यपुत्रो मित्रवत्सलः ।
अकस्मान्मरणं प्राप्तः प्रिया तु पृष्ठतोऽन्वयात् ॥
तस्य भार्या ततः सर्वे दुःखैश्च परिपीडिताः ।
अचिराच्च मृतः सोपि मार्गे म्लेच्छैश्च घातितः ॥
अग्निदाहं विना वत्स! प्रेतयोनित्वमागतः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्षायुतं काश्यपेय ! नरके पतितः पुनः ॥
पश्चान्मानुषमापन्नो व्रतदानप्रभावतः।
इदन्तु पञ्चमं जन्म ह्यनपत्यं खगेश्वर ! ॥
पुनः पुनः सुता जाता बहुदुःखस्य कारकाः।
तेन कर्मविपाकेन पुत्र्यो जाता अपुत्रकः ॥

अरुण उवाच—

प्रायश्चित्तं कथन्देव ! येन पुत्रः प्रजायते।

सूर्य उवाच—

एकवस्त्रविधानं च दम्पती तीर्थसङ्गमे ॥
अष्टोत्तरशतं विप्रान्मिष्टान्नेन तु तर्पयेत्।
स्वर्णधेनुः प्रदातव्या घृतकुम्भं ततः परम् ॥
श्रवणं हरिवंशस्य एकचित्तेन मानद !।
सप्तफलीव्रतं कुर्याद्वंशपात्रीत्रयं तथा ॥
एवंविधि कृते वत्स ? तस्य पुत्रः प्रजायते।

इति बहुपुत्रीप्रायश्चितम्। अथ गर्भपातप्रायश्चित्तम्।

अरुण उवाच—

वैश्यभावे समुत्पन्नः कश्चित्पुरुषसत्तमः।
संयुक्तो वातपित्ताभ्यां शिल्पकार्यकरः सदा ॥
कृषिकर्म प्रकुर्वाणो धनधान्यसमन्वितः।
क्रयविक्रयकर्ता च कदाचिच्छ्लेश्मपीडितः ॥
तस्य भार्या महासाध्वी पतिभक्तिपरायणा।
दानव्रतदयायुक्ता सुरूपा चारुहासिनी ॥
गर्भपातरता नित्यं कस्येदं कर्मणः फलम्।

सूर्य उवाच—

वैनतेय ! महाबाहो ! श्रृणु तस्य विचेष्टितम् ॥
पूर्वं क्षत्रोत्तमो जातः कामक्रोधसमन्वितः।
कृषिकर्म प्रकुर्वाणो व्यभिचाररतः सदा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कदाचिद्दैवयोगेन सगर्भा गौः समागता ।
सस्यं वै खादयामास दृष्ट्वा तेन दुरात्मना ॥
अतिवेगाद्धावमानः काष्ठमुद्यम्य यत्नतः ।
स चैनां ताडयामास प्रहारैरतिदारुणैः ॥
अतिघाताद्वैनतेय ! गर्भः शिथिलतां गतः ।
दिनद्वये त्रये वाऽपि मृतो गर्भस्तु निःसृतः ॥
अतिकष्टान्मृता वत्स ! घातिता दुष्टबुद्धिना ।
अचिरेण मृतः सोऽपि तस्करेण विनाशितः ॥
पतितो नरके घोरे वर्षाणां च शतत्रयम् ।
पश्चान्मानुषमापन्नः किञ्चिद्धर्मप्रभावतः ॥
इदन्तु पञ्चमं जन्म गर्भपातसमन्वितम् ।
तेन कर्मविपाकेन वंशवृद्धिर्न जायते ॥

अरुण उवाच—

प्रायश्चित्तं कथं स्वामिन्येन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
ममोपरि कृपां कृत्वा सत्यं कथय सुव्रत ! ॥

सूर्य उवाच—

एकवस्त्रविधानेन दम्पती स्नानमुत्तमम् ।
श्रवणं हरिवंशस्य एकचित्तेन मानद ! ॥
सगर्भा गौः प्रदातव्या स्वर्णमाषेन संयुता ।
अष्टोत्तरशतं विप्रान्मिष्टान्नेन तु तर्पयेत् ॥
मन्त्रैस्तु लक्षसंख्याकैः शिवं पूज्य प्रयत्नतः ।
सारस्वतस्य मन्त्रस्य जपं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥
सुवर्णदक्षिणायुक्तं प्रायश्चित्तं प्रकारयेत् ।
इति विधौ कृते वत्स ! सन्तानं जायते ध्रुवम् ॥

इति गर्भपातप्रायश्चितम् । अथापुष्पवतीप्रायश्चितम् ।

अरुण उवाच—

वैश्यकुले समुत्पन्नो वायुपित्तसमन्वितः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिल्पकार्यकरः श्रीमान्व्यापारे विषयान्वितः ॥
तस्य भार्या शुभाचारा व्रतानामनुकाङ्क्षिणी ।
भर्तृभक्तिपरा नित्यं सौभाग्यमदगर्विता ॥
अपुष्पवती च सा स्वामिन्कस्येदं कर्मणः फलम् ।

सूर्य उवाच—

भर्त्रा कर्म कृतं नैव स्त्रीकृतं नात्र संशयः ।
क्षत्रवंशे समुत्पन्ना कृपणा चारुहासिनी ॥
तया तत्र कृतं कर्म ब्रह्मस्वहरणं विभो ! ।
अपरं च कृतं कर्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥
सपुष्पा सफला वल्ली उत्खाता ईर्ष्यया तया ।
पुष्पे नष्टे फलं नष्टं तस्मात्पुष्पं विशिष्यते ॥
भर्ता च वञ्चितः पूर्वं कामाधिकतया तया ।
इह जन्म तृतीयन्तु वैश्यवंशसमुद्भवम् ॥
पुष्पं नष्टन्तु तस्याश्च पूर्वकर्मप्रभावतः ।
ईषत्कृष्णं विवर्णं च कदाचित्तु प्रवर्तते ॥
मासद्वये त्रये वाऽपि न तेन फलभाग्भवेत् ।
पुरा कृतानि कर्माणि सुकृतं दुःकृतानि च ॥
इह जन्मनि शुध्येत प्राणी नित्यं विशाङ्कितः ॥

अरुण उवाच—

वृथाऽधान्यं गृहं स्वामिन्नपुत्रं जन्म निःफलम् ।
प्रायश्चित्तं कथन्देव ! येन पुष्पं प्रवर्तते ॥

सूर्य उवाच—

एकान्तरोपवासं च षण्मासं कश्यपात्मज ? ।
रक्तरोहितकं प्राप्य शर्करापयमिश्रितम् ॥
एकवासोविधिं पश्चाद्विप्राणां शतभोजनम् ।
दद्याद्वै शुभयोगे च वैधृतीव्यतिपातयोः ॥
पुष्पैस्तु लक्षसंख्याकैः शिवं सम्पूजयेत्ततः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वर्णधेनुश्च दातव्या सवत्सा सुरभिस्तथा ॥
सताम्रं कलशं चैव घृतेन परिपूरितम् ।
चन्द्रसूर्योपरागे तु विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
वंशपात्री प्रकर्तव्या त्रयोदश विसंख्यया ।
कूष्माण्डीफलसंयुक्ता विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥

इत्यपुष्पवतीप्रायश्चित्तम् । अथ वीरसिंहावलोके वन्ध्यादीनां सन्ततिजीवनार्थं गोदानविधिर्लिख्यते ।

चतुर्विधा तु या वन्ध्या भवेत्सा च वियोजनात् ।
पक्षे तस्याः प्रतीकारं तत्स्वरूपं निबोधयेत् ॥
हिरण्येन यथाशक्त्या सवत्सां कारयेद्दृढाम् ।
धेनुं पलेन वत्सञ्च पादेन गुरुरब्रवीत् ।
धेनुं रौप्यखुरां रत्नन्तस्याः पुच्छे नियोजयेत् ॥
घण्टां गले च बध्नीयात्सवत्सां प्राङ्मुखः शुचिः ।
चन्दनागरुकर्पूरैर्गन्धमाल्यैः सुशोभनैः ।
उपचारैः षोडशाभिर्नैवेद्यं पायसम्भवेत् ॥
मोदकं च तथाऽपूपं गुडं लवणमेव च ।
ब्राह्मणं सर्वशास्त्रज्ञं कुशलं धर्मवेदिनम् ॥
विद्याविभवसम्पन्नं शान्तं चैव जितेन्द्रियम् ।
अलोलुपं सर्वजनप्रियं कलुषनाशनम् ॥
आहूय भक्त्या सम्पूज्य वस्त्राद्यैर्गन्धपुष्पकैः ।
तेनैव कारयेत्पूजां पादतो धेनुवत्सयोः ॥
होमं च कारयेत्तत्र समिदाज्यचरूत्कटम् ।
सोमो धेनुरितिमन्त्रं समुच्चार्य ततः पुमान् ॥
प्राङ्मुखायोपविष्टाय प्रदद्याचासुदङ्मुखः ।
मन्त्रेणानेन विधिवत्पुटहस्तं विधाय च ॥
धेनुर्याऽङ्गिरसः सत्रे विष्णोः स्युः सुरभिश्च या ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दुहिता या तथा भानोरग्नेश्च वरुणस्य च ॥
याश्च गावः प्रवर्तन्ते वनेषूपवनेषु च ।
प्रीणन्तु ता मम सदा पुत्रपौत्रैः सदा सुखम् ॥
प्रयच्छन्तु दिवारात्रावविच्छेदं च सन्ततेः ।

इति दानमन्त्रः ।

एवं दत्वा तु तद्दानं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

इति वन्ध्यात्वहरसुवर्णधेनुदानविधिः । अत्र प्रसङ्गतो नराणां कर्मविपाका उच्यन्ते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि नृणां कर्म फलं शृणु ।
ऐहिकामुष्मिकं चिह्नं शुभाशुभविचेतनम् ॥
प्राप्नोति पुरुषो येन कर्मणा प्राक्तनेन च ।
काणाः कुब्जास्तथा व्यङ्गा निर्धना दुःखजीविनः ॥
षण्ढाः पाखण्डिनो नित्यं जायन्ते हीनजातिषु ।
नृशंसा नास्तिकाः पापाः परद्रव्यापहारिणः ॥
द्यूतकर्मरता मूर्खाः सदा पापरता नराः ।
हिंसकाः सर्वभूतानां ये नरा व्याधिपीडिताः ॥
ते सर्वे क्रमशोऽपुत्राः कर्मयुक्ताश्चिरं भुवि ।
यत्पापमकृतप्रायश्चित्तं निरययातनम् ॥
गदाधिव्याधिरूपेण बाधते तद्भवान्तरे ।
तत्र तत्रैव भोक्तव्यं यद्बहु स्याच्छुभाशुभम् ॥
तच्छेषेणेह भोक्तव्यं सुखं दुःखं च मानवैः ।
पापिनः परलोकेषु भुक्त्वा तास्ताश्च यातनाः ॥
कर्मभूमिगतास्तत्र लिङ्गिनो दुःखमाप्नुयुः ।
ब्रह्महा मद्यपस्तेयी तथैव गुरुतुल्पगः ॥
महापातकिनोऽप्येते तत्संसर्गी च पञ्चमः ।

खरश्च कोलोष्ट्रमृगाऽविगोजद्विजान्त्यजातौ द्विजघातकृत्स्यात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्रजेत्सुरापः कृमिकीटहिंस्रः पुरीषभुग्याति रथादियोनिम् ॥
स्तेयी भवेद्धिंस्रपिशाचतिर्यग्जलस्थलानां सरटादियोनौ ।
क्रव्यादवल्लीतृणगुल्मदंष्ट्रिहिंस्रादियोनौ गुरुतल्पगः स्यात् ॥
संसर्गमेभिः कुरुते समेतैर्यः सोऽपि तत्साम्यमुपैति मर्त्यः ।
अभक्ष्यभक्षा अपि नीचनारीरता भवेयुः किल मांसभक्षाः ॥
परधनान्यपहृत्य पराङ्गनामभिनिषेव्य भवेत्किल राक्षसः ।
किमपि वस्तु परस्य हरन्बलात् समुपयाति पशुत्वमनेकशः ॥

आखुर्धान्यं हरन्सर्पिर्नकुलः सलिलप्लवः ।
सारमेयो रसं क्षीरं हंसः क्षौमं तु दर्दुरः ।
जीवजीवोऽरुणं वासः कौशेयन्तु कपिञ्जलः ॥
क्रौञ्चः कार्पासजं पत्रशाकं बर्हिर्गुडं गुहः ।
दुग्धः काकं फलं गृध्रो मधु दंशो बको दधि ॥
गन्धाञ्छुछुन्दरी क्षीरी लवणं दहनं बकः ॥
पुण्डरीकं फलं पुष्पं मर्कटो वारि चातकः ।
दोषैरेभिः स्त्रियोऽप्येषां भार्याभावमवाप्नुयुः ॥

स्याद्विप्रहा कुष्ठगदी सुरापः स्यात्कृष्णदन्तः कनकापहारी ॥
दुःपाणिजः स्याद्गुरुतल्पगामी त्वग्रोगवान्सङ्गतिकृत्तु हीनः ॥

अयाज्ययाजको ग्रामशूकरो बहुयाजकः ।
खरो निमन्त्रभोजी स्यात्काक ओतुस्तु तर्जकः ॥
खद्योतस्तृणदाहकोऽथ वृषभः स्याद्दुष्टबुद्धिप्रदः
कुब्जः पर्युषितान्नदोऽथ फलहृत्स्यान्नष्टसत्सन्ततिः ।
रात्र्यन्धो बहुमत्सरी भवति जन्मान्धो हरन्पुस्तकम्
सर्पः स्याद्विषदोऽपरीक्षितगृहे भुञ्जन्भवेद्वानरः ॥

पूज्याङ्गनामभिलषन् कृकलासयोनिः
स्यात्तापसीगमनकृन्मरुगः पिशाचः ।
सर्पो निवाद्भवति संवनितामभीप्सु-
रश्नन्नदन्भवति वै खलु दुष्प्रसूतिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मत्स्यः स्याज्जलसेतुभिद्बहुगदः स्यादन्यमांसाशनः
स्याद्दुष्टो नृपनायिकामभिलषञ्चौरस्तु विट्शूकरः ॥
आचार्यव्यसनं विधाय भवति श्वा तद्धनस्त्रीहर–
श्चक्रीवान्परकामिनीमभिलषन्स्याच्चित्रकायो वृषः ॥

भुञ्जानः स्याद्ब्राह्मणः श्वा मृताहे निन्दाहृत्स्यात्कच्छपो न्यासहर्ता।
कीटः पित्रोर्दुःखदः स्यादथार्थं सङ्कल्पं कृत्वाऽददानः शृगालः ॥
विश्वासघाती प्राणियाति वा चाण्डालान्तको देवलको वृषः स्यात्।
पतिर्वृषल्याः पतिताप्तवित्तः खरत्वमज्ञत्वमरण्यसस्यहृत् ॥

सखीजनगुरुस्त्रीणां धर्षकः कीटशूकरः।
धर्षयन्कोकिलो भ्रातृजायां षण्ढस्तु सोदराम् ॥
देवपित्रतिथिभ्योऽन्नमदत्वाश्नँस्तु वायसः।
यज्ञदानविदोबोभो निध्यादिद्रव्यहृत्कृमिः ॥
ज्येष्ठावमाननात्क्रौञ्चः कृतघ्नो वृश्चिकः कृमिः।
खरः शस्त्रैर्नरं हत्वा स्त्रीबालहननात्कृमिः ॥

भोज्यं हृत्वा माक्षिकाज्यं बिडालो श्येनो मांसं बालुकीं तन्तुहारी।
पानं पंगुस्तित्तिरिर्मद्यमुर्वी विष्ठाकीटो निर्द्धनः पुष्पहारी ॥
लोहं हृत्वा वायसः कांस्यचित्रो हारीतः स्यात्काञ्चनं कीरयोनिः।
ताम्रं षण्ढः सीसकं नीलकण्ठस्त्रपुं कीटो रौप्यहृत्स्यात्कपोतः ॥

छित्वा मुष्कौ वृषस्यागणितनरकवानप्यधर्म्यं नृपत्वम्
सारत्वाद्याप्य कीटः कृमिरपि जलगः स्यात्पतङ्गश्च पत्री।
चाण्डालो मुष्कसादी भवति च बधिरोंधश्च पंगुश्च कुष्ठी
दुष्टो धातुक्षयी स्यान्मृतिमुखनयनव्याधिमान्पाण्डुरोगी ॥

होमं कुर्याद्योऽसमिद्धेऽनले स मन्दाग्निश्चारोचको जीर्णरोगी।
जायामन्यस्याहरंस्तोययाता हृत्वा षण्ढो मेहनाद्यार्तिमांश्च ॥

मूको वागपहारकोऽथ पिशुनः स्यादन्ननाशः खलः
तत्पश्वाखलिनि द्विजोत्तमसुराक्रोशी विषाग्निप्रदः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उन्मत्तोऽजगरोन्त्यजादिललनागामी वधूपण्यभुक्
षण्ढस्तल्पहरो भवेत्क्षपणकी दायादहृत्कौशिकः ॥
दारत्यागी दुर्भगो देवविप्रद्रव्यस्तेयी पाण्डुकी राजयक्ष्मी ।
मित्रद्रोही शङ्खहृत्स्यात्कपाली मिष्टैकाशी वानरो वातगुल्मी ॥
छिन्नौष्ठः स्याद्विघ्नकर्ता विवाहे शूद्राचार्यः स्याच्छ्वपाको दरिद्रः ।
रत्नस्तेयी मातृगोघातकृत्स्यादन्धो रुद्रद्रव्यहृत्स्थूलजिह्वः ॥
न्यङ्कुर्विद्याविक्रयी दन्दशूको गोहर्ता स्यात्काष्ठहृत्काष्ठकीटः ।
हीनाङ्गः स्याद्दत्तवृद्ध्यादिजीवी चारो दासो मत्सरी षट्पदः स्यात् ॥
गोघ्नः कुष्ठी पाण्डुकी विप्रहन्ता शोषी भूपघ्नोऽतिसारी वनच्छित् ।
धूर्तोऽपस्मारी विषाग्निप्रदः स्यात्क्षत्ताऽपेयान्यापिबन्वीतरक्ती ॥
गुरुस्त्रीगमनान्मूत्रकृच्छ्रं च स्वकुले हयः ।
भगन्दरोऽथ पैशुन्याच्छ्वासकाशज्वरादयः ॥
भ्रामको भ्रमरोगी स्याच्छर्दिरोगी गरप्रदः ।
भूतघाती यकृत्प्लीही मन्दाग्निः स्यात्कदन्नदः ॥
परोपतापदः सूर्यपादरोगोऽध्वनि घ्नतः ।
शापाद्व्रणो यकृद्वाऽपि परतापाज्ज्वरादयः ॥
श्लीपदी कूटसाक्षी स्यादभक्षाशी गलव्रणी ।
वातशुष्कः स्नुषागामी दारत्यागी जलोदरी ॥
असन्ततिन्यासहृतेरजीर्णी परान्नवित्सङ्ग्रहणी तु चौर्यात् ।
स्याद्दुर्गतिः सेतुभिदम्बुदेवगेहादिविट्कृद्गुदजामयार्तिः ॥
बहुमूत्री रसान् हत्वा कुनखी त्रपुसिध्मलः ।
रजतं चित्रकुष्ठी च हृतं ताम्रं विपादकी ॥
गन्धहृद्बर्बरो देहे क्षारहृत्स्वेदवान्भवेत् ।
दृष्टहृद्दुष्टचित्तः स्यादकुलो दन्तुलः खलः ॥
अनृतं ये वदन्तीह लोभान्मोहाच्च मत्सरात् ।
ते सर्वे दासतां यान्ति नीचसङ्गरतः पुनः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साध्वीं ये धर्षयन्तीह अल्पायुष्ट्वं लभन्ति ते ।
नरकान्ते भवन्तीह दीनाश्च सुखवर्जिताः ॥
पितुर्भार्यां गुरोः पत्नीं राजपत्नीं च ये नराः ।
कामतो ह्यभिगच्छन्ति ते भवन्ति नपुंसकाः ॥
स्वामिद्रोहरता ये च ते सर्वे निर्द्धना भुवि ।
ज्ञानापहारिणो ये च मूकास्ते ज्ञानघातकाः ॥
ये कुर्वन्ति विवादांश्च गुरुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
ते भवन्ति नरा लोके दम्भमोहभ्रमातुराः ।
पिण्डालवर्तिनो ये च मार्ज्जारास्ते भवन्ति हि ॥
बकव्रता बकाश्चैव विक्रियाश्चैव दर्दुराः ।
यत्र तत्राशनः श्वानः श्येनाश्च कलहप्रदाः ॥
परसौख्यहरा ये च मृतभार्या भवन्ति ते ।
दुष्टभार्या भवन्तीह साध्वीनामपवादकाः ॥
गोविप्रमार्गं रुन्धन्हि पाण्यङ्घ्रिविकलो भवेत् ।
गोग्रासमुपजीवन्तः शुष्काङ्गाः स्मृतिवर्जिताः ॥
ब्राह्मणानामृषीणाञ्च मूढा ये नार्पयन्ति च ।
ग्रामशूकरमुख्यास्ते सिद्धान्ते ह्यरुचिर्भवेत् ॥
नरकान्ते भवन्तीह ते ये मस्तकरोगिणः ।
सम्प्राप्य विभवं तेऽत्र सर्वसौख्यबहिष्कृताः ॥
मातरं पितरं बन्धून्पोषयन्ति न सर्वदा ।
अदत्तदानाश्च तथा देहि देहीति भाषिणः ॥
ये सर्वे सम्पदं प्राप्य विप्राप्तगुरुदैवताः ।
न तर्पयन्ति च पितॄंस्ते नरा दुःखभागिनः ॥
भार्यावियोगस्तस्य स्यात्तापसीं योऽभिगच्छति ।
स्त्रीहन्ता नियतं भूमौ स्त्रीदुःखेनातिदुःखभाक् ॥
अनिवृत्तिपरो नित्यं बालघाती मृतप्रजः ।
गोहन्ता गणिकापुत्रो जायते जन्मपञ्चकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विप्रहन्ता च नरकान् जायते कुष्ठरोगवान् ।
सदाज्वरी भवेन्नित्यं देवाविप्रावमानकः ॥
परोपतापनः शूलं हृद्रोगी जायते भुवि ।
गुदमैथुनात्भवेत्काकः कूर्चहीनः प्रजायते ॥
नरमैथुनकृन्नूनं कियत्कालं न पुंस्त्ववान् ।
कृतघ्नता निष्ठुरता खलत्वं चौर्यं च हिंसाद्यभिचारता च ॥
द्रोहोऽशुचित्वं कुमतिः कुसङ्गो लक्ष्मेह वाच्यं नरकागतानाम् ।
इत्याद्यं च बहु प्रोक्तं पुराकर्मजं यत्फलम् ॥
तस्मात्तद्दोषशान्त्यर्थं शास्त्रोक्तविधिमाचरेत् ॥

इति पुरुषस्य नानाविधकर्मविपाकफलम् । अथ स्त्रीणां कर्मविपाकफलम् । अरुण उवाच—

इति सामान्यतो दुष्टकर्मजं फलमीरितम् ।
विशेषतश्च नारीणां कर्मजं फलमीरयेत् ।

सूर्य उवाच—

रक्षेत्कन्यां तत्पिता यौवने स्याद्भर्ता पुत्रो वार्द्धके बान्धवो वा ।
भूपा वाऽपि स्वेन वा पालयेयुर्न स्वातन्त्र्यं योषितः क्वापि दृष्टम् ॥

या नारी मुक्तकेशा व्रजति च हसते सा सगोपुत्रबन्धु-
र्नश्येद्या शुभकर्मदानसुरते केशान्न सङ्गोपयेत् ।
केशाग्रोद्गतसङ्गतिर्भवति यत्केशाग्रभागान् पतिः
पश्येत्सा विधवा सुताद्यसुखभाङ्नार्योज्झिता स्वैरिणी ॥
या मूलानि फलानि या च कुमतिं दत्वा फलान्याहरे-
त्सा नूनं मृतवत्सकाऽथ जननीविश्लेषमत्यर्भकैः ।
याऽन्यासामनपत्यतां समधिकं वाञ्छत्यथो याऽन्वहं
गर्भघ्नौषधदानभाषणपरा वन्ध्याः स्युरेताः स्त्रियः ॥

या हन्ति बालान् स्वगर्भका सा मन्दप्रजा सा तनुतेऽतिचारम् ।
स्यात्काकवन्ध्या व्रतदानहीना कन्याप्रसूतिः पुरुषं द्विषन्ती ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वितन्वन्ती दैन्यं भवति कुलटा चाथ विधवा
निजप्राणेशानां हितमसुभगाऽनेकपतिका।
तथाऽशुद्धा भर्तर्यपरनरसङ्गैकरसिका
कुमार्य्येव त्कुज्यं (?) समयमथ वैधव्यविवशा॥
भर्तृघ्नी नरकान्भुक्त्वा शूकरी शुनकी खरी।
उष्ट्री च स्वजनत्यक्ता स्वपक्षकलिकारिणी॥
देवातिथीज्ये सुहृतो द्विजादिपित्रादिकान् या कपटा भजेत्सा
सुर्दुभगा स्यात् परसन्ततिन्तु द्वेष्ट्येव या साऽचिरसन्ततिः स्यात्।
स्त्रीपुंसयोः प्रेमविनाशदाना धवोज्झिता याऽथ तयोर्विरोधम्॥
करोति सा स्यात्कुलटाऽथ काकवन्ध्या भवेत्कुरुते गर्भपातम्।
या मिष्टमश्नाति पुरा विशीला सा स्यादयोग्या कुमतिं च दत्ते॥
सा दुर्भगा या विनिवारयेत्तु गर्भं न सा स्याद्वनिता न पूरुषः।
निशासु पात्राणि पूतानि न स्युर्यदालये सा विधवा विसौख्या॥
लभेत वैधव्यमधर्मशीला न सेवते या च पतिं तथा सा॥
याङ्गीकृतं नियममुत्सृजति स्वमौल्या-
त्सा पूंश्चली भवति मार्ज्जयते तु गेहम्।
अभ्युद्गते सवितरि स्वकुलार्थकीर्ति-
पश्वादिकं समुपयाति न वृद्धिमस्याः॥
यद्गेहं नकुलानुरागसहितं यच्चैव काष्ठोपल-
द्रव्याद्यैरभिपूरितं तुषकचागारैश्च भस्मान्वितम्।
संस्कारातिथिबन्धुमङ्गलयशोभूहव्यकव्योज्झितं
यच्च स्त्रीजितभर्तृकं हि सदनं यत्तज्झटिति नश्यति॥
आचारोज्झितमुत्सवादिरहितं विण्मूत्रपाताशुचि-
श्लेष्मोर्णाद्यभिजुष्टमिष्टरहितं दुष्टानृतोक्त्यान्वितम्।
क्लिष्टं गोरसपङ्कशैवलमलैः सम्मार्ज्जिताद्युज्झितं
छिद्रश्वापदसेवितं वसनदं यत्तन्न सौख्याश्रयम्॥
एकादशगजं पञ्चमहिषं नवगोवृषम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सप्ताश्वं त्रिगवं गेहं यत्तज्झटिति नश्यति ॥
इत्यादिदोषनाशाय मङ्गलाचारयुक्तया ।
स्त्रिया भाव्यं सदा भर्तृपूजादिष्वतिनिश्चयम् ॥
सदाचारपरा नारी देवपित्रातिथिप्रिया ।
भर्तृभक्ता च लभते सुखानीह परत्र च ॥
दूतीं प्रव्रजितां धूर्तां पांसुलां विधवाङ्गनाम् ।
न कुर्वन्तीं सखीं क्वापि तथा प्रोषितभर्तृकाम् ॥
रजकीं पुष्पकालीं च नापितां गतभर्तृकाम् ।
एता न स्थापयेद्गेहे स्वैरिणीं बहुधामगाम् ॥
जागृयात्प्रथमं भर्तुरस्वप्ने न शयीत च ।
द्वेष्यान्प्रियान्हितान्भर्तुः सन्मित्राणि प्रपूजयेत् ॥
सपत्नीष्वपि कुर्वीत प्रेम तज्जनितेष्वपि ।
दासदास्यादिकान्काले यथायोग्यमुपाचरेत् ॥
नावमन्येत भर्तारं सदा तद्धितमाचरेत् ।
आहूता सर्वकार्याणि त्यक्त्वा तस्यान्तिकं व्रजेत् ॥

इति स्त्रीणां कर्मविपाकफलम् । अथ जातिवर्णनम् ।

तिथिं वारं च नक्षत्रं योगं करणपञ्चकम् ।
नामास्याष्टगुणं कृत्वा चतूराशिसमान्वितम् ॥
चतुर्विंशतिभिर्भागं वर्णानां तत्र कल्पना ॥

राजा १ तपस्वी २ स्वर्णकारो ३ विप्रो ४ वणिक् ५ वैश्य ६ श्चाण्डालो ७ भिल्लो ८ म्लेच्छः ९ कृषिकृत् १० हारी ११ चक्रीवान् १२ प्रजापतिः १३ स्वर्णकारो १४ रजकः १५ पशुम्लेच्छपः १६ कुनागो १७ वल्कीमहिष १८ स्तैलपायी १९ कुविन्दो २० वणिक् २१ आसुरवैद्यः २२ कलावान् २३ पारणश्च २४ एवमुक्ता जातयो मुनिना क्रमेण ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ कर्मविपाकफलं प्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(चतुर्दशी कण्डिका)

अथ पुꣳसवनं पुरा स्पन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा यदहः पुꣳसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदहरुपवास्याप्लाव्याहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहाञ्छुङ्गाँश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनꣳहिरण्यगर्भोऽद्भ्यः सम्भृत इत्येताभ्यां कुशकण्टकꣳसोमाꣳशुं चैके कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ पुंसवनम् । अथावरसरप्राप्तं पुंसवनाख्यं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यायते । "अथ पुꣳसवनं पुरा स्पन्दत इति" इति सूत्रम्। पुंसवनमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयम् । यद्वा पुमान्सूयते येन कर्मणेति व्युत्पत्त्या गर्भस्य पुंरूपतापादकः कर्मविशेषः । तथा च शौनकः—

पुमान्प्रसूयते येन तत्पुंसवनमीरितम् ॥ इति ।

पुरा अग्रे स्पन्दते चलिष्यति "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे वर्तमानप्रयोगः । अतः पुरा गर्भस्पन्दनाद्भवति । तथा च शङ्खः—

पुरा तु स्पन्दनात्कार्यं सवनं तु विचक्षणैः ॥ इति ।

तच्च कदा भवतीत्यपेक्षायामाह "मासे द्वितीये तृतीये वा" इति सूत्रम् । गर्भधारणकालाद्द्वितीये मासे तृतीये वा भवति, "तृतीये-स्पन्दते तत" इति योगीश्वरस्मरणात् । स्पन्दनात्पुरेति वदता द्वितीये वा तृतीये मासि पुंसवनं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । तथा च जातूकर्ण्यः—

द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं भवेत् ।
व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमन्तेन सहाथ वा ॥ इति ।

अनेन द्वितीये गर्भास्पष्टतायां तृतीय इति सिध्यति । तथा च शौनकः—

अथ पुंसवनं कुर्यात्तृतीये मासि पुंस्त्वदम् ।
गर्भोऽव्यक्तस्तृतीये चेच्चतुर्थे मासि वा भवेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गर्भव्यक्ततायाश्च लक्षणमुक्तं ज्योतिर्निबन्धे--

स्तनयोर्मुखकार्ष्ण्यं स्याद्रोमराज्युद्गमस्तथा ।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः ॥
छर्दयेत्पथ्यभुक्तानि गन्धादुद्विजते शुभात् ।
प्रसेकवदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥

तथा च श्रुतौ "सद्यो गृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिस्पन्दनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणं च योन्या।" इति। इदन्तु प्रथमगर्भे, द्वितीयादिगर्भेषु कालातिक्रमे स्पन्दितेऽपि कार्यमेव। तदुक्तं कारिकायाम्—

एतदेव पुरा गर्भचलनादकृतं यदि ।
सीमन्तात्प्राग्विधातव्यं स्पन्दितेऽपि बृहस्पतिः ॥

इदं स्वकाले असम्भवे अनादिष्टहोमपूर्वकं सीमन्तोन्नयनेन सह वा कार्यम् । इदं गर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्तनीयम् । वीरमित्रोदयः—

प्रतिगर्भमिदं कर्म कार्यं पुत्रीयताऽखिलम् ।
प्राशनस्पर्शकरणाद्गर्भस्थः संस्कृतो भवेत् ॥

गदाधरभाष्ये—

गर्भसंस्कार एवायमिति कर्कस्य सम्मतिः ।
अतस्तद्गर्भसंस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुञ्जते ॥

इति बह्वृचकारिकायामपि । कैश्चित्तु "पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्र-संस्काररूपत्वात्सकृदेव कार्ये" इत्यनेन पुंसवनस्य सकृत्करणत्वमुक्तम्, तन्नादरणीयम्,

अथ पुंसवनं वक्ष्ये प्राग्गर्भचलनाद्भवेत् ।

इतिवाक्यात् । गर्भचलनन्तु प्रतिगर्भं भवेत् । इदं च गुरुशुक्रास्ता-धिमासादिष्वपि कार्यम् । द्वितीयेत्यादिना मासनियमात् । तथा च बृ-हस्पतिः—

मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः ।
न दोषकृत्तदा मासलक्षणो बलवानिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृद्धिर्दास्यं पुंसवादि प्रेतकर्मानुमासिकम् ।
नित्यं मासाधिकेऽन्यत्तु सर्वदैवादि चोत्तरे ॥ इति ।

मासलक्षणः काल इति विशेषः । "यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत" इति सूत्रम । यस्मिन्नहनि पुंसा पुरुषनाम्ना नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तो भवति तदहस्तस्मिन्दिने पुंसवनं कार्यम् । पुन्नक्षत्राणि रत्नके दर्शितानि—

पुन्नक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्वसुः ।
अभिजित्प्रौष्ठपाच्चैव अनुराधाऽश्वियुक्तथा ॥

तथा च ज्योतिर्निबन्धे—

हस्तो मूलः श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यः ।
पुंसंज्ञेषु कार्येष्वेतानि शुभानि धिष्ण्यानि ॥

गर्गोऽपि—

कुर्यात्पुंसवनाख्यन्तु पुन्नामर्क्षे शुभे दिने ।
पुन्नाम श्रवणं तिष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ॥
मूलं प्रौष्ठपदं चानुराधा मृगशिरोऽश्विनी ॥

अथ तिथयः । तत्र नृसिंहः—

रिक्ताश्च पर्व नवमीं त्यक्त्वा पुंसवने शुभाः ॥ इति ।

रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः । नवम्याः पुनरुपादानं दोषाधिक्यख्यापनाय । अथ वाराः । तत्र बृहस्पतिः—

गुरुशुक्रबुधेन्दूनां द्रेःकाणा दिवसांशकाः ।
तेषामुदयहोरा च पुंसवेऽतिशुभावहाः ॥ इति ।

लग्नानि बृहस्पतिः—

कुलीरं मिथुनं कन्यां हित्वा शेषाः शुभावहाः ।
अन्यस्मिंश्चैव राशौ तु शुभं स्याच्छुभवीक्षिते ॥

वशिष्ठः—

अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे नेष्टाः स्युस्ते शुभावहाः ।
एवं सम्यङ्निरीक्ष्यैव कुर्यात्पुंसवनक्रियाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गृह्यकारिकायाम्--

रविभौमेज्यवारेषु त्रिकोणस्थे शुभे ग्रहे ।
पुंलग्ने कण्टकस्थे च गुरौ क्रूरैर्विवर्जिते ॥

अथ चन्द्रबलविचारः--

विवाहगर्भसंस्कारे दम्पत्योः शशिनो बलम् ।
धवाभावेऽङ्गनावीर्यं भर्तुरेवान्यकर्मसु ॥

भर्तुरसम्भवे देवरादिना कर्तव्यम् । अत्राश्वलायनः—

पत्यौ मृते वा पतिते सन्न्यस्ते वा त्रिदेशगे ।
तद्गोत्रजेन श्रेष्ठेन कार्याः पुंसवनादयः ॥

गुरुर्ज्येष्ठः । वंश्यः सपिण्डः । अथ कर्तव्यमाह "तदहरुपवास्याप्लाव्याहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहाञ्छुङ्गांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनᳫ हिरण्यगर्भोऽद्भ्यः सम्भृत इत्येताभ्याम्" इति सूत्रम् । तदहस्तस्मिन्नेव दिने गर्भिणीमुपवास्य अभोजनं कारयित्वा अहते नवे सदशे सकृत्प्रक्षालिते वाससी अन्तरीयोत्तरीये द्वे परिधाप्य परिधानं कारयित्वा न्यग्रोधस्य वटस्य अवरोहान् अव अधः रोहन्तीति तथा तान् शुङ्गान् अग्रपल्लवान् सन्निधानाद्वटस्यैव । चकारः समुच्चयार्थः । ततश्चोभयं रात्रौ पूर्ववद्गर्भधारणार्थोक्तवत् पिष्ट्वा पूर्ववदेव आसेचनं भर्तुर्दक्षिणनासारन्ध्रे "हिरण्यगर्भः, अद्भ्यः सम्भृत" इति मन्त्राभ्यामृग्भ्याम् । "कुशकण्टकᳫ सोमाᳫशुञ्चैके" इति सूत्रम् । एके आचार्या न्यग्रोधावरोहशुङ्गेषु पिष्यमाणेषु कुशस्य कण्टकं मूलं सोमांशुं सोमलताखण्डं च प्रक्षिपन्ति । तत्पक्षे द्रव्यचतुष्टयस्य पेषणम् । काम्यमाह "कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः" इति सूत्रम् । सभर्त्ता यदि कामयेत अयं गर्भो वीर्यवान् शक्तिमान् भवतु, तदा अस्या भार्याया उपस्थे उत्सङ्गे अङ्के कूर्मपित्तं उदकपूर्णं शरावं निधाय विकृत्या विकृतिच्छन्दस्कया "सुपर्णोऽसी"त्यनया "स्त्रःपते"त्यन्तया एनं गर्भमभिमन्त्रयते । गर्भिण्या उदरं अनामिकाग्रेण स्पृशन् विलो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कथयित्वा वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन —

स्पृशन्नथनामिकाग्रेण क्वचिदालोकयन्नपि ।
सर्वत्र मनुनोक्तेन सदैवमनुमन्त्रयेत् ॥ इति ।

अभिमन्त्रानुमन्त्रयोर्न कश्चिद्विशेषः । विकृतेः प्रसिद्धत्वादाह "सुपर्णोऽसि गरुत्मा"नित्यारभ्य विष्णुक्रममन्त्रेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः परिमाणमित्यर्थः ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ प्रथमकाण्डे चतुर्दशी कण्डिका ॥

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । तत्र गर्भाधानप्रभृति मासे द्वितीये तृतीये वा यस्मिन्नहनि पुंसा नक्षत्रेण पुष्यादिना चन्द्रमा युज्येत तस्मिन्नहनि स्त्रियमुपवासं कारयेत् । अशक्तौ नक्तम् । देशकालौ स्मृत्वा "अस्यां भार्यायां उत्पत्स्यमानगर्भस्य बैजिकगार्भिकदोषपरिहारपुरुषज्ञानोदयप्रतिरोधिपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुंसवनं करिष्ये" इति सङ्कल्पः । ततो मातृपूजापूर्वकं नान्दीश्राद्धं कृत्वा ततस्तां स्नापयित्वा अहते वाससी परिधाप्य ततो रात्रौ न्यग्रोधावरोहान् न्यग्रोधशुङ्गांश्च उदकेन पिष्ट्वा नासिकाया दक्षिणपुटे आसिञ्चति भर्ता । "हिरण्यगर्भः, अद्भ्यः सम्भृतः" इति मन्त्रावुक्त्वा दद्यात् । न्यग्रोधावरोहेषु न्यग्रोधाङ्कुरेषु पिष्यमाणेषु कुशकण्टकं सोमांशुञ्च तन्मध्ये प्रक्षिप्य पेषणमिच्छया, वस्त्रेण पातयित्वा नासिकायां क्षिपेदिति । स यदि कामयेतच्छेत् वीर्यवान्स्यादयं गर्भस्तदा स्त्रिया अङ्के उदकपूर्णं शरावं निधाय अनामिकाग्रेण गर्भमभिमन्त्रयते "सुपर्णोऽसि० स्वः पते"त्यन्तेन मन्त्रेण । ततो दशब्राह्मणभोजनसङ्कल्पः ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ पुंसवनप्रयोगः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(पञ्चदशी कण्डिका)

अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा तिलमुद्गमिश्रꣳस्थालीपाकꣳश्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठ उपविष्टायां युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुम्बरेण त्रिभिश्च दर्भपिञ्जुलैस्त्र्येण्या शलल्या वीरतरशङ्कुना पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्द्धं विनयति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा त्रिवृतमाबध्नात्ययमूर्जावतो वृक्ष ऊर्जीव फलिनी भवेत्यथाह वीणागाथिनौ राजानꣳ सङ्गायेतां यो वाऽप्यन्यो वीरतर इति नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः ॥ अविमुक्तचक्र आसीरँस्तीरे तुभ्यमसाविति यां नदीमुपावसिता भवति तस्या नाम गृह्णाति ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १५ ॥

अथ सीमन्तोन्नयनम् । अथ पुंसवनानन्तरं क्रमप्राप्तं सीमन्तोन्नयनं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यायते । सीमन्तः उन्नीयते यस्मिन् कर्मणि तत्सीमन्तोन्नयनमिति कर्मणो नामधेयम् । तदुक्तं सङ्ग्रहे--

त्र्येण्या शलल्या दर्भेण उदुम्बरयवाङ्कुरैः ।
विभज्य तस्याः केशेषु मध्ये सीमन्तमुन्नयेत् ॥

तदनुष्ठाने कारणमाहाश्वलायनः--

पत्न्यां प्रथमजं गर्भमत्तुकामाः सुदुर्मदाः ।
आयान्ति काश्चिद्राक्षस्यो रुधिराशनतत्पराः ॥
तासां निरसनार्थाय श्रियमावाहयेत्पतिः ।
सीमन्तकरणी लक्ष्मीस्तामावहति मन्त्रतः ॥
श्रियः श्रितशरीरत्वात्तां त्यजन्तीह मोहिताः ।
अलक्ष्म्यो दुर्भगाः क्रूरा राक्षस्यः पिशिताशनाः ॥
गृष्टयः सम्प्रगृह्यन्ते पीड्यन्ते च विशेषतः ।
कासां चित्तादृशी वृत्तिर्ब्रह्मणा विहिता पुरा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"पुंसवनवत्" इति सूत्रम्। 'अनेन यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रसोमयोगस्तदहरुपवास्याऽऽप्लाव्याऽहते वाससी परिधाप्येति लभ्यते, न तु सर्वमिति' कर्कः। 'पुंसवनवदिति यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदहरित्यर्थ' इति भर्तृयज्ञः। "प्रथमगर्भे" इति सूत्रम्। एतत्सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे आद्यगर्भे भवति। आपस्तम्बः-"सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे चतुर्थमासीति"। साङ्ख्यायनगृह्येऽपि "सप्तमे मासि प्रथमगर्भे सीमन्तोन्नयनमिति"। आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि "प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भमात्रसंस्कार" इति। गृह्यकारिकायाम्—

स्त्रियाः संस्कार एवायमिति हारीतदेवलौ॥

हरिहरभाष्ये हारीतवचनम्—

सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः।
यं यं गर्भं प्रसूयन्ति स सर्वः संस्कृतो भवेत्॥

कर्कोपाध्यायैस्तु 'प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वेतिसूत्रं योजयित्वा द्वितीयादिष्वनियम' इत्युक्तम्। ननु प्रथमगर्भ एव सीमन्तोन्नयने क्रियमाणे द्वितीयादिगर्भाणां तत्संस्कारलोपः स्यादिति चेन्मैवम्।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ति स सर्वः संस्कृतो भवेत्॥

इति हारीतवचनादाद्यगर्भे संस्कारे कृते सर्वगर्भाणां संस्कार इति न संस्कारलोपः। "मासे षष्ठेऽष्टमे वा" इति सूत्रम्। सीमन्तोन्नयनं गर्भधारणात् षष्ठे मास्यष्टमे वा भवति। वीरमित्रोदये वसिष्ठः—

चतुर्थे सप्तमे मासि षष्ठे वाऽप्यथ वाऽष्टमे॥

मुख्यकालासम्भवे प्रसवात् प्राक् कार्यम्। तथा च कृष्णाजिनिः—

गर्भलम्भनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा।
सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छङ्खस्य वचनं यथा॥

तत्रापि असम्भवे प्रसवोत्तरं जातकर्मणः प्राक् कार्यम्। प्रसवोत्तरकरणे बालकं पेटायां निक्षिप्य मातुरङ्के स्थाप्य कर्त्तव्यम्। गार्ग्यः—

यदि सीमन्ततः पूर्वं प्रसूता चेत्तु भामिनी।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदानीं पेटके गर्भं स्थाप्य संस्कारमाचरेत् ॥

पेटके पेटिकायां गर्भं बालकम् । तथा च सत्यव्रतः---

स्त्री यदाऽकृतसीमन्ता प्रसवेत्तु कथञ्चन ।
पुत्रं गृहीत्वा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥

पुनः संस्कारमतिक्रान्तसंस्कारमित्यर्थः । भर्तुरसम्भवे देवरादिना कर्तव्यम् । मासश्चात्र सौरसावनयोरन्यतरो गृह्यते । कालविधाने--

चतुर्थषष्ठाष्टममासि भाजि सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् ।
सीमन्तकर्म द्विजभामिनीनां मासेऽष्टमे विष्णुबलिं च कुर्यात् ॥

वसिष्ठः---

चतुर्थे सावने मासि षष्ठे वाऽप्यथ वाऽष्टमे ॥

अथ पक्षः । तत्र शौनकः--

शुक्लपक्षे तु पुल्लिङ्गनक्षत्रस्थे निशाकरे ॥

बृहस्पतिः—

पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यात्रिकं विना ॥ इति ।

अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम् । अन्त्यं च तत्त्रिकं चेति त्रयोदश्यादि-त्रिकमित्यर्थः । नारदः—

अरिक्तपर्वदिवसे कुर्याज्जीवार्कवासरे ॥

बृहस्पतिः--

पक्षच्छिद्रां च रिक्तां च विना पञ्चदशी शुभाः ।
चतुर्दशी चतुर्थी च कदाचित्स्युः शुभप्रदाः ॥

षष्ठ्यष्टमीद्वादश्यः पक्षच्छिद्राः । कालनिर्णये--

शुभसंस्थे निशानाथे चतुर्थी च चतुर्दशी ।
पौर्णमासीं प्रशंसन्ति केचित्सीमन्तकर्मणि ॥ इति ।

अथ वाराः । तत्र व्यासः--

पुरुषग्रहवाराः स्युः शुभाः सीमन्तकर्मणि ।
मध्यौ स्त्रीग्रहवारौ तु वर्जयेत्तु नपुंसकौ ॥

पुङ्ग्रहा रविभौमगुरवः । स्त्रीग्रहौ सोमभृगू । नपुंसकौ शनिबुधौ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ नक्षत्राणि । तत्र बृहस्पतिः--

रोहिण्यैन्दवमादित्यपुष्यहस्तोत्तरात्रयम् ।
पौष्णं वैष्णवभं चैव सीमन्ते दश संस्मृताः ॥

रात्रिनिषेधे विशेषमाह नारदः--

विप्रक्षत्रिययोः कुर्याद्दिवा सीमन्तकर्म तत् ।
वैश्यसच्छूद्रयोरेतद्दिवा निश्यपि केचन ॥

नृसिंहः--

केन्द्रत्रिकोणपुत्रस्था ग्रहाः सर्वे शुभावहाः ।
त्रिषडायगताः पापाः शुभाः सीमन्तकर्मणि ॥
लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः ।
यद्यप्यष्टमभस्योक्तं दोषमाशु व्यपोहति ॥

वसिष्ठः--

मासे मासे मासपादिग्रहाणां शान्तिं कुर्याच्छान्तिवाक्यैर्जपैश्च ।
होमैर्दानैः सज्जनानां च वाक्यैर्गर्भं सम्यग्रक्षयेत्पुत्रकामी ॥

मासेश्वराः सित१कुजे२ज्य३रवी४न्दु५सौर६-
चन्द्रात्मजा७स्तनुप८चन्द्र९दिवाकराः१०स्युः ॥ इति ।

"तिलमुद्गमिश्रꣳस्थालीपाकꣳश्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा" इति सूत्रम् । तिलैर्मुद्गैर्मिश्रस्तिलमुद्गमिश्रस्तं स्थालीपाकमोदनचरुं श्रपयित्वा, तथा च रेणुः-

तण्डुलान्प्रक्षिपेत्स्थाल्यां तिलमुद्गसमन्वितान् ।
चरुं संश्रपयेन्मुद्गतिलयोर्न प्रधानता ॥
अन्तरा ना उपेक्ष्यैव ? मिश्रणस्योपदेशतः ॥

आज्यभागानन्तरं "प्रजापतये स्वाहे"त्येकामाहुतिं हुत्वा स्थालीपाकेनैव स्विष्टकृदाहुतिं हुत्वा दक्षिणादानान्तं विदध्यात् । "पश्चादग्नेर्मृद्रपीठ उपविष्टायां" इति सूत्रम् । अग्नेः पश्चिमतो भर्तुर्दक्षिणतो मृदुपीठे आसीनायां गर्भिण्यां सत्याम् । अथ पीठलक्षणमाह—

श्रीपर्णीरचितं रम्यं हस्तमात्रायतं शुभम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अरत्निविस्तृतं पीठं विचित्रासनमुच्यते ॥
शाकदारुमयं भव्यं दृढं श्लक्ष्णं सुविस्तृतम् ॥ इति ।

'भद्रपीठशब्दो गोमयपीठे चतुरस्रे प्रसिद्ध' इति भर्तृयज्ञः । "युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुम्बरेण त्रिभिश्च दर्भपिञ्जुलैस्त्र्येण्या शलल्या वीरतरशङ्कुना पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति" इति सूत्रम् । ततो भर्ता औदुम्बरेणौदुम्बरवृक्षोद्भवेन युग्मेन द्व्यादियुग्मफलवता सटालुग्रप्सेन—अपक्वफलैकस्तबकानिबद्धेन । सटालुरिति अपक्वफलनामाख्या । ग्रप्सः स्तबकसङ्घातः । युग्मानि एकस्तबकानिबद्धानि औदुम्बरफलानि तेन । तथा च गृह्यकारिकायाम्—

औदुम्बरफलं युग्मद्वयमेकत्र संयुतम् ॥

औदुम्बरस्तबकाभावेऽन्यवृक्षस्तबको ग्राह्यः । तदुक्तं वीरमित्रोदये कारिकायाम्—

औदुम्बरस्य स्तबकस्तदभावेऽन्यवृक्षजः ॥ इति ।

त्रिभिर्दर्भपिञ्जुलैः त्रिभिर्दर्भपवित्रैः । परिशिष्टे—

एतत्प्रमाणके वैके कौशिमे वाऽऽर्द्रमञ्जरी ॥
शुष्का वा शीर्णकुसुमा पिञ्जुली परिचक्षते ॥

त्र्येण्या शलल्या त्रिषु स्थानेषु एता त्र्येणी तया त्र्येण्या शलल्या शलल्याख्यपक्षिकण्टकेन शल्यकरोम्णा वा ।

श्वाविित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ॥

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । वीरतरशकुना वीरतरस्त्रिविधः "बिल्वोऽश्वत्थःशिरीषक" इति । कारिकाकारमते बिल्ववृक्षोद्भवः । तथा च—

शङ्कुः श्रीवृक्षजः पूर्णचात्रं मृदु तथासनम् ॥ इति ।

शर इति जयरामः । तथा चोक्तम्—

शरेषिकोऽथ वा शङ्कुः कातीयपरिशिष्टतः ॥ इति ।

कर्कमते —

अश्वत्थवृक्षः पलितः शमीगर्भसमुद्भवः ।
अग्निहोत्रक्रिया येन स वै वीरतरः स्मृतः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खादिरः शङ्कुरिति गर्गपद्धतौ। पूर्णचात्रेण सूत्रकर्तनसाधनभूतो लोष्टकीलकः तर्कुरपरपर्यायश्चात्रं सूत्रपूर्णं तेन। चकारः सर्वसमुच्चयार्थः। अतश्चौदुम्बरयुग्मादिभिः पञ्चकैः सर्वैः पुञ्जीकृतैः स्त्रियाः सीमन्तमूर्ध्वं विनयति केशललाटयोः सन्धिमारभ्य ऊर्ध्वं केशान् पृथक् करोति द्विधा करोति। सीमन्तशब्दो व्याख्यातोऽभिधानग्रन्थे—

सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिः॥ इति।

"भूर्भुवः स्व"रिति मन्त्रेण सकृदेव साकाङ्क्षत्वाद्विनयामीत्यध्याहारः। पक्षान्तरमाह—"प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा" इति सूत्रम्। विनयनं सीमन्तस्य कार्यमित्यर्थः। अत्रापि चाध्याहारः। स चैवम्—"भूर्विनयामि भुवो विनयामि स्वो विनयामि"। "त्रिवृतमाबध्नाति" इति सूत्रम्। त्रिभिर्वृत्यते ग्रथ्यते इति त्रिवृत् वेणी तां प्रत्यौदुम्बरादिपञ्चकमाबध्नाति भर्ता—"अयमूर्जावतो वृक्ष उर्जीव फलिनी भवे"ति सूत्रमन्त्रेण। मन्त्रार्थः—हे सीमन्तिनि! यतोऽयमूर्जावान्वृक्ष इति शेषः। अस्य चोर्जावतो वृक्षस्य ऊर्जीव सफलशाखेव फलिनी भव। "अथाह वीणागाथिनौ राजानꣳ सङ्गायेतां यो वाऽप्यन्यो वीरतर इति" इति सूत्रम्। अथ वेण्यां बन्धनानन्तरं वीणां गृहीत्वा गाथागायिनौ प्रति ब्रवीति यजमानः। हे वीणागाथिनौ! राजानं भूपतिं सङ्गायेतां युवाम्। ततश्च तौ ब्राह्मणावेव वीणागाथिनौ राजसम्बन्धि सोत्साहौ गायतः। यजमानः करसम्पुटं कृत्वा जपेदितिगङ्गाधरः। अथ वा योऽन्योऽपि राजव्यतिरिक्तो वीरतरः प्रकृष्टो वीरस्तं सङ्गायेतामित्यनुषङ्ग इत्याह ब्रवीति। "नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः। अविमुक्तचक्र आसीरंस्तीरे तुभ्यमसाविति" इति सूत्रम्। एक आचार्या नियुक्तां गाने विहितां गाथां मन्त्रं सोम एव नो राजेति उदाहरन्त्युप समीपे गायन्ति। एके नेति। अतश्च विकल्पः। अपिः समुच्चयार्थः। ततो गाथागानपक्षे राजसम्बन्धि वीरतरसम्बन्धि वा गानं गाथागानं च द्वयं भवति। केषांचिन्मते राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं वा। पद्धतिकारमते राजवीरतरगाथानाम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बन्धनम् । "ॐ अयमूर्ज्जावतो वृक्ष उर्ज्जीव फलिनी भवे"ति मन्त्रेण ।

अथ "वीणागाथिनौ सोमं राजानं गायेता"मिति प्रैषं ददाति । प्रेषिते सति "ॐसोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्त-चक्र आसीरँस्तीरे तुभ्यमसा"वित्यनया वीणागाथिनो गानम् । असौ-स्थाने समीपस्थिताया नद्या नामग्रहणम् । गङ्गा इत्येवमादिप्रथमान्तनाम-ग्रहणं गर्भिणी करोति । ततो ब्राह्मणभोजनम् । "सीमन्ताख्यकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं स्मृत्युक्तान् दशसंख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयिष्ये" ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । नमस्कृत्य क्षमापयेत् । वीणागाथिभ्यां च व-स्त्रादिकं दद्यात् । अन्येभ्यो याचकेभ्यश्च भूयसीं दक्षिणां दद्यात् । चतु-र्थेऽहनि मातृकाविसर्जनम् । विवाहादिपञ्चसु चतुर्थेऽहनि विसर्जनमन्यत्र कर्मान्ते, इति वासुदेवपद्धतौ । पतिपुत्रवतीभिर्वृद्धाभिरुपादिष्टं मङ्गलाचारं कुर्यात् ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते गृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ॥

अथ विष्णुबलिः । तत्र वसिष्ठः —

मास्यष्टमे च गर्भस्य कुर्याद्विष्णोर्बलिक्रियाम् ॥ इति ।

अथात्र तिथयः । वशिष्ठः—

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी च शुभा तिथिः ॥

अथ वाराः । स एव —

शुभग्रहोदयाः श्रेष्ठास्तेषां च दिवसा अपि ॥

उदया लग्नानि । दिवसा वाराः । नक्षत्राणि वीरमित्रोदये—

श्रवणे चैव रोहिण्यां पुष्ये चैव प्रशस्यते ॥

श्रीधरोऽपि--

रोहिण्यां वा वैष्णवे पूर्वपक्षे द्वादश्यां वा सप्तमे वा तिथौ च ।
मध्ये वाऽह्नः पूर्वभागे न रात्रौ विष्णोः पूजां कारयेद्गर्भपुष्ट्यै ॥

एतदनुष्ठाने कारणमाह आश्वलायनः—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथा विष्णुबलिश्चापि सप्तवध्रेषु पुष्टये ।
प्रतिगर्भं बलिः कार्यः सीमन्तश्च प्रशस्यते ॥
अकृते च भवेद्दोषः कृते पुष्टिं समृच्छति ।
गर्भबाधानिवृत्त्यर्थं सुखसूत्यर्थमेव च ॥
महादोषाद्यनुत्पत्यर्थं बलिः कार्यो यथाविधि ॥

सप्तवध्राः सप्तधातवः । एतद्विधिमाह वीरमित्रोदये वशिष्ठः—

बलिः प्रवक्ष्यते सम्यग्धितार्थाय क्रियावताम् ।
तौ तु सन्मङ्गलस्नातौ दम्पती अहताम्बरौ ॥
भवेतां पूर्वदिवसे नान्दीश्राद्धादयस्तथा ।
प्राङ्गणेऽग्निं समाधाय सुमुहूर्ते गृहेऽथ वा ॥
घृतैर्हुत्वाऽऽज्यभागान्तं स्थण्डिले वाऽर्चयेद्धरिम् ।
पद्मस्थं स्वस्तिकस्थं वा समभ्यर्च्य निवेद्य च ॥
अग्नेर्दक्षिणतः कुर्यात्स्थण्डिले यजनं हरेः ।
विना स्थण्डिलयोगेन केचिज्जुह्वति च द्विजाः ॥
आज्याक्तेनैव चरुणा वक्ष्यमाणैर्हुनेत्पतिः ।
अतो देवा इति चरुं तस्मिन्नग्नावधिश्रितम् ॥
षड्भिर्विष्णोर्नुकाद्यैश्च दशभिः सप्तभिर्हुनेत् ।
संवामित्यष्टभिर्ऋग्भिश्चतुर्दशभिरत्र च ॥
पर इत्यथ सूक्तेन पौरुषेण विचक्षणः ।
हुनेदादावथान्ते वा विष्णोर्योनिमिति त्रिभिः ॥
चतुःषष्टिभिरन्नेन हुनेदेवं च लौहने ।
अग्नेः प्रागुत्तरे भागे लिप्त्वा गां गोमयेन तु ॥
सितेन रजसा कुर्याच्चतुरस्रं चतुःपदम् ।
चतुःषष्टिपदं तस्मिन्कृत्वा स्पष्टं यथाविधि ॥
चतुरङ्गुलमानेन प्रतिप्रति ततो बलिः ।
निर्ऋत्यादिषु तेष्वन्नैस्तैर्मन्त्रैर्विकिरेद्बलिम् ॥
पिण्डमेकं च तन्मध्ये दद्यादर्घ्यं च विष्णवे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमो नारायणायेति ताराद्यं मन्त्रमुच्चरन् ॥
दम्पती प्राशयेतां च पृथक् पिण्डद्वयं शुभम् ।
स्वयं कर्ता चरेत्कर्म पत्न्या स्पृष्ट इति द्विजाः ॥
ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ।
दक्षिणां गुरवे दत्वा भुञ्जीयातां द्विजैः सह ॥
बलिरेवं प्रकर्तव्यः प्रतिगर्भं द्विजातिना ॥ इति ।

अस्य च गर्भपुष्टिफलश्रवणात्प्रतिगर्भमावृत्तिश्रवणाच्च स्पष्टमेव गर्भसंस्कारत्वम् ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ विष्णुबलिः ॥

अथ प्रसङ्गात् गर्भिणीधर्माः । वीरमित्रोदये पाद्मे—

नावस्करेषूपविशेन्मुसलोलूखलादिषु ।
जलं च नावगाहेत शून्यागारं च वर्जयेत् ॥
वल्मीकं नाधितिष्ठेत न चोद्विग्नमना भवेत् ।
विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण च भस्मना ॥
न शयालुः सदा तिष्ठेद्व्यायामं च विवर्जयेत् ।
न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥
वर्जयेत्कलहं गेहे गात्रभङ्गं तथैव च ।
न मुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्यात्कदाचन ॥
न शयीतोत्तरदिशि नचैवाधःशिराः क्वचित् ।
न वस्त्रहीना नोद्विग्ना नचार्द्रचरणा तथा ॥
नामङ्गल्यं वदेद्वाक्यं न च हास्याधिका भवेत् ।
कुर्याच्छ्वशुरयोर्नित्यं पूजां माङ्गल्यतत्परा ॥

अवस्करः—उत्करः । मत्स्यपुराणे—

सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ! ।
न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूले च सर्वदा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न शयाना सदा तिष्ठेद्वृक्षच्छायां विवर्जयेत् ।
सर्वौषधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नानमाचरेत् ॥
कृतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा ।
दानशीला तृतीयायां पार्वत्या नक्तमाचरेत् ॥
गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥
शोकं रक्तविमोक्षं च साध्वसं कुक्कुटासनम् ।
व्यवसायं दिवास्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥
इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ।
यश्च तस्यां भवेत्पुत्रः स्थिरायुर्वृद्धिसंयुतः ॥
अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः ॥

अथ गर्भिणीपतिधर्माः । तत्र याज्ञवल्क्यः—

दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं निधनं वाऽपि तस्मात्कार्यं स्त्रियः प्रियम् ॥

पत्येति शेषः । संग्रहेऽपि—

गर्भिणीवाञ्छितं द्रव्यं तस्यै दद्याद्यथोचितम् ।
सूते चिरायुषं पुत्रमन्यथा दोषमर्हति ॥

आश्वलायनः—

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्तु वेदवित् ॥

मैथुनं गर्भिण्याम् । तीर्थं तीर्थयात्राम् । श्राद्धं श्राद्धभोजनम् । अन्यच्छवानुगमनादि । तथा च हारीतः-

क्षौरं च तीर्थयात्रां च श्राद्धभोजनमेव च ।
मासात्तु सप्तमादूर्ध्वं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥

वीरमित्रोदयेऽपि—

सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् ।
विदेशगमनं चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथा च—

अन्तर्वत्न्यां तु जायायां तीर्थे क्षौरं न कारयेत् ।
प्रेतदाहादिकं चैव सीमन्तोन्नयनादनु ॥

क्षौरं क्षुरसाध्यं कर्म, तदेव वपनं मुण्डनं चोच्यते । यत्तु—

वपनस्य निषेधे तु कर्त्तनं च विधीयते ॥

इति स्मृत्यन्तरवचनं तद्गर्भिणीपतिव्यतिरिक्तानां जीवत्पितृकादीनां यो वपननिषेधः तत्र कर्तनविधानम् ।

पञ्चाशद्धायनात्पूर्वं क्षौरं नैमित्तिकं विना ।
न कुर्यात्तत्तदूर्ध्वं तु स्वेच्छया वपनं चरेत् ॥

प्रेतकर्मनिषेधापवादः । वीरमित्रोदये—

क्षौरं नैमित्तिकं कुर्यान्निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रोः प्रेतविधानञ्च गर्भिणीपतिराचरेत् ॥

चतुर्थमासिकसीमन्तोन्नयनादनन्तरं निषेधपरिपालनं मुख्यः कल्पः । तत्राऽनुकल्पोऽयं "मासात्तु सप्तमादूर्ध्व"मिति । अथ प्रसङ्गात्सूतिकागृहनिर्माणविधिः । तच्च नवमे मासि कार्यम् । तदुक्तं-रत्नकोशे—

आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः ।
तच्च प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥

आसन्नप्रसवे नवमे । प्रसवकालो दशमः । "दशमे मासि सूतवे" इतिमन्त्रलिङ्गात् । गर्गः—

वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषादिवर्जिते ।
स्वानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः ॥

तत्र स्वानुकूलां दिशमाह वसिष्ठः—

ऐन्द्रे तु विक्रमं स्थानमाग्नेय्यां पचनालयः ।
वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् ॥
याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् ।
कौबेर्यां तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः ॥ इति ।

विक्रमो बलवर्द्धनम् । विष्णुधर्मोत्तरे—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुभूमौ निर्मितं रम्यं वास्तुविद्याविशारदैः ।
प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवा सुदृढं शुभम् ॥

शुभमायादिशुद्धम् । एतत्तु विस्तरभयान्न लिख्यते । तत्संस्कारश्चोक्तः वीरमित्रोदये साङ्ख्यायनगृह्ये—"काकादन्या मेचकरातन्याः कोशातक्या बृहत्याः कालकीतकस्येति मूलानि पेषयित्वोपलेपयेद्देशं यस्मिन् जायते रक्षसामपहत्यै" । काकादनी काकजंघा । मेचकरातनी काचमाचिका । कोशातकी घोषकः । बृहती कण्टकारी । कालकीतकः कृष्णगुञ्जा । एतन्मूलरसेन यस्मिन् जायते तं देशं गृहादिरूपं लेपयेदित्यर्थः । अथ गर्भिण्याः सूतिकागृहप्रवेशः । वीरमित्रोदये विष्णुधर्मोत्तरे—

प्रविशेत्सूतिकासंज्ञं कृतरक्षं समन्ततः ।
सुभूमौ निर्मितं रम्यं वास्तुविद्याविशारदैः ॥
देवानां ब्राह्मणानाञ्च गवां कृत्वा च पूजनम् ।
विप्रपुण्याहशब्देन शङ्खवाद्यरवेण च ॥
प्रसूता बहवस्तत्र तथा क्लेशक्षमाश्च याः ।
हृद्या विश्वसनीयाश्च प्रविशेयुः स्त्रियश्च तत् ॥
ताश्चानुलेपनैर्हृद्यैस्तत्रैवमुपचारयेत् ॥

गर्भिणीति शेषः ।

आहारैश्च विहारैश्च प्रसवाय सुखं द्विजः ।
एरण्डमूलचूर्णेन सघृतेन तथैव ताम् ॥
सुखप्रसवनार्थीयः पश्चात्काये क्षिपेदिति ॥

पश्चात्काये पृष्ठभागे तां गर्भिणीं क्षिपेदनुलिंपेदिति । उपसूतिकेति शेषः । तत्र निषेध्यद्रव्याण्याह । मार्कण्डेयपुराणे—

अग्न्यम्बुशून्ये च तथा निर्यूपे सूतिकागृहे ।
अदीपशस्त्रमुसले भूतिसर्षपवर्जिते ॥
अनुप्रविश्य या जातमपहृत्यात्मसम्भवम् ।
क्षणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृजते द्विज ! ॥
सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मात्संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे ॥

यूपोऽत्र यूपाकारकाष्ठविशेषः । प्रवेशे तिथिवारादिर्निर्णयः । तत्र नारदः--

व्यर्कारवारे तिथिषु रिक्तास्वावर्जितेषु च ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रवेशो मङ्गलप्रदः ॥

गर्गः—

रोहिण्यैन्दवपौष्णेषु स्वातीवरुणयोरपि ।
पुनर्वसुपुष्यहस्तधनिष्ठास्युत्तरासु च ॥

मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाऽश्विन्यां सूतिकागारवेशनम् ।
मृत्यर्थनाशौ २ मृत्युश्च ३ वृद्धि ४ पुष्ट्या ५ यु ६ रीप्सितम् ७ ॥
मृत्युश्च ८ मरणं पित्रो ९ मरणं तु ततस्त्रिषु ।
मेषादिक्रमशो विन्द्यात्सूतिकागारवेशने ॥
ग्रहेऽनुकूले राशौ तु रिष्फषष्ठाष्ट १२।६।८ वर्जिते ।
सर्वे वाऽथ शुभाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः ३।६।११ ॥
शुभांशे शुभदृष्टौ तु सूतिकावेशनं शुभम् ॥ इति ।

अथ जातकर्म । जातकर्मेति यौगिकं कर्मनामधेयम् । जाते कर्म जातकर्मेति च योगः । तत्र विष्णुः-

जातकर्म ततः कुर्यात्पुत्रे जाते यथोदितम् ॥ इति ॥

तत्रादौ सोष्यन्तीकर्म उच्यते ।

अथ षोडशी कण्डिका ।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यै त इत्यथावरावपतनमवैतु पृश्निशेवलꣳ शुने जराय्वत्तवे नैव माꣳसेन पीवरि न कस्मिꣳश्चनायतनमवजरायुपद्यतामिति जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोत्यनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मीत्यथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपत्यग्निरायुष्मान्स वनस्पतिभिरायुष्माँस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि देवाऽआयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि ऋषय आयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिरायुष्माँस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि समुद्र आयुष्मान्स स्रवन्तीभिरायुष्माँस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमीति त्रिस्त्र्यायुषमिति च स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेद्दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेति पूर्वो ब्रूयात्प्राणेति व्यानेति दक्षिणोऽपानेत्यपर उदानेत्युत्तरः समानेति पञ्चम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात्स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु स यस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते वेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतञ्जीवेम शरदः शतᳬं शृणुयाम शरदः शतमित्यथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमित्यथास्य मातरमभिमन्त्रयत इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकरदित्यथास्यै दक्षिणᳬं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमᳬंस्तनमिति यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्यामुदपात्रᳬंशिरस्तो निदधात्यापो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्याᳬंसूतिकायाᳬं सपुत्रिकायां जाग्रथेति द्वारदेशे सूतिकाग्नि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुपसमाधायोत्थानात्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति शण्डो मर्को उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलः। मालिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा। आलिखन्ननिमिषः किंवदन्त उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भीशत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहेति यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताङ्क आधाय जपति कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः। चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यम्। यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः। चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यम्। यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलौ भ्रातरौ। चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वरेत्यभिमृशति न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीति ॥ १६ ॥

"सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यैत इति" इति सूत्रम्। सोष्यन्तीं प्रसवशूलवतीं प्रसवकाले शूलादिप्रसववेदनान्वितां स्त्रियं भर्ता अद्भिर्जलेन अभ्युक्षयति "एजतु दशमास्यो० अस्त्रज्जरायुणा सहे"त्यनेन मन्त्रेण। जरायुणा सहेत्यत्र परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य प्राग्यस्यैत इत्युच्यते। तथा च गृह्यकारिकायाम्—

जातकर्माधुना वक्ष्ये सर्वशास्त्रं विविच्य तु।
प्रसवार्थं शूलवतीमद्भिरभ्युक्षति स्त्रियम्।
मन्त्रेणैजतु दशमास्य एतेन प्राक्तनेन तु॥

"अथावरावपतनमवैतु पृश्नि शेवलꣳशुने जरायवत्तवे नैव माꣳसेन पीवरि न कस्मिꣳश्चनायतनमव जरायु पद्यतामिति" इति सूत्रम्। अथाभ्युक्षणानन्तरम्। अवरावपतनसंज्ञकं मन्त्रं जपतीत्यध्याहारः। अवरो जरायुः। गर्भावरकश्चर्मविशेषः। तस्य अव अधः पतनं पतनहेतुं "म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैत्वि''ति मन्त्रं जपति पिता। तथा च रेणुः-

यदा जराय्वधो याति अवैतु पृश्निरित्ययम्।
मन्त्रं जपेत्स तान्नेक्षेत्सोष्यन्तीदोषदर्शनात्॥

मन्त्रार्थः-हे सोष्यन्ति! तव जरायु अधः एतु पतत्वित्यर्थः। किम्भूतं-पृश्नि नानारूपं, शेवलं पित्तुलं जातोपचितं वा। किमर्थं शुने-श्वानमुपकर्तुं, यद्वा शुने इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। शुनः अत्तवे भक्षणाय। हे पीवरि पुत्रादिगर्भधारणेन सुपुष्टगात्रि! तच्च जरायु मांसेन गर्भव्यथकावयवेन सह आयतं सम्बद्धं विस्तृतं वा अधः नैव पद्यताम् पततु। न च कस्मिंश्चन गर्भोऽपि पद्यताम्। निमित्ते सत्यपीति। अथ सोष्यन्तीहोमः। तत्र गोभिलः-"अथ सोष्यन्तीहोमं प्रतिष्ठिते वह्नौ परिस्तीर्याग्निमाज्याहुतीर्जुहोति याविपश्चिदित्येतचर्चा विपश्चित्पुच्छामभरदिति च"। सोष्यन्ती प्रसवशूला। बस्तिः योनिद्वारम्। तत्र स्थिते गर्भे सोष्यन्तीहोमः कार्य इत्यर्थः। "जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति" इति सूत्रम्। जातस्योत्पन्नस्य कुमारस्य बालस्य अच्छिन्नायां नाड्यामच्छिन्ने नाभिनाले पिता मेधाजननायुष्ये मेधाजननं चायुष्यं च मेधाजननायुष्ये ते करोति। कुमारग्रहणाच्च स्त्रिया अतः प्रभृति न क्रियत इति भाष्ये। ते तु स्नानानन्तरं कार्ये।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते।
माता शुद्ध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः॥

इति संवर्त्तस्मरणात्। स्नानञ्च पुत्रमुखदर्शनानन्तरं कार्यम्।

सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः।
कृत्वा सचैलं स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्॥

तथा च वसिष्ठः—

जातमात्रकुमारस्य मुखमस्यावलोकयेत्।
पिता ऋणाद्विमुच्येत पुत्रस्य मुखदर्शनात्॥

तथा च श्रुतिः-"ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतं च गच्छति"। अथ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्नानाधिकरणानि । तत्र वसिष्ठः—

श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् ।
उत्तराभिमुखो भूत्वा नद्यां वा देवखातके ॥

एतच्च स्नानं रात्रावपि कार्यम् । तथा च व्यासः—

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।
नैमित्तिकं तु कर्तव्यं स्नानं दानं च रात्रिषु ॥
पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यां दत्तमक्षयम् ॥

वसिष्ठोऽपि—

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।
राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥

तच्च शीतोदकेन कार्यम् । तदाह जाबालिः—

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।

रात्रौ तडागादिगमनाशक्तौ विशेषमाह साङ्ख्यायनः—

दिवा हृतं तु यत्तोयं कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् ।
रात्रिस्नाने तु सम्प्राप्ते स्नायादनलसन्निधौ ॥

यत्तु "स्नानात्तु स्पर्शनं पितु"रित्यस्पृश्यतापनोदः पितुः स्नानेन श्रूयते सोऽप्यनेनैव प्रसङ्गात्सिद्ध्यति, इति न तदर्थं पृथक् स्नानं कर्तव्यम् । यदपि "जाते पुत्रे पितुः स्नान"मित्यादिवचनेषु पुत्रपदोपादानात्कन्यादिजन्मसु न स्नानमिति ? तन्न । बीजसम्बन्धाविशेषात् । अत एव बौधायनः—"जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचम् मातुरित्येके तत्परिहणात्पितुरित्यन्ये शुक्रस्य प्राधान्यादयोनिजा अपि पुत्राः श्रूयन्ते मातापित्रोरेव तु संसर्गसाम्यादिति" । तत्परिहरणान्मातृपरिहरणात् । संसर्गसाम्यात्संसर्गः शुक्रशोणितयोस्तस्य साम्यात् । न चैवं मातापित्रोर्दशाहमस्पृश्यत्वसिद्धान्तात्पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिः ? तुशब्देन पूर्वपक्षस्य दशाहस्य व्यावृत्त्या कालविशेषानालिङ्गिताभ्युपगतास्पृश्यत्वमात्रस्य सामान्यस्य—

माता शुद्धयेद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यनेन विशेषेण व्यवस्थापनात् । तस्मादपत्यमात्रोत्पत्तौ स्नानं न पुत्रोत्पत्तावेवेति सिद्धम् । आशौचमस्पृश्यत्वलक्षणम् । स्नानानन्तरं च नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तथा चाश्वलायनः—

जातं कुमारं तं दृष्ट्वा स्नात्वाऽऽनीय गुरून्पिता ।
नान्दीश्राद्धावसाने तु जातकर्म समाचरेत् ॥

तच्च आमेन कार्यम् । प्रचेताः—

स्त्री शूद्रः स्वपचश्चैव जातकर्मणि चाप्यथ ।
आमश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु ॥

स्वपचः स्वयं पाककर्ता । तथा च व्यासः—

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

जातकर्मकालमाह । तच्च नाभिच्छेदनात्प्राक् कर्तव्यमित्याह मनुः—

प्राङ्नाभिकर्तनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।

कर्त्तनं छेदनम् । तथा चाश्वलायनः—

प्राङ्नाभिकर्त्तनात्कार्या जातकर्मकिया द्विजैः ।
स्नात्वा सचैलवच्छुद्धैः सितगन्धादिभूषितैः ॥ इति ।

नाभिच्छेदनानन्तरं कार्यमिति । तत्र गर्गः—

जातमात्रकुमारस्य जातकर्म विधीयते ।
स्तनप्राशनतः पूर्वं नाभिकर्त्तनतोऽपि च ॥ इति ।

इत्यनेन गौणकालोऽपि ग्राह्यः । जातकर्मस्वरूपमाह । तच्च मेधाजननम् । तदेवाह—"अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा" इति सूत्रम् । सुवर्णेनान्तर्हितया सुवर्णेनाच्छादितया अनामिकाङ्गुल्या मधु च घृतं च मधुघृते एकीकृते कुमारं प्राशयति । घृतं वा केवलम् । तथा च मनुः—

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ।

शङ्खोऽपि "प्रसूते जातकर्म यवपिष्टमधुसर्पिर्भिर्मन्त्रवत्प्राशनं तस्य सुवर्णान्तर्हितयानामिकया मेधाधिकं ब्राह्मणस्य करोत्येव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मितरयोः" । इतरयोः क्षत्रियवैश्ययोः । एवंशब्देन क्षत्रियवैश्ययोर्मन्त्रवत्प्राशनातिदेशेन शूद्रस्यामन्त्रकं प्राशनमिति गम्यते । अथ स्त्रीणां जातकर्म । तत्र गोभिलः—

"तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां मन्त्रेण तु होम" इति ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥ इति ।

तत्र मन्त्रानाह "भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति" इति सूत्रम् । अत्र भूस्त्वयि दधामीत्यादि सर्वं त्वयि दधामीत्यन्तेन मन्त्रेण सकृत्कुमारं प्राशयति । प्रतिवाक्यं प्राशयतीति केचित् । कारिकायाम्—

मिश्रित्य प्राशयेदेनं तयोरन्यतरं बहु ।
घृतं वा भूस्त्वयि दधामीति मन्त्रेण वा सकृत् ॥
दक्षिणस्यानामिकया सुवर्णान्तर्हितया शिशुम् ।
कृत्वा मधुघृते पात्र एकस्मिन् तैजसादिके ॥
प्राशनं प्रतिवाक्यं स्यादिति केचिदिहाब्रुवन् ।
मेधाजननमेतस्य नामधेयं विदुर्बुधाः ॥

अथायुष्यकरणमाह "अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपत्यग्निरायुष्मान् स वनस्पतिभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि सोम आयुष्मान्स ओषधीभिरायुष्माँस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि समुद्र आयुस्मान् स स्रवन्तीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमीति त्रिस्त्र्यायुषमिति च" इति सूत्रम् । अथ मेधाजननोत्तरमस्य शिशोरायुष्यनामकं कर्म । आयुषे हितमायुष्यं कर्म करोति । नाभ्यामित्यधिकरणसप्तमी समीपसप्तमी वा । यथा गङ्गायां घोषः । तेन पिता बालकस्य नाभेः कर्णस्य वा समीपे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थित्वा अग्निरायुष्मानित्यष्टौ मन्त्रान् त्रिर्जपति । मन्त्रार्थः-अग्निः कारणात्मना आयुष्मानस्ति । स च वनस्पतिभिरिध्मसमिद्भिरिष्ट आयुष्मत्त्वहेतुर्भवति । वनस्पतिभिः कृत्वा, वा तेन अग्न्यायुषा त्वा त्वामायुष्मन्तं निर्दुष्टदीर्घायुषं करोमीति वाक्यार्थ उत्तरत्रापि सम्बध्यते । एवं सोमोऽपि व्याख्येयः । स च ओषधीभिः । सन्धिरार्षः । ब्रह्म वेदः, ब्राह्मणैरध्येतृभिः । देवा अमृतैः । ऋषयो व्रतैः कृच्छ्रादिभिः । पितरः स्वधाभिः । पितृदेवं स्वधोच्यते । यज्ञो दक्षिणाभिः परिक्रयद्रव्यैः । समुद्रः स्रवन्तीभिर्नदीभिः । एतावत्पर्यन्तमग्निरायुष्मानित्यारभ्य त्रिर्जपति । त्र्यायुषमिति च "त्र्यायुषं जमदग्ने"रिति मन्त्रं चकार।त्रिर्जपेत् । तथा च रेणुकारिका-

तस्यैव दक्षिणे कर्णे नाभ्यां वा त्रिर्जपेदमुम् ।
मन्त्रं पिताग्निरायुष्मानिति त्रिश्च त्रियायुषम् ॥

"स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशे"-दिति सूत्रम् । संस्कारकर्त्ता यदि कामयेत यदीप्सेत्-अयं कुमारः सर्वं सम्पूर्णं शतवर्षमायुः जीवितमियात् प्राप्नुयात् , तदा वात्सप्रेण एनं कुमारमभिमृशेत् अभि समन्ततः सर्वशरीरमालभेत् । वात्सप्रभेदात्संशयः । किं "दिवस्परी"त्यनेन वात्सप्रेण कि"मुपप्रयन्तोऽध्वर"मित्यनेनेति ? संशयनिवृत्त्यर्थमाह "दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि" इति सूत्रम् । "दिवस्परी"त्यादिको द्वादशर्चोऽनुवाको वात्सप्रः । एतस्य तु उत्तमामन्त्यां द्वादशी"मस्ताव्यग्नि"रित्येतामृचं परिशिनष्टि व्युदस्यति । तां परित्यज्य एकादशर्ग्भिरभिमृशेदित्यर्थः । "प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेति पूर्वो ब्रूयात्प्राणेति व्यानेति दक्षिणोऽपानेत्यपर उदानेत्युत्तरः समानेति पञ्चम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात्स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्रामविद्यमानेषु" इति सूत्रम् । ततः संस्कारकर्त्ता कुमारस्य प्रतिदिशं प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु मध्ये च एवं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य स्थापयित्वा कुमाराभिमुखान् तान् प्रति ब्रूयात । किम् ? "इममनुप्राणित" ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इमं कुमारं अनुप्राणित अनुलक्षीकृत्य प्राणेत्यादि ब्रूत इति प्रैषः । ततः प्रेषिता ब्राह्मणाः पूर्वादिक्रमेण कुमारं लक्षीकृत्य "प्राण" इति पूर्वो ब्रूयात् । "व्यान" इति दक्षिणः । "अपान" इति पश्चिमः । "उदान" इत्युत्तरः । "समान" इति पञ्चम उपरिष्टाद्बालकमवेक्षमाणो ब्रूयात् । अविद्यमानेषु ब्राह्मणेष्वसत्सु स्वयं वा स्वयमेवानुप्राणनं कुर्यात् । कथं अनुपरिक्राभं परिक्रम्य पूर्वादिकां दिशि प्राणेत्यादि । अस्मिन्पक्षे प्रैषाभावः । स्वात्मनि स्वकर्तृकप्रेरणासम्भवात् । मन्त्रार्थः—इमं कुमारं अनुलक्ष्यीकृत्य भो ब्राह्मणा अनुप्राणित । यूयं सर्वे प्राणादिपञ्चवायुयुक्तं कृत्वा दीर्घायुष्ट्वेनायुष्मन्तं कुरुत । कोष्ठस्थितो वायुर्मुखनासिकाभ्यां निःसरन् प्राणः । पुनस्तेनैव मार्गेण अन्तः प्रविशन्नपानः । प्राणो रेचकः । अपानः पूरकः । तयोर्वा अधः सन्धिः सन्धाने व्यानः कुम्भरूपः । उत्क्रमणादिरूर्ध्वगतिरुदानः । देहस्थितस्याशितपीतस्यान्नरसस्य सर्वाङ्गेषु समनयनात्समानः । "स यस्मिन् देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते वेद ते भूमिहृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳशृणुयाम शरदः शतमिति" इति सूत्रम् । स बालो यस्मिन् प्रदेशे भूमिभागे जातो भवत्युत्पन्नो भवति तं देशमभिमन्त्रयते "वेद ते भूमि हृदय"मिति मन्त्रेण हस्तेन स्पृशति । मन्त्रार्थः-हे भूमे कुमारजन्मप्रदेशे ते तव हृदयं अन्तःकरणं भूमिर्वेद । यत्र विद्यते गुह्यम् । विसर्गाभावच्छान्दसः । किम्भूतं दिवि द्युलोके वर्तमाने चन्द्रमसि श्रितम् कृष्णीभावेन यज्ञरूपस्थानं असुरजयार्थं गोपितम् तत्प्रदेशोपलक्षितं "तदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण"मिति श्रुतेः । तत्कर्मभूतमहं वेद जानामि । तत्कर्तृभूतमेनत्पुनरुपकर्तुं मां विद्याज्जानातु । अतस्त्वद्दत्तपुत्रेण सह वयं पश्येमेत्याद्युक्तार्थम् । "अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति" इति सूत्रम् । अथैनं पिताऽभिमृशति हस्तेन स्पृशति । "अश्मा भवे"तिमन्त्रेण हृदि स्पृशतीति जयरामः । मस्तके इति कारिकायाम् । सर्वशरीरे इति हरिहरः । श्रुतिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भवे"ति । मन्त्रार्थः—हे कुमार ! त्वमश्मा पाषाण इव दृढः स्थिरश्च परशुरिव वज्र इवापकर्तृनाशको भव । किञ्च अस्रुतमनभिभूतमप्रच्युतस्वरुपमिति यावत् । हिरण्यवत्तेजोयुक्तश्च ग्रहणाय भव । यथा धात्वन्तरामिश्रितं सुवर्णं शुद्धं भवति । तथा त्वमपि रोगाद्युपद्रवेण हीनो भवेत्यर्थः । यतस्त्वं पुत्रनामा आत्मासि देहः सन् । वै इति निश्चयेन । पुत्रेति संज्ञामात्रेण भिन्नोऽसि । न तु स्वरूपेण स त्वं शतं शरदो जीव । "अथास्य मातरमभिमन्त्रयत इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव यास्मान् वीरवतोऽकरदिति" इतिसूत्रम् । अथास्य कुमारस्य मातरं जननीमभिमुखो भूत्वाऽभिमन्त्रयते मन्त्रश्रावणेन संस्करोति । "इडासीति" मन्त्रेण । "अथास्य मातरमभिमन्त्रयत इडासि मैत्रावरुणी" तिश्रुतेः । मन्त्रार्थः—हे वीरे वीरवती पुत्रवतीति यावत् । त्वं इडा मानवी यज्ञपात्री तद्गतद्रव्यं वा मैत्रावरुणी मित्रावरुणयोरंशोत्पन्ना । यथा इडायां पुरूरवा उत्पन्नः । यथा च यज्ञपात्र्यां तद्गतद्रव्ये वा पुरोडाशो भवति तथा त्वय्यपि तादृशाः स्वर्गादिसाधनपराः सन्त्वित्यभिप्रायः । यतस्त्वं वीरं पुत्रं अजीजनथाः असौषीः । अतः सा त्वं वीरवती पतिपुत्रवती भव । या त्वमस्मान्वीरवतः पुत्रवतः पुत्रयुक्तानकरत् अकरोः कृतवत्यसि । "अथास्यै दक्षिणꣳस्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमꣳस्तनमिति" इतिसूत्रम् । अथास्यै अस्याः मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य उदकेन क्षालयित्वा पिता कुमाराय पानीयं प्रयच्छति ददाति "इमꣳस्तन"मिति मन्त्रेण । "अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छतीति" श्रवणात् । स्तनसमर्पणं चापीतस्तनस्य भवति । "यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम्" इति सूत्रम् । ततः पिता उत्तरं वामं स्तन"मिमꣳस्तनं, यस्ते स्तन"इत्येताभ्यामृग्भ्यां प्रयच्छति कुमारायेत्यर्थः । अत्र वचनोपदेशा"दिमꣳस्तन"मित्येव द्वितीया । अथ नालच्छेदनम् । मूलादष्टाङ्गुलं परित्यज्य स्वघृतेन ब्रह्मसूत्रेण नालमावेष्ट्य छिन्द्यात् । तथा च कारिकायाम्—

अष्टाङ्गुलं परित्यज्य नालं छिन्द्यात्क्षुरादिना ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथा च धर्मप्रवृत्तावपि—

ब्रह्मसूत्रधृतं नालं तेनावेष्ट्य निकृन्तयेत् ॥

"उदपात्रꣳशिरस्तो निदधात्यापो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ। एवमस्याꣳसूतिकायाꣳसपुत्रिकायां जाग्रथेति" इतिसूत्रम्। उदपात्रं सजलं शरावं शिरस्तः सूतिकायाः शिरःप्रदेशे खट्वाधस्तान्निदधाति "आपो देवेष्वि"ति मन्त्रेण तच्चोत्थापनपर्यन्तं तत्रैव तिष्ठति। मन्त्रार्थः-हे आपः जीवनहेतवः यूयं देवेषु देवकार्यनिमित्तं जाग्रथ तत्साधनत्वेन तिष्ठथ। अतो यथा देवेषु जाग्रथ एवं तथास्यां सूतिकायां सूतिकाया हिते जाग्रथेत्यर्थः। पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः। किंभूतायां पुत्रादिसहितायाम्। "द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान् सर्षपानग्नावावपति शण्डा मर्का उपवीरः शाण्डिकेय उलूखलः। मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा। अलिखन्ननिमिषः किंवदन्त उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भीशत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहेति" इतिसूत्रम्। सूतिकागृहस्य द्वारदेशे पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा तत्र सूतिकाग्निमुपसमाधाय स्थापयित्वौत्थानात् आ उत्थानात् उत्थानं यावत्सन्धिवेलयोः सायं प्रातः फलीकरणैस्तण्डुलकणैर्मिश्रान् युक्तान् सर्षपान् तस्मिन्नग्नौ आवपति प्रक्षिपति। "शण्डा मर्का" इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम्। प्रतिसन्ध्ययोरभिस्थापनमिति गङ्गाधरः। गङ्गाधरकारिकायाम्—

सन्ध्ययोरुभयोर्द्वे द्वे नित्यहोमादनन्तरम्।
औत्थानादन्वहं कार्यं सन्ध्ययोः स्थापनादिकम् ॥ इति।

सूत्रे सूतिकाग्नेर्ग्रहणं आवसथ्याग्निनिवृत्त्यर्थमिति भर्तृयज्ञः। आवपनोपदेशाद्धोमेतिकर्त्तव्यता न भवति। तथा च रेणुः—

आवपत्युपदेशाच्च नात्र स्यात्कुशकण्डिका ॥ इति।

अत्राग्नेर्देवतात्वं जयरामः। तथा च कारिकायाम्—

अनयोर्देवताग्निः स्यान्मन्त्रोक्ता कैश्चिदीरिता ॥ इति।

एतच्च स्वकाल एव भवति नियतकालत्वात्। मन्त्रार्थः। शण्डाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शण्डः । मर्क्काः मर्क्कः । तत्र शृणोतीति शण्डो बालग्रहः स्वस्थानात् नश्यात्—अपगच्छतु । अयं च वाक्यार्थ उत्तरत्रापि योज्यः । मारयतीति मर्क्कः । उपपद्यते वीरसमर्थ उपवीरः विघ्नकुशलः । शौण्डिकेयः आश्रित-पातक उलूखलः अप्रतीकार्यो मलिम्लुचः अतिमलिनाशय इत्यर्थः । दीर्घ-नासो द्रोणासः च्यावयत्यङ्गानीति च्यवनः । एते सर्वे मत्कृतहवनोपद्रुताः भीताश्चापसर्पन्त्वित्यर्थः । एवमासमन्ततो भावेन लिखन् आलिखन् परा-भवितुमव्यवच्छिन्नदृष्टिरनिमिषः । उप समीपे श्रुत्वा अपकर्ता उपश्रुतिः । हर्यक्षः पिङ्गलनयनः । कुम्भयति स्तम्भयतीत्येवंशीलः कुम्भी । शातय-तीति शत्रुः पात्रहस्तः पात्रपाणिः । नॄन् मिनोति हिनस्तीति नृमणिः । हन्त्री हिंसा हननं मुखे यस्यासौ हन्त्रीमुखः । सर्षपवदरुणः उग्रो धूसरो वा सर्षपारुणः । चयवत्यनेनेति च्यवनः । यो नोपद्रुतश्च्यवति प्रकृतेः परिभ्रश्यतीत्यर्थः । इतः स्थानान्नश्यतादिति सर्वपदानामेवान्वयः । गण-मभिप्रेत्याह किंवदन्त इति । एते सर्वे किंवदन्तः । किंवदद्गौणमित्यर्थः । "यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताङ्क आधाय जपति कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलौ भ्रातरौ । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वरेत्यभिमृशति न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लाय-ति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीति" इतिसूत्रम् । कुमार-शब्देन बालग्रहोऽभिधीयते । स यदि एनं बालकं उपद्रवेद्विघ्नयेत्तदा बालकं पिता जनको जालेन प्रच्छाद्याच्छादयित्वाऽस्योत्तरीयेण वा प्रच्छाद्याङ्के उत्सङ्गे निधाय 'कूर्कुर' इति मन्त्रत्रयं जपति । जपान्त एनं पिताऽभिमृशति "न नामयतीति" मन्त्रेण । मन्त्रार्थः—कूर्कुरोऽन्नषणा-ख्यो बालग्रहः । तथा सुकूर्कुरश्चातिभीषणः । बालान् बध्नातीति बाल-बन्धनः कूर्कुराख्यो बालग्रहः । सीसरोऽङ्गसारकः हे शुनक ? तद्गणमुख्य?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छापनरोषकेति यावत् । अपहर गात्राहार ? हृकौटिरये, ते तुभ्यं नमोऽस्तु । ततस्तुष्टश्चैनं कुमारं सृज मुञ्च । किंकुर्वन् चेच्चेच्छुच्छुः शब्दं कुर्वन् । हे शुनक ? तत्सत्यं यच्चे तुभ्यं देवहूताय देवा वरमददुः दत्तवन्तः । स च त्वं हिंसाविहरः कुमारमेव वा वृणीथाः वृतवानसीति । शेषमुक्तार्थम् । हे शुनक ? तत्सत्यं यत्ते तव सरमा देवशुनी माता सीसरदेवश्च पिता श्यामशबलौ च तव भ्रातराविति । शिष्टमुक्तार्थम् । "न नामयती"ति मन्त्रार्थः—यत्रास्मिन् कुमारे वयं वदामो ब्रूमः साकाङ्क्षत्वान्मन्त्रम् । यत्र चाभिमृशामस्यभितः स्पर्शनं कुर्मः । स कुमारो न नामयत्यङ्गानि । शिष्टं स्पष्टम् । अथ जातकर्मणि दानानि धर्मप्रवृत्तौ——

जाते सुतेऽवगाह्यापः श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।
जातकर्म विधानेन कुर्याद्दानादिकं ततः ॥
तत्र दद्यात्सुवर्णं च भूमिगोतुरगान्रथम् ।
छत्रं छागं च माल्यं च शयनं वसनं गृहम् ॥

शङ्खोऽपि——

"सर्वेषां सकुल्यानां द्विपदचतुष्पदधान्यहिरण्यादि दद्यात्प्रतिग्रहश्च नाभिच्छेदनात्प्राक्तदहर्वे"ति । मदनपारिजाते शङ्खः—— "कुमारप्रसवे नाड्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रगुवर्थप्रावरणगोधान्यप्रतिग्रहेष्वदोषस्तदहरित्येके कुर्वन्त" इति । प्रतिग्रहदोषाभावप्रतिपादनं तु नालच्छेदादूर्ध्वं सर्वदिनं पुण्यत्वपक्षे । अन्यथा प्राङ्नाभिच्छेदनादाशौचाप्रवृत्त्या दोषप्रसक्त्यभावेन तदपवादासम्भवात् । तथा च जैमिनिः——

यावन्न च्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥

ब्रह्मपुराणे——

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा ॥
तत्र दद्यात्सुवर्णं च भूमिं गां तुरगं तथा ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छत्रं छागं च माल्यं च शयनं चासनं गृहम् ॥

प्रतिग्रहीतारं प्रत्याह व्यासः—

जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
हिरण्यधान्यगोवासस्तिलांश्च मधुसर्पिषी ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।
हिरण्यभूगवाश्वादिधान्यशय्यासनादिषु ॥
तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं पक्वान्नं तु विसर्जयेत् ।
भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
सूतके तु सकुल्यानामदोषो मनुरब्रवीत् ॥

जाबालिः—

जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।
यस्माच्चान्द्रायणाच्छुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा ॥

रेणुः—

अच्छिन्ननाड्यां कर्तव्यं श्राद्धं स्नानादनन्तरम् ।
आमद्रव्येण तत्कार्यं वचनात्तु प्रजापतेः ॥
हिरण्येन भवेच्छ्राद्धं आमद्रव्यं गृहे न चेत् ।
इति व्यासवचः प्रोक्तं पक्वान्नं स निषेधति ॥
आमान्नं द्विगुणं प्रोक्तं हिरण्यं च चतुर्गुणम् ॥ इति ।

अथ आशौचमध्ये जातकर्मनिर्णयः । पूर्वाशौचे जाते सत्यपि जातकर्म कर्तव्यम् । तत्र प्रजापतिः—

सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति ॥

केचित्तु मृताशौचमध्ये पुत्रे जाते तदाऽऽशौचापगमे कार्यम् ।

जातूकर्ण्यः—

मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
आशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदं जातकर्म विरुद्धातिथ्यादिजातस्य न कार्यम् । तस्य मुखदर्शनपूर्वकत्वात् । मुखदर्शनस्य चात्र निषिद्धत्वात् । तथा चोत्तरगार्ग्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः ।
गण्डान्तानि च नामानि महादोषकराणि च ॥
दिनक्षये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिवैधृतौ ।
शूले गण्डेऽतिगण्डे च परिघे यमघण्टके ॥
कालयोगे मृत्युयोगे दग्धयोगे सुदारुणे ।
तस्मिन्गण्डदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥
अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति ।
विचार्य तत्र दैवज्ञं शान्तिं कुर्याद्यथाविधि ॥

शौनकोऽपि—

कुमारजन्मकाले तु व्यतीपातश्च वैधृतिः ।
संक्रमश्च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ॥
दरिद्राणां महादुःखं व्याधिपीडामहद्भयम् ।
आश्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

नवनीतारिष्टे—

पूर्णातिथीनां तिसृणां तथान्ते मीनालिकर्के नवमो नवांशः ।
मेषेऽथ कण्ठीरवधन्विनोश्च गण्डान्तमाद्यो नवमस्तथांशः ॥
अश्विनीमघमूलादौ त्रिषट्कनवनाडिकाः ।
रेवतीसर्वसंक्रान्ते नाडिकाद्वितयं तथा ॥

वीरमित्रोदये—

अश्विनीमघमूलानां पूर्वार्द्धे बाध्यते पिता ।
पूषाहिशक्रपश्चार्धे जननी बाध्यते शिशोः ॥
पितृघ्नश्च दिवा जातो रात्रौ जातस्तु मातृहा ।
आत्मनः सन्ध्ययोर्जातो नास्ति गण्डो निरामयः ॥
सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
वर्जयेद्दर्शनं तावद्यावत्षाण्मासिकं भवेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रन्थान्तरे —

कर्कालिमीनयुगलसन्धौ स्याद्घटिकामितम् ।
पूर्णानन्दातिथेः सन्धौ गण्डान्तं घटिकाद्वयम् ॥
ज्येष्ठाश्लेषान्त्यभद्वन्द्वसन्धौ नाडीयुगं न सत् ॥

तिथ्यर्क्षगण्डे पितृमातृनाशो लग्ने तु सन्धौ तनयस्य नाशः ।
सर्वेषु नो जीवति हन्ति वंशं जीवन्पुनः स्याद्बहुवारणश्च ॥

अन्यच्च—

भीमतुल्यबलश्चैव गण्डान्ते यदि जीवति ॥

अथ कालातिक्रमे जातकर्मनिर्णयः । जाबालिबैजवापौ—

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।
दैवादतीतकाले चेदतीते सूतके भवेत् ॥

गर्गोऽपि—

जन्मनोऽनन्तरं तु स्याज्जातकर्म यथाविधि ।
सूतकानन्तरं कुर्यान्नाम निर्दशनादधः ॥

वसिष्ठोऽपि—

यस्मिन्मुहूर्ते जनितः कुमारस्तस्मिन्विधेयं खलु जातकर्म ।
विनिर्गमे वाऽप्यथ सूतकस्य तस्मिन्दिने तस्य च नामधेयम् ॥

गर्गः—

एष्वतीतेषु कालेषु शुभयोगे शुभोदये ।
जातकर्मक्रियां कुर्यात्पुत्रायुःपरिवृद्धये ॥

ज्योतिषे—

तस्मिञ्जन्ममुहूर्तेऽपि सूतकान्तेऽथवा शिशोः ।
जातकर्म च कर्तव्यं पितृपूजनपूर्वकम् ॥
क्षिप्रैश्चरैर्ध्रुवैर्मिश्रैर्द्वादशे प्रथमेऽह्नि वा ।
केन्द्रे गुरौ भृगौ कार्यं जातकर्म सनातनम् ॥

एवं नालच्छेदनानन्तरमपि भवति । जातकर्म मुख्यकाले न कृतं चेत्तदा ते मेधाजननायुष्ये वर्जयित्वा वात्सप्राभिमर्शनादि "अश्मा भव"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यभिमर्शनान्तं कर्म कुर्यादिति कर्कः। प्रयोगरत्नेऽप्येवमेव। प्रकाशिकायां च। गङ्गाधरादयस्तु मुख्यकालातिक्रमे मेधाजननमेव न कर्तव्यम्। आयुष्यकरणादि कुमाराभिमर्शनान्तं सर्वं कुर्वन्तीति। तथा च रेणुकारिकायाम्--

स्वकाले न कृतं जातकर्म दुर्मानुषादपि।
दैवादतीतकालं चेत्तदायुष्यादिकं भवेत्॥
अश्मा भवति मन्त्रान्तमित्युपाध्यायसम्मतिः।
कार्यं स्वकालतो मेधाजननं नान्यकालतः॥
कुमारं जातमित्येषा भाष्ये श्रुतिरुदाहृता॥ इति।

तथा च श्रुतिः-"तस्मात्कुमारं जातं घृतं चैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्तीति"। अयमर्थः श्रुतेः-तस्मात्कुमारं बालं जातं घृतं चैव त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसहितं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति। स्तनं वाऽनुधापयन्ति पश्चात्पाययन्तीति अपीतस्तनस्यैतदिति गम्यते। वृद्धसम्मतिः-

अनुप्राशनवात्सप्रमभिमर्शनमन्त्रणम्।
कालान्तरेऽपि कुर्वीत आयुष्यकरणं तथा॥ इति।

अथ रात्रिवर्गः। दशदिनं सन्ध्यायां सूतिकासमीपे जपेत्।

प्रथमं गणपतेर्मन्त्रं श्रीश्चते तदनन्तरम्।
नवग्रहाणां मन्त्राश्च दिक्पालानां तथैवच॥
दिवस्परि समारभ्य विवभ्रुस्त्वन्ततः पठन्।
आ नो भद्रेति प्रथमं जनित्वान्तं ततः परम्॥
ऋचं वाचं ततः पश्चादन्ते तु शरदः शतात्।
रात्रिवर्गमिदं जप्यं बालानां भयनाशनम्॥

अथ जातसूतके कर्तव्यतामाह। तत्र जन्मदादिदेवतापूजनम्। व्यासः--

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः।
तासां यागनिमित्ते तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता॥

जन्मदाख्यदेवतानां पूजने शुद्धिरस्तीत्यर्थः। तथा च वीरमित्रोदये--

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वाशौचं न कुर्वीत सूतके पुत्रजन्मनि ॥
दद्यात्तु प्रथमे हेम षष्ठे वा सप्तमेऽपि वा ।
बलिदानं तु दशमे ह्यन्नदानं प्रशस्यते ॥

निबन्धसारे—

जातादिपञ्चके षष्ठे निशीथे बलिमाहरेत् ।
अर्चयेदष्टदिक्पालान् गीतवाद्यसशस्त्रकैः ॥
कृत्वा जागरणं दीपैः सूक्तैश्च शान्तिपाठकैः ।
द्वारे द्वितीयभागे तु पुत्तलैश्चापि कज्जलैः ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।
रात्रौ जागरणं कार्यमन्नदानं तथा बलिः ॥
"जन्मदानां तथा बलि"रित्यपि पाठः ।
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ।
रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥

नारदः—

जननात्सप्तमे वाऽह्नि मृत्युरायाति घातकः ।
तद्दिने चैव रक्षेयं कर्तव्यायुर्विवृद्धये ॥
सायाह्ने पूज्य विघ्नेशमपूपैश्च पृथग्विधैः ॥ इति ।

अथ पञ्चायुधाभरणधारणम् । तदुक्तं श्रीधरीये —

जातस्य पञ्चमदिने शुभदे मुहूर्ते पञ्चायुधाभरणधारणमिष्टमाहुः ।
नाभिप्रदेशपरिलम्बिसुवर्णसूत्रं प्रोतं शिशोर्ग्रहनिवारणकं च युक्तम् ॥

अस्यार्थः—पञ्चमदिने जातस्य जन्मनक्षत्रात्पञ्चमनक्षत्रे पञ्चमदिने वा पञ्चायुधाभरणधारणं पञ्चायुधसमन्वितमाभरणं शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गनन्दकानां पञ्चायुधानां प्रसिद्धेः पञ्चायुधमिति कथितम् । तत्र शिशोरिति सामान्येन कथनात् कुमारस्य कुमार्याश्च पञ्चायुधाभरणं धार्यमिति । तथोक्तं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बृहस्पतिना—

जन्मतः पञ्चताराङ्कं याते चन्द्रे शिशुं पिता ।
भूषयेद्भूषणैः सर्वैः पञ्चायुधसमन्वितैः ॥
विशेषात्कन्यकायाश्च कर्तव्यं मङ्गलेन च ।
पुंसः सायुधमाकल्पमायुःश्रीकान्तिदं शिशोः ॥ इति ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ प्रथमकाण्डे षोडशी कण्डिका समाप्ता ॥

अथ स्पष्टप्रयोगः । आसन्नप्रसवां स्त्रियं गर्भवेदनायुतां ज्ञात्वा अद्भिरभ्युक्षति पतिः । तत्र मन्त्रः—

"एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह ।
यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजति ॥
एवायन्दशमास्यो अस्रञ्जरायुणा सह" ॥

ततः स्त्रीसमीपे "ॐ अवैतु पृश्नि शेवलꣳ शुने जराय्वत्तवे नैव माꣳसेन पीवरि न कस्मिँश्चनायतनमव जरायु पद्यताम्" इति अवरावपतनमन्त्रं जपति । तत्र जातमात्रे पुत्रे पिता तस्य मुखं निरीक्ष्य नद्यादावनुष्णवारिणा स्नात्वा देशकालौ स्मृत्वा "अस्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा परमेश्वरप्रीतये जातकर्म करिष्ये" इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनाद्याभ्युदयिकं कृत्वा अच्छिन्ने नाले मेधाजननायुष्यं करोति । तत्र मेधाजननं यथा—अनामिकाङ्गुल्या सुवर्णेनान्तर्हितया मधुघृते मेलयित्वा केवलं घृतं वा कुमारं प्राशयति । "ॐ भूस्त्वयि दधामि । ॐ भुवस्त्वयि दधामि । ॐ स्वस्त्वयि दधामि । ॐ भूर्भुवःस्वः सर्वं त्वयि दधामि" । इत्यनेन मन्त्रेण सकृत् प्राशयति । प्रतिवाक्यमित्यपरे । अथायुष्यं करोति । कुमारस्य नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा । "ॐ अग्निरायुष्मान्स वनस्पतीभिरायुष्माँस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । सोम आयुष्मान्स ओषधीभिरायुष्माँस्तेन त्वायुषा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

युष्मन्तं करोमि। ब्रह्म आयुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि। देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि। ऋषय आयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि। पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि। यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि। समुद्र आयुष्मान्स स्रवन्तीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि। ॐ कश्यपस्य त्र्यायुषं जमदग्नेस्त्र्यायुषम्। यद्देवानामायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषम्"। इतिमन्त्रं त्रिर्जपति। काम्यत्वाद्वात्सप्रानुवाकं जपति।

"ॐ दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः। तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः॥१॥ विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा। विद्मा ते नाम परमं गुहा यद्विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थ॥२॥ समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन्। तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमपामुपस्थे महिषा अवर्द्धन्॥ ३॥ अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्। सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धो अख्यदारोदसी भानुना भात्यन्तः॥ ४॥ श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्मनीषाणां प्रार्प्पणः सोमगोपाः। वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा विभात्यग्रं उषसामिधानः॥५॥ विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आरोदसी अपृणाज्जायमानः। वीडुञ्चिदद्रिमभिनत्परायञ्जना यदग्निमयजन्त पञ्च॥ ६॥ उशिक्पावको अरतिः सुमेधा मर्त्त्येष्वग्निरमृतो निधायि। इयर्त्ति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षन्॥७॥ दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रिये रुचानः। अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः॥८॥ यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपन्देव घृतवन्तमग्ने। प्र तन्नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्नन्देवभक्तं यविष्ठ॥ ९॥ आतम्भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थउक्थ आभज शस्यमाने। प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः॥ १०॥ त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून्विश्वा वसु दधिरे वार्याणि। त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो विवव्रुः" ॥ ११॥

अयं जपः पाक्षिकः। ततः कुमारस्य प्रतिदिशं ब्राह्मणपञ्चकस्य स्थापनम्। पञ्चमो नैर्ऋत्यकोणे। ततः पिता "इममनुप्राणिते"ति तान् ब्राह्मणान् प्रति ब्रूयात्। ततः पूर्वादिदिक्स्थिता ब्राह्मणाः कुमारं लक्षीकृत्य "प्राणे"ति प्राच्यः। "व्याने"ति दाक्षिणात्यः। "अपाने"ति पाश्चात्यः। "उदाने"त्युदीच्यः। "समाने"ति उपरिष्टादवेक्ष्यमाणः पञ्चमः। अविद्यमानेषु ब्राह्मणेषु स्वयमेव करोति तत्र प्रैषाभावः। ततो यस्मिन्देशे कुमारो जातो भवति तं देशमभिमन्त्रयते। तत्र मन्त्रः— "ॐवेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम्। वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतञ्जीवेम शरदः शतꣳशृणुयाम शरदः शतम्"। अथैनमभिमृशति। तत्र मन्त्रः "ॐ अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव। आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्"। अस्य मातरमभिमन्त्रयते। तत्र मन्त्रः "ॐ इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः। सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकरत्"। अथ कुमारस्य मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति। तत्र मन्त्रः। "ॐ इमꣳस्तनमूर्ज्जस्वन्तन्धयापाम्प्रपीनमग्ने सरिरस्य मध्ये। उत्सञ्जुषस्व मधुमन्तमर्वन्त्समुद्रियꣳसदनमाविशस्व"। तत उत्तरं प्रक्षाल्य प्रयच्छति। तत्र मन्त्रः "ॐ यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुविद्य८ सुदत्र॑ॐ। येन विश्वा पुष्यसि वार्य्याणि सरस्वति तमिह धातवेकः? । उर्व्वन्तरिक्षमन्वेमि"। अथ शिरःप्रदेशे उदपात्रं निदधाति । तत्र मन्त्रः । "ॐ आपो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्याᳪ सूतिकायाᳪ सपुत्रिकायां जाग्रथ" । उदपात्रं स्थापितमेव तिष्ठति प्रागुत्थानात् । ततः पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा सूतिकागृहद्वारदेशेऽग्नेः स्थापनम् । तत्र सन्ध्ययोराहुतिद्वयं होमयेद्दशरात्रम् । तत्र मन्त्रः—"ॐ शण्डा मर्क्का उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलः । मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा । इदं शण्डा मर्क्का उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलः । मलिम्लुचो द्रोणसश्च्यवनो नश्यतादितेभ्यो न मम । ॐ आलिखन्ननिमिषः किंवदन्त उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भीशत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा । इदमालिखतेऽनिमिषाय किंवदद्भ्यः उपश्रुतये हर्यक्षाय कुम्भीशत्रवे पात्रपाणये नृमणये हन्त्रीमुखाय सर्षपारुणाय च्यवनाय न मम ।" ततो दशब्राह्मणभोजनसङ्कल्पः । अथवोभयोः "अग्नये न मम" इति त्यागः । यदि कुमारो बालग्रहादिगृहीतो भवेत्तदा पिता कुमारं मत्स्यजालेनोत्तरीयेण वा प्रच्छाद्य स्वाङ्के गृहीत्वा जपति—"ॐ कूर्क्कुरः सुकूर्क्कुरः कूर्क्कुरो बालबन्धनः । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेताह्वर तत्सत्यम् । यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलौ भ्रातरौ । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेताह्वर" इति पितुर्जपः । ततस्तमभिमृशेत् "ॐ न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसी"त्यनेन मन्त्रेण पिता कुमारमभिमृशेत् । पितरि ग्रामान्तरं गते पितृव्यादिर्गोत्रजो ज्येष्ठक्रमेणेदं कुर्यात् । ततो दशदिनपर्यन्तं सन्ध्यायां सूतिकासमीपे जपेत् । "ॐ गणानां त्वा० २ श्रीश्च ते० १ आ कृष्णेन० १ इमन्देवा० १ अग्नि-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म्मूर्द्धा० १ उद्बुध्यस्व० १ बृहस्पते अति० १ अन्नात्परिस्रुतो० १ शन्नो देवी० १ कयानश्चित्र० १ केतुङ्कृण्वन्० १ त्रातारमिन्द्रं० १ त्वन्नो ऽअग्ने० १ यमाय त्वा० १ असुन्वन्त० १ तत्वा यामि० १ आ नो नियुद्भिः० १ व्वयꣳसोम० १ तमीशानं० १ अस्मे रुद्रा० १ स्योना पृथिवि० १ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो० ३ दिवस्परि०" एकादशकण्डिकाः । "आ नो भद्रा" इत्यारभ्य प्रथमं "जनित्व" मित्यन्तम् । "ऋचं व्वाच०"मित्यध्यायः । इति रात्रिवर्गः ।

अथ सूतिकास्नानविधिः । दैवज्ञवल्लभः—

करेन्द्रभाग्न्यानिलवासवान्त्यमैत्रेन्द्रभाशिवध्रुवभेऽन्हि पुंसाम् ।
तिथावरिक्ते शुभमामनन्ति प्रसूतिकास्नानविधिं मुनीन्द्राः ॥

पुंसामन्हि रविभौमगुरुवारेषु ।

अथ षष्ठीपूजा । पञ्चमे षष्ठे च दिने षष्ठे एव वा पूर्वरात्रे । आचम्य प्राणनायम्य देशकालौ स्मृत्वा "अस्यां रात्रौ ममाभिनवजातकुमारस्य सकलारिष्टशान्तिद्वारा सकलायुरारोग्याभ्युदयकामः श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं क्षेत्रपालादिपूजनं क्षेत्रपालादिभ्यो बलिदानमहं करिष्ये । तदङ्गतया निर्विघ्नार्थं गणपतिपूजनं कलशस्थापनं च करिष्ये ।" पूर्ववद्गणपतिपूजनादि सर्वं सम्पाद्य क्षेत्रपालादिप्रतिमासु अक्षतपुञ्जेषु वा आवाह्य पूजयेत् । "क्षेत्रपाल इहागच्छ इह तिष्ठ" त्यावाह्य "भूतानीहागच्छत इह तिष्ठत । योगिन्यादिमातरः इहागच्छत इह तिष्ठत । देवमातरः इहागच्छत इह तिष्ठत । आदित्यादिग्रहाः इहागच्छत इह तिष्ठत । दिक्पालाः इहागच्छत इह तिष्ठत । चक्र क्षेत्रपाल इहागच्छ इह तिष्ठ । भूतदैत्यपिशाचाद्या इहागच्छत इह तिष्ठत" इत्यावाह्य पूजयेत् । "आवाहित देवताभ्यो नमः" आसनं पाद्यमर्घ्यमाचमनं मध्येपानीयं करोद्वर्तनं ताम्बूलं दक्षिणां नीराजनं मन्त्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुष्पाञ्जलिम्। एवं संपूज्य बलिदानं दद्यात्। तत्र मन्त्रः—

क्षेत्रपाल! नमस्तुभ्यं सदा शान्तिफलप्रद!।
बालस्य विघ्ननाशाय गृह्ण गृह्ण बलिं त्विमम्॥

इति क्षेत्रपालाय दध्योदनमाषदीपादीनि दद्यात्।

पूर्वादिदिग्विभागेन स्वस्थानं प्रतिवासिनः।
रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम्॥

इति भूतेभ्यः,

योगिनी डाकिनी चैव मातरो निवसन्ति याः।
रक्षां कुर्वन्तु ताः सर्वा मम गृह्णन्त्विमं बलिम्॥

इति मातृभ्यः,

नानारूपधराः सर्वा मातरो देवयोनयः।
स्वयं रक्षन्तु मे बालं मम गृह्णन्त्विमं बलिम्॥

इति देवमातृभ्यः,

आदित्यादिग्रहाः सर्वे नित्यं स्वर्गनिवासिनः।
रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम्॥

इत्यादित्यादिनवग्रहेभ्यः,

दिक्पालाश्च तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवासिनः।
शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम्॥

इति इन्द्रादिदिक्पालेभ्यः,

विचित्ररथमास्थाय भास्वत्कुलिशपाणये।
पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय शक्राय च बलिर्नमः॥

शक्रक्षेत्रपालाय,

भूतदैत्यपिशाचाद्या गन्धर्वा रक्षसां गणाः।
शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम्॥

भूतदैत्यपिशाचादिभ्यः। ईशाने "एष माषदीपदध्योदनबलिः चरक्यै नमः"। आग्नेय्याम् "एष माषदीपदध्योदनबलिः सर्प्यै नमः"। नैर्ऋते "एष माषदीपदध्योदनबलिः पूतनायै नमः"।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वायवे "एष माषदीपदध्योदनबलिः पापराक्षस्यै नमः" । ततो नमस्कृत्य क्षमापयेत् । हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य गृहद्वारमागत्य गण-पतिं पूजयेत् । देशकालौ सङ्कीर्त्य "मम जातस्य कुमारस्य सर्वोपद्रव-निवृत्तिपूर्वकनैरुज्यदीर्घायुःप्राप्त्यर्थं महाषष्ठीपूजाङ्गभूतं गणपतिपूज-नमहं करिष्ये" । षोडशोपचारैर्गणपतिं पूजयित्वा प्रणमेत् ।

सर्वविघ्नहरोऽसि त्वमेकदन्त ! गजानन ! ।
त्वं षष्ठ्यामर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥
लम्बोदर! महाभाग! सर्वोपद्रवनाशन! ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

ततो द्वारदक्षिणप्रदेशे क्षेत्रपालं पूजयेत् । "क्षेत्रपाल इहागच्छ इह तिष्ठे"ति । "क्षेत्रपालाय नम" इत्यासनादिना पूजयेत् । ततो वामद्वारप्रदेशे दुर्गां पूजयेत । "दुर्गे इहागच्छ इह तिष्ठे"ति "दुर्गायै नम" इत्यासनादिना पूजयेत् । ततो द्वारे नन्दिन्यादिसप्तमातृपूजनम् ।

नन्दे! नन्दिनि ! वासिष्ठे! वसुदेवे! च भार्गवे! ।
जये! च विजये! चैव सप्तैता द्वारमातरः ॥

"द्वारमातर इहाऽऽगच्छत इह तिष्ठत" । षोडशोपचारैः पूजयेत् । ततो मन्त्रपुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा—

नन्दे! नन्दय वासिष्ठे! वसुभिश्चाम्बुभिः प्रजाः ।
जये! भार्गवदायादे! प्रजानां भद्रमावह ॥
पूर्णेऽङ्गिरसदायादे! पूर्णकामाः प्रजाः कुरु ।
भद्रे! काश्यपदायादे! प्रजानां भद्रमावह ॥
सर्वबीजसमायुक्ते! सर्वगन्धौषधैर्वृते! ।
सुचरे! नन्दने! नन्दे! वासिष्ठे! रम्यतां गृहे ॥
प्रजापतिसुते! देवि! चतुरस्रे! महीपते! ।
सुभगे! सुव्रते! देवि! गृहे काश्यपि! रम्यताम् ॥
पूजिते! परमाचार्यैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृते! ।
भवभूतिकरि देवि! गृहे भार्गवि! रम्यताम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जयेन्द्रे! वाञ्छिते! पूर्णे! मुनेरङ्गिरसः सुते! ।
इष्टके! त्वं यथेच्छं त्वं प्रतिष्ठां गृहिनः कुरु ॥
ग्रामस्वामिपुरस्वामिगृहस्वामिपरिग्रहे! ।
मनुष्यपशुहस्त्यश्वधनवृद्धिकरी भव ॥

नमस्कृत्य क्षमापयेत्। ततो गृहमध्ये प्रविश्य षष्ठीं देवीं पूजयेत्। नवसूतिकागृहं भूषितं कार्यम्। सर्वत्र सर्षपांश्च विकिरेत्। "यदत्र संस्थितं भूतं०। अपक्रामन्तु भू०"। गौर्यादिषोडशमातरः गणेश इष्टदेवता कुलदेवता ग्रामदेवता सूर्यादिग्रहा अधिदेवताः प्रत्यधिदेवताः पञ्चलोकपाला दिक्पाला अष्टौ वसवः। एतेषां पूजनादि कश्चिद्देशाचारः। ततः षष्ठीं पूजयेत्। देशकालौ सङ्कीर्त्य "अस्यां रात्रौ ममाभिनवजातस्य कुमारस्य सकलारिष्टशान्तिद्वारा नैरुज्यायुरारोग्यार्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जन्मदानां षष्ठीदेव्याः जीवन्तिकायाश्च यथामिलितोपचारैः पूजनमहं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य षष्ठीमावाहयेत्।

आयाहि वरदे! देवि! षष्ठीदेवीति विश्रुते! ।
शक्तिभिः सह पुत्रं मे रक्ष रक्ष वरासने! ॥

"ॐमनो जूति"रिति प्रतिष्ठाप्य ततः षडङ्गन्यासं कुर्यात्। ॐ खां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐखीं तर्जनीभ्यां स्वाहा। ॐखूं मध्यमाभ्यां वषट्। ॐखैं अनामिकाभ्यां हुम्। ॐखौं कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्। ॐखः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्"। एवं हृदयादि। "ॐ खां हृदयाय नमः। ॐखीं शिरसे स्वाहा। ॐखूं शिखायै वषट्। ॐखैं कवचाय हुम्। ॐखौं नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐखः अस्त्राय फट्। ततः "षष्ठिकादेव्यै नमः" पाद्यं समर्पयामि अर्घ्यं समर्पयामि। आचमनीयं पञ्चामृतस्नानम्। शुद्धोदकस्नानम्। वस्त्रम्। यज्ञोपवीतम्। आभरणम्। चन्दनम्। अक्षतान्। पुष्पाणि। धूपम्। दीपम्। नैवेद्यम्। आचमनीयम्। मध्येपानीयम्। उत्तरापोशनम्। करोद्वर्तनम्। पूगीफलम्। ताम्बूलम्। दक्षिणाम्। नीराजनदीपम्। ततः पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्तिस्त्वं सर्वभूतानां लोकानां हितकारिणी ।
मातर्बालमिमं रक्ष महाषष्ठि ! नमोऽस्तु ते ॥
रुद्राणी रुद्ररूपेण महाविघ्नविनाशिनि ! ।
प्रसन्ने ! वरदे ! देवि ! स्वयं संरक्ष बालकम् ॥
भूतदैत्यपिशाचेषु डाकिनीयोगिनीषु च ।
मातेव रक्ष मे पुत्रमापदः पन्नगेषु च ॥
त्वमेव वैष्णवी देवि ! ब्रह्मरूपा व्यवस्थिता ।
रुद्रशक्तिः समाख्याता महाषष्ठि ! नमोऽस्तु ते ॥
गौरी पुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितस्त्वया ।
तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठि ! ते नमः ॥

अथ कार्तिकेयपूजा । "कार्तिकेय इहागच्छ इह तिष्ठ एतानि पाद्यार्घ्याचमनादीनि कार्तिकेयाय नमः" । पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा–

कार्तिकेय ! महावाहो ! गौरीहृदयनन्दन ! ।
कुमारं रक्ष भीतिभ्यो देवदेव ! नमोऽस्तु ते ॥

ततो मन्थानं पूजयेत् ।

मन्थान ! त्वं हि गोलोके देवदेवेन निर्मितः ।
पूजितोऽसि विधानेन सूतीरक्षां कुरुष्व मे ॥
मन्थान ! त्वं हि लोकानां वैवस्वतविनिर्मितः ।
विधानं त्वं हि लोकेषु सूतीरक्षां कुरुष्व मे ॥
पूजितश्च विधानेन सूतीरक्षां कुरुष्व मे ।
अस्मिंश्च सूतिकागारे देवीभिः परिवारिते ॥
रक्षां कुरु महाभाग ! सर्वोपद्रवशान्तिकृत ! ।

ततः खड्गपूजा "खड्गेहागच्छ इह तिष्ठ" । पाद्यादिभिः पूजयेत् । पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा–

असि१र्विशसनः२ खड्ग३ स्तीक्ष्णधारो४ दुरासदः५ ।
श्रीगर्भो६ विजयश्चैव७ धर्माधार८ स्तथैव च ॥
इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूजितोऽसि विधानेन सूतीरक्षां कुरुष्व मे ॥
नक्षत्रं कृत्तिकाऽसि त्वं गुरुर्देवो महेश्वरः ।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
इयं येन धृता क्षोणी हतश्च महिषासुरः ।
तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥

ततो विष्णुपूजां कुर्यात् ।

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान्महाविजयनन्दनः ।
शान्तिं कुरु गदापाणे ! नारायण ! नमोऽस्तु ते ॥

ततः शङ्खपूजां कुर्यात् ।

पुण्यस्त्वं शङ्ख!पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
विष्णुना त्वं धृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

ततो वंशं पूजयेत् ।

सर्वमङ्गलमाङ्गल्य ! गोविन्दस्य करे स्थित ! ।
वंश ! वर्धय मे वंशं सदानन्द ! नमोऽस्तु ते ॥

ततः पुष्पाञ्जलिं षष्ठीदेव्यै दत्वा "अस्यां रात्रौ ममाभिनवजातकुमारस्य नैरुज्यदीर्घायुष्यकामनया दत्तान्येतानि गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपक्वान्नापूपपूरिकाताम्बूलादीनि साङ्गायै सपरिवारायै षष्ठीदेव्यै नमः" इत्युत्सृजेत् । "अनया पूजया षष्ठी देवी प्रीयताम्" ।

ततो बालं व्यजने कृत्वा षष्ठीदेव्यै समर्पयेत् । तत्रायं मन्त्रपाठः—

देवतानामृषीणां च भक्तानां भक्तवत्सले ! ।
अर्पितं रक्ष मे पुत्रं महाषष्ठि ! नमोऽस्तु ते ॥
जननी सर्वभूतानां बालकानां विशेषतः ।
नारायणीस्वरूपेण पुत्रं मे रक्ष सर्वदा ॥
दैत्यभूतपिशाचेभ्यो डाकिनीभ्यः शरोत्करैः ।
सुतं मे स्वसुतं कृत्वा रक्ष रक्ष वरानने ! ॥
एवं रक्ष सदा षष्ठि ! महाविघ्नविनाशिनि ! ।
बालं समातरं रक्ष नित्यं मत्कुलसंस्थिता ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सदा सर्वहिते ! मातर्जगतामुपकारिणि ! ।
सर्वतः षष्ठिरूपेण बालरक्षां कुरुष्व मे ॥
षष्ठि! देवि महाभागे ! हिताहितफलप्रदे ! ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चीरं जीवतु बालकः ॥
सर्वतः षष्ठिके ! देवि ! बालरक्षां कुरुष्व मे ।
त्वां विना षाष्ठिके ! देवि ! नान्या रक्षा जगत्त्रये ॥
अयं मम कुमारोऽयं रक्षार्थं पादयोस्तव ।
नीतो मया महाभागे ! चिरं जीवतु बालकः ॥

ततो हस्तेन बालं सम्मार्जयेत् ।

माथुरं यद्बलं यच्च विष्णोरमिततेजसः ।
हरस्य यद्बलं तच्च सर्वं भवतु मे सुते ॥
शान्तिरस्तु शिवं चास्तु प्रणश्यत्वशुभं च यत् ।
यतः समागतं पापं तत्रैव प्रतिगच्छतु ॥

ततो जातहारिण्यो मातरः पूज्याः ।

जातं हरन्ति या बालं मातरो गूढविग्रहाः ।
अपि रक्षन्तु मत्पुत्रं बलिं पूजां हरन्तु ताः ॥

ततो ब्राह्मणपूजनम् । ब्राह्मणेभ्यस्ताम्बूलदक्षिणादि दद्यात् । "अस्यां रात्रौ कृतषष्ठीपूजनसाङ्गतासिद्ध्यर्थं हिरण्यमाग्निदैवतं तन्मूल्योपकल्पितं द्रव्यं यथानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दातुमहमुत्सृजे" । जननाशौचमध्ये प्रथमपञ्चमषष्ठदशमादिनेषु दाने प्रतिग्रहे च न दोषः । अन्नं निषिद्धम् । तत आगत्य द्वारमातृकाः पूजयेत् । द्वारस्योभयतो द्वे द्वे लिखेत । तासां नामानि—

धिषणा वृद्धिमाता च तथा गौरी च पूतना ।
आयुर्दात्र्यो भवन्त्वेता अद्य जन्मदिने मम ॥

पञ्चोपचारैः पूजा कार्या । स्त्रियो भोजनीयाः । गृहस्य पश्चाच्चामुण्डापूजनम् । ततो हलपूजनम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निदानं सर्वभूतानामायुधं नीलवाससः ।
गृह्ण गृह्ण कृतां पूजां बलभद्र ! नमोऽस्तु ते ॥

अथ वृषभकपालपूजा ।

कपाल ? वृषभस्य त्वं श्मशानभुवि सन्ततम् ।
भूतप्रेतपिशाचेभ्यः पुत्रं मे रक्ष सर्वदा ॥

ब्राह्मणं प्रणमेत् । इत आरभ्य प्रतिदिनं पूजयेत् । दशमेऽह्नि विसर्जनं कार्यम् । द्वारमध्ये च्छागबन्धनम् । मुसलधारणम् । सशस्त्रपाणिभिः पुरुषैर्जाग्रद्भिः रात्रौ जागरणं कार्यम् ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ षष्ठीपूजाप्रयोगः ।

अत्र प्रसङ्गादृक्षेषु गण्डान्तादिनिमित्तेषु जातस्यारिष्टं परिहारं चाह ।

उत्तरगार्ग्यं—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः ।
गण्डान्तानि च नामानि महादोषकराणि च ॥
दिनक्षये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिवैधृतौ ।
शूले गण्डेऽतिगण्डे च परिघे यमघण्टके ॥
कालदण्डे मृत्युयोगे दग्धयोगे सुदारुणे ।
तस्मिन्गण्डदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥

शौनकोऽपि—

कुमारजन्मकाले तु व्यतीपातश्च वैधृतिः ।
संक्रमे च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ॥
अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति ।
विचार्य तत्र दैवज्ञं शान्तिं कुर्याद्यथाविधि ॥

यदा बहुनिमित्तसम्पातस्तदा 'प्रतिनिमित्तं नैमित्तिक'मिति न्यायेन सर्वाणि नैमित्तिकानि कार्याणि। यथा अमावास्यायां ज्येष्ठानक्षत्रे व्यतीपातादौ जातस्य अमावस्यादिशान्तिः क्रियते । तत्र क्रमस्त्वैच्छिकः । यद्वा तन्त्रेणैव कार्याणि । कर्त्रादीनामेकत्वात् । कुमार्या अप्येतत्कार्यम् । न्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यसाम्यात् । "सुतः सुता वे"त्यादिवक्ष्यमाणवचनाच्च । तत्र तावत्सर्वारिष्टशान्तिसाधारणत्वात् गोमुखजननविधानमादावभिधीयते । प्रयोगपारिजाते गर्गः—

प्रणिपत्य रविं वक्ष्ये प्रायश्चित्तमनुस्मरन् ।
सर्वारिष्टविनाशाय यदुक्तं ज्योतिरर्णवे ॥
पित्ररिष्टे सुतारिष्टे मात्ररिष्टे तथैव च ।
प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात्तत्तद्दोषस्य शान्तये ॥
पूषाश्विनौ गुरौ सार्पमघाचित्रेन्द्रमूलभे ।
एषु ऋक्षेषु जातस्य कुर्याद्गोजननं तथा ॥

पूषा रेवती गुरुः पुष्यः इन्द्रो ज्येष्ठा । शेषं प्रसिद्धम् । अथ इतिकर्तव्यतामाह—

जन्मर्क्षे वा त्रिजन्मर्क्षे शुभे वारे शुभे दिने ।
कृत्वाभ्यङ्गादिकं सर्वं गृहालङ्कारपूर्वकम् ॥
गोमयेनोपलिप्याथ गृहस्येशानभागके ।
पङ्कजं कर्णिकायुक्तं रजोभिः श्वेतवर्णकैः ॥

श्वेतवर्णकै रजोभिस्तण्डुलादिपिष्टैरित्यर्थः ।

व्रीहींस्तत्र विनिक्षिप्य यथा वित्तानुसारतः ।
नवशूर्पन्तु तन्मध्ये रक्तवस्त्रं प्रसारयेत् ॥
स्थापयित्वा शिशुं तत्र पुनः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
प्राङ्मुखं तमन्नाक्पादं तिलगर्भगतं शिशुम् ॥
गोमुखं दर्शयित्वाथ पुनर्जातं तु गोमुखात् ।
विष्णुर्योनिमितिसूक्तेन गव्येन स्नपयेच्छिशुम् ॥
गवामङ्गेषु मन्त्रेण गवामङ्गेषु संस्पृशेत् ।
विष्णोः श्रेष्ठेन मन्त्रेण गोप्रसूतं तु बालकम् ॥
आचार्यस्तु समादाय पश्चान्मात्रे ददत्तदा ।
माता जघन्यभागस्था शिशुमानीय संमुखात् ॥
ततः पित्रे तदा दद्यात्ततो मात्रे प्रदापयेत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वस्त्रे स्थापयितस्याथ पुत्रस्य मुखमीक्षयेत् ॥
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिश्च संयुतम् ।
आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः शिशुम् ॥
मूर्ध्नि चाघ्राय तं पुत्रं तन्मन्त्रेण तदा पिता ।
अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ॥
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ।
मूर्द्धनि त्रिरवघ्राय तं शिशुं स्थापयेत्ततः ॥
पुण्याहं वाचयेत्पश्चाद्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
दरिद्रायाथ विप्राय तां गां चाभ्यर्च्य दापयेत् ॥
गोवस्त्रस्वर्णधान्यानि दद्यादर्कादितः क्रमात् ।
यथाशक्ति धनं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तदा पिता ॥

अर्कादितः सूर्यादिग्रहेभ्य इत्यर्थः ।

ततो होमं प्रकुर्वीत स्वस्वशाखोक्तमार्गतः ।
उल्लेखनादिकं कृत्वा वाऽऽज्यभागान्तमाचरेत् ॥
होमस्येशानदिग्भागे धान्योपरि शुभं घटम् ।
पञ्चगव्यं घटं स्थाप्य तिलं तत्र विनिक्षिपेत् ॥
क्षीरद्रुमकषायांश्च पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् ।

क्षीरद्रुमकषायाः पञ्चपल्लवाः पञ्चत्वच इत्यर्थः ।

वस्त्रयुग्मेन संच्छाद्य गन्धादिभिरथार्चयेत् ।
विष्णुं वरुणमभ्यर्च्य प्रतिमायां विधानतः ॥
यत इन्द्रादिभिर्मन्त्रैः कुम्भं स्पृष्ट्वाभिमन्त्रयेत् ।
दधिमध्वाज्ययुक्तेन होमं कुर्याद्विधानतः ॥
आपोहिष्ठेति तिसृभिरप्सु मे सोम इत्यथ ।
तद्विष्णोः परमं पदमक्षीभ्यां तेऽथ सूक्ततः ॥
ऋग्भिराभिः प्रत्यृचं च अष्टाविंशतिसंख्यया ।
अशक्तश्चाष्टसंख्या वा दधिमध्वाज्यसंयुतम् ॥
आदित्यादिग्रहाणां च होमं कुर्यात्समन्त्रकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विष्णुर्योनिमित्यादिमन्त्रा ऋग्वेदे प्रसिद्धाः । दधिमध्वाज्ययुक्तेनेति । अत्र भावे क्तप्रत्ययः । दधिमध्वाज्यमेकीकृत्य होमयेदित्यर्थः ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । उक्ते काले यजमानः अभ्यङ्गं कृत्वा शुचिपीठे उपविश्याचम्य देशकालौ स्मृत्वा "अमुकनक्षत्रोत्पत्तिसूचितारिष्टनिरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गोमुखप्रसवं करिष्ये"। इति सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य आचार्यं वृणुयात् । तत आचार्येण गृहस्येशानभागे तण्डुलपिष्टेन पङ्कजं कार्यम् । तत्र कर्णिकायां यथाशक्तिव्रीहीन्निक्षिप्य तेषु शूर्पं निधाय शूर्पे रक्तवस्त्रं प्रसार्य तत्र तिलान्विकीर्य शूर्पे प्राङ्मुखं शिशुं निधाय सूत्रेण शूर्पं वेष्टयित्वा शिशुसमीपे गोमुखमानीय प्रसवं भावयित्वा पञ्चगव्येन शिशुं स्नापयित्वा । तत्र मन्त्राः —

ॐ विष्णोर्नुकं व्वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांꣳसि । यो अस्कभायदुत्तरꣳसधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णवे त्वा ॥ दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हस्ता व्वसुना पृणस्वाप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्याद्विष्णवे त्वा । प्र तद्विष्णुस्तवते व्वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ विष्णो रराटमसि विष्णोः श्नप्त्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि । वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसीदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि । बृहन्नसि बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय व्वाचं व्वद ॥ रक्षोहणं व्वलगहनं व्वैष्णवीमिदमहन्तं व्वलगमुत्किरामि यन्नो निष्ट्यो यममत्यो निचखानेदमहन्तं व्वलगमुत्किरामि यन्नः समानो यमसमानो निचखानेदमहन्तं व्वलगमुत्किरामि यन्नः सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखानेदमहन्तं व्वलगमुत्किरामि यन्नः सजातो यमसजातो निचखानोत्कृत्याङ्किरामि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"विष्णुर्योनिमिति षण्णां त्वष्टा ऋषिः विष्णुर्देवता अनुष्टु-
प्छन्दः पञ्चगव्येन शिशोरभिषेके विनियोगः। ॐविष्णुर्योनिं
कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु। आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भन्द-
धातु ते॥ गर्भन्धेहि सिनीवालि गर्भन्धेहि पृथुष्टुके। गर्भ-
न्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ॥ हिरण्मयीमरणीयं निर्मन्थ-
तोऽश्विना। तन्ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे॥ नेजमेष परा
पत सुपुत्रः पुनरापत। अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान्॥
यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे। एवन्त्वं गर्भमाधेहि दशमे
मासि सूतवे॥ विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्याङ्गवीन्याम्। पुमांसं
पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे॥" एभिरभिषेकः कार्यः। गां स्पृ-
शेत्। तत्र मन्त्राः—

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश।
यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च।
गावो मे अग्रतः पान्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः॥
गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्॥

मात्रे शिशुदानम्। "विष्णोः श्रेष्ठेनेति त्वष्टा ऋषिः विष्णुर्दे-
वता अनुष्टुप्छन्दः मात्रे शिशुदाने विनियोगः। ॐ विष्णोः श्रेष्ठेण
रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम्। पुमांसम्पुत्रमाधेहि दशमे मासि
सूतवे॥" ततो माता बालं पित्रे दद्यात्। तत आचार्यो बालं गृहीत्वा मात्रे
प्रदापयेत्। वक्षे स्थाप्य तं पिता तन्मुखमीक्षेत्। पञ्चगव्येन बालमभि-
षिञ्चेत्। "अपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः आपो देवता गाय-
त्रीच्छन्दः शिशोरभिषेके विनियोगः। ॐआपो हि ष्ठा १। यो वः
शिवतमः २। तस्मा अरङ्गमाम वः ३।" ततः पिता "अङ्गादङ्गादि-
तिसौत्रमन्त्रस्य हिरण्यगर्भ ऋषिर्धाता देवता अनुष्टुप्छन्दः शिशु-
मूर्धन्यवघ्राणे विनियोगः।

ॐ अङ्गादङ्गात्सम्भवासि हृदयादधि जायसे।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्"॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनेन मन्त्रेण त्रिरवघ्राय मातृहस्ते दत्त्वा । "अस्य गोमुखप्रसवाख्यस्य कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु" इत्युक्त्वा तान्वाचयित्वा गां ब्राह्मणाय कुटुम्बिने दत्त्वा, ग्रहप्रीत्यर्थं प्रत्येकं गोवस्त्रस्वर्णधान्यानि दत्त्वा, यथाशक्ति भूयसीं दक्षिणां दत्त्वा , तत आचार्योऽग्निं ग्रहांश्च प्रतिष्ठाप्य अन्वाधानं कुर्यात् । "अत्र प्रधानं अपः विष्णुं सकृत् यक्ष्मग्रहणं अष्टाविंशतिसंख्यया वा दधिमध्वाज्यद्रव्येण नवग्रहांश्चाज्यद्रव्येण यक्ष्ये" । शेषेण स्विष्टकृतमित्याज्यभागान्तं कृत्वा अग्नेरीशान्यां कुम्भमेकं संस्थाप्य तत्र पञ्चगव्यं तिलान् व्रीहींश्च क्षीरद्रुमकषायान् पञ्चरत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य पूर्णपात्रोपरि "तद्विष्णो"रितिमन्त्रेण विष्णुप्रतिमां "तत्त्वा यामीति"वरुणप्रतिमां चाभ्यर्च्य कुम्भं स्पृष्ट्वा वक्ष्यमाणमन्त्रान् जपेत् "यत इन्द्रेति षण्णां कण्वपुत्र ऋषिः प्रगाथ इन्द्रो बार्हतो देवता प्रगाथं छन्दः जपे विनियोगः । ॐ यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मघवञ्छग्धि तं वसन्न ऊतिभिर्विद्विषो विमृधो जहि ॥ त्वं हि राधसस्पते राधसो महः क्षयस्यासि विधतः । तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ इन्द्रस्य लुत वृत्रहा परस्पा नो वरेण्यः । स नो रक्षिषच्चरमं स मध्यमं स पश्चात्पातु नः पुरः ॥ त्वन्नः पश्चादधरादुत्तरात्पर इन्द्र निपाहि विश्वतः । आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयमारेके हेतीरदेवीः ॥ अद्याद्याश्वश्व मित्रास्वे परे च नः । विश्वा च नो जरितृत्सत्यन्ते अहा दिवा नक्तं च रक्षिषः ॥ प्रभङ्गी शूरो मघवा तु वां मघः संमिश्लो वीर्याय कम् । उभा ते बाहू वृषणा शतक्रतो निया वज्रं मिमिक्षतु ॥" एतैर्मन्त्रैः कलशमभिमन्त्रयेत् । ततो मिलितैर्दधिमध्वाज्यैर्होमं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—"आपो हि ष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः आपो देवता गायत्रीच्छन्दः होमे विनियोगः । ॐआपो हि ष्ठा० १। योवः शिवतमः २। तस्मा अरं ३। अप्सु मे इति मेधातिथिर्ऋषिः आपो देवता अनुष्टुप्छन्दः होमे विनियोगः । ॐअप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वश-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ध्रुवम्। अग्न्य इदं न मम ॥ तद्विष्णोरिति मेधातिथिर्ऋषिः विष्णुर्देवता गायत्रीच्छन्दः होमे विनियोगः। ॐतद्विष्णोः परमं पदं०। विष्णव इदं न मम ॥ अक्षीभ्यां त इति षण्णां विवृहा ऋषिः यक्ष्महा देवता अनुष्टुप्छन्दः होमे विनियोगः। ॐअक्षीभ्यान्ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि। यक्ष्मं शीर्षण्यं मास्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते ॥ ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात्। यक्ष्मं दोषण्यामंसाभ्यां बाहुभ्यां विवृहामि ते ॥ आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठो हृदयादधि। यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्नः प्लाशिभ्यो विवृहामि ते ॥ ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम्। यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाद्भंससो विवृहामि ते ॥ मेहनाद्वनं करणाल्लोमभ्यस्ते नखेभ्यः। यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥ अङ्गादङ्गाल्लोम्नो लोम्नो जातं पर्वणि पर्वणि। यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥ यक्ष्महण इदं न मम ॥

आदित्यादिग्रहाणां च होमं कुर्यात्समन्त्रकम् ॥

ग्रहाणां च होमं दधिमध्वाज्यसंयुतं कुर्यादित्यन्वयः। "ॐआ कृष्णेन० इदं सूर्याय नमम १। ॐइमन्देवा० इदं चन्द्रमसे० २। ॐअग्निर्मूर्द्धा० इदं भौमाय० ३। ॐउद्बुध्य० इदं बुधाय० ४। ॐबृहस्पते अति० इदं बृहस्पतये० ५। ॐअन्नात्परिस्रुतो० इदं शुक्राय० ६। ॐशन्नो देवी० इदं शनैश्चराय० ७। ॐकयानश्चित्र० इदं राहवे० ८। ॐकेतुं कृण्वन्० इदं केतवे० ९।" स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयेत्। आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दत्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत्। इति गर्गोक्तं गोमुखप्रसवविधानम्।

अथ दुष्टनक्षत्रादिजननशान्तिविधानानि प्रोच्यन्ते। तत्रादौ नक्षत्रदेवताः कथ्यन्ते। रत्नमालायाम्—

मेशा दस्र१यमा२ग्नि३धातृ४शशिनः५ शर्वो६दिति७र्वाक्पतिः८
कद्रूजाः९पितरो१०भगो११यम१२रवि१३स्त्वष्टा१४व्हयो मारुतः१५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इन्द्राग्नी१६ त्वथ मित्र१७ इन्द्र१८ निर्ऋति१९ स्तोयं च२० विश्वे२१ विधि२२—

गोविन्दो२३ वसवो२४ म्बुपा२५ जचरणा२६ हिर्बुध्न्य२७ पूषा२८ भिधाः ॥

भानामीशा भेशा नक्षत्रदेवता दस्रयमादयः । अश्विन्यादिक्रमेण बोद्धव्या अष्टाविंशतिः । एतानि जननिमित्तकशान्तिविधानानि ।

अथ प्रथमतो मूलशान्तिरुच्यते । तत्र शौनकः—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च ।
मातापित्रोर्धनस्यापि कुलशान्तिहिताय च ।
त्यागो वा मूलजातस्य स्यादष्टाब्दात्प्रदर्शनम् ॥

रत्नमालायाम्—

तदाद्यपादके पिता द्वितीयके जनन्यथ ।
धनक्षयं तृतीयके चतुर्थकः शुभावहः ॥
प्रतीपमन्त्यपादतः फलं तदेव सार्पभे ।
तदुक्तदोषशान्तये विधेयमत्र शान्तिकम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

मूलं विरुद्धावयवं समूलं कुलं हरत्येव वदन्ति सन्तः ।
चेदन्यथा तत्कुरुते विशेषात्सौभाग्यमायुश्च कुलाभिवृद्धिः ॥

कात्यायनः—"अथातो मूलविधिं व्याख्यास्यामो मूलांशे प्रथमे पितुर्नेष्टो द्वितीये मातुस्तृतीये धनधान्यस्य चतुर्थे कुलशोकावहः" ।

ज्योतिर्निबन्धे विशेषः—

कृष्णे तृतीया दशमी वलक्षे भूतो महीजार्किबुधैः समेतः ।
चेज्जन्मकाले किल तत्र मूलमुन्मूलनं तत्कुरुते कुलस्य ॥

तत्रादौ मूलस्थितिः । तत्रैव—

वृषालिसिंहेषु घटेषु मूलं दिवि स्थितं युग्मतुलाङ्गनान्त्ये ।
पातालगं मेषधनुःकुलीरे नक्रेऽर्कसंस्थे विचरेच्च मर्त्ये ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

फलम्—

स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले च धनागमम् ।
मृत्युलोके स्थिते मूले तदा शून्यं समादिशेत् ॥

अथाभुक्तमूलफलम्--

अभुक्तमूलसम्भवं परित्यजेच्च बालकम् ।
समाष्टकं पिताऽथ वा न तन्मुखं विलोकयेत् ॥

अभुक्तलक्षणं रत्नसङ्ग्रहे—

ज्येष्ठान्ते घटिका चैका मूलादौ घटिकाद्वयम् ।
अभुक्तमूलमित्याहुस्तत्र जातं परित्यजेत् ॥

अथ मूलवृक्षविचारः । ज्योतिर्निबन्धे—

मूलस्तम्भस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा ।
वेदा४श्च मुनय७श्चैव दिशश्च वसव८स्तथा ॥
नन्द९बाण५रसा६ रुद्रा११ मूलभेदाः प्रकीर्तिताः ।
नक्षत्रमानघटिकाः षष्टिमानमितीरिताः ॥

फलम्—

मूले मूलं विनाशाय स्तम्भे हानिर्धनक्षयम् ।
त्वचां भ्रातृविनाशाय शाखा मातुर्विनाशकृत् ॥
पत्रेषु परिवारघ्नः पुष्पेषु नृपतिप्रियः ।
फलेषु लभते राज्यं शिखायामल्पजीवनम् ॥

अथ मूलपुरुषविचारः--

मूलर्क्षषष्टिघटिकाः कृत्वा स्थाप्य नराकृतौ ।
मस्तके घटिकाः पञ्च५ वक्त्रे पञ्च ५ घटीस्तथा ॥
स्कन्धे चत्वारि४ चत्वारि४ भुजयोरष्टकं८ तथा ।
एकैकं१।१ हस्तयोर्न्यस्य हृदये चाष्टकं८ पुनः ॥
नाभिस्थाने द्वयं २ दद्याद्गुह्ये च दशकं१० तथा ।
रस६संख्यास्तु जान्वोश्च पादयोश्च षडेव हि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

फलम्--

क्षेत्रलाभः शिरोदेशे वदने पितृघातकम् ।
स्कन्धयोर्धूर्वहं चैव बाहुयुग्मे त्वकर्मकृत् ॥
हत्याकरः करद्वन्द्वे पूज्याप्तिर्हृदये भवेत् ।
अल्पायुर्नाभिदेशे च गुह्ये च सुखमद्भुतम् ॥
जङ्घायां भ्रमणे प्रीतिः पादयोर्जीविताल्पता ।
घटीफलं किल प्रोक्तं मूलस्य मुनिपुङ्गवैः ॥
विज्ञेयं विबुधैः सर्वं सार्पे तच्च विपर्ययात् ॥

अथ मुहूर्त्तफलम्--

राक्षसो यातुधानश्च सोमः शुक्रः फणीश्वरः ।
पिता माता यमः कालो विश्वेदेवा महेश्वरः ॥
शर्वाख्यश्च कुबेरश्च घस्रो मेषदिवाकरः ।
गन्धर्वो यमदेवश्च ब्रह्मा विष्णुर्यमस्तथा ॥
ईश्वरो विष्णुरन्धं च पवनो मुनयस्तथा ।
षण्मुखो भृङ्गिरिटी च गौरनाम्नी सरस्वती ॥
प्रजापतिश्च मूलस्य त्रिंशन्मुहूर्त एव च ।
विपरीता पुनर्ज्ञेया त्वश्लेषा जातबालके ॥

फलम्--

प्रथमे च द्वितीये च षष्ठे च द्वादशे तथा ।
त्रयोविंशे च नवमे कुलक्षयकरः शिशुः ॥

अथ स्त्रीजातके विशेषः--

लिखेत्स्त्रीसदृशीं मूर्तिन्तत्र स्थाप्यो घटीक्रमः ।
चतस्रो नाडिकाः४ शीर्षे कुर्वन्ति पशुनाशनम् ॥
मुखे षट्६ धनहानिः स्यात्कण्ठे पञ्च ५ धनागमम् ।
कौटिल्यं हृदये पञ्च५ कुचे वित्तागमं च षट्६ ॥
पायौ वेद ४ दयाधर्मौ वेद ४ गुह्ये च कामुकी ।
ज्येष्ठमातुलनाशश्च जङ्घयोर्युग्मनाडिका २ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्येष्ठभ्रातृविनाशश्च चतस्रो ४।४ युग्मजानुके।
पादयोः पञ्च ५ नाड्यस्तु तत्र वैधव्यमादिशेत् ॥

इति स्त्रीजातके मूलविचारः।

पादे मुहूर्तवेलायां वृक्षे च पुरुषाकृतौ।
अनिष्टमशुभाधिक्ये शुभाधिक्ये शुभं फलम् ॥

शौनकः—

न बाला हन्ति मूलर्क्षे पितरं मातरन्तथा।
मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् ॥
माहेन्द्रजाग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदैवजा।
शान्तिर्वा पुष्कला स्याच्चेत्तर्हि दोषो न कश्चन ॥
मुख्यकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिहोमस्य यत्नतः।
जातस्य द्वादशाहे तु जन्मर्क्षे वा शुभे दिने ॥
समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमादरात् ॥

शान्तिमालायाम्—

तत्र शान्ति प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यविवर्जितः।
जातस्यैकादशाहे तु द्वादशाहे शुभे दिने ॥

रत्नसंग्रहे—

गण्डान्तमूलसार्पेन्द्रपातर्क्षे धृतिदर्शने।
पैत्रेऽपरागजे शान्ति कुर्याच्चत्तद्दिने बुधः ॥

ग्रन्थान्तरे—

सद्वारे सत्तिथौ भे च गुरुपुष्यादिके शुभे।
सुलग्नस्य बलं लब्ध्वा मूलादुत्थभयाच्छिदे ॥
विधेयं शान्तिकं यच्च यथावित्तानुसारतः।
काले दर्शनयोग्ये वा मासान्ते द्वादशेऽह्नि वा ॥

राजमार्तण्डे—

गण्डप्रभूतजं बालं न पश्येत्तात तन्मुखम्।
भसंख्य२७दिवसे कृत्वा स्नानशान्तिं विलोकयेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुहूर्तकल्पद्रुमे--

आद्यः पादो मूलजो रात्रिभोगतारानिष्टं नो दिने चेद्द्वितीयः ।
मातुरिष्टं नो सदा शान्तितो नो साशौचान्तेऽब्दे त्रिमासेऽपि तज्ज्ञे ॥

अथ शान्तिविधिः, "सर्वौषध्या सर्वगन्धैश्च संयुक्तं तत्रोदकुम्भं कृत्वा सवस्त्रगन्धपुष्परत्नसहितं श्वेतसिद्धार्थकुसुमयुक्तं कुर्या-" दिति कात्यायनपरिशिष्टम् । ढुण्ढिराजः--

अष्टवर्षाणि नालोकयन्तातेन शुभमिच्छता ।
तद्दोषपरिहारार्थं शान्तिकं प्रोच्यतेऽधुना ॥
रत्नैः शतौषधीमूलैः सप्तमृद्भिः प्रपूरयेत् ।
शतच्छिद्रो घटस्तस्मान्निर्गतेन जलेन हि ॥
बालकं पितरौ स्नाने विप्रैः सम्पादिते सति ।
जपहोमप्रदाने च कृते स्यान्मङ्गलं ध्रुवम् ॥

अथ शतौषधीनामानि । अश्मरी१ सहदेवी२ अपराजिता३ मुण्डी४ उशीर५ बाला६ अधःपुष्पी७ शङ्खपुष्पी८ ज्येष्ठीमधु९ कोरक१० चक्राङ्किता११ विष्णुक्रान्ता१२ शिवक्रान्ता१३ मयूरशिखा१४ काकजङ्घा१५ भृङ्गराज१६ कुमारी१७ हय१८ कर्णिका१९ अपामार्ग२० बिल्व२१ षण्मुला२२ उत्तरा२४ पुत्रजीवा२५ दूर्वा२६ काश२७ कुश२८ शाल२९ नाल३० चक्रमर्द्दक३१ सिंही३२ व्याघ्री३३ अर्क३४ प्लक्ष३५ पलाश ३६ पिप्पल ३७ वट ३८ उदुम्बर ३९ तुलसी ४० उत्पल ४१ शतपत्र ४२ अतसी ४३ सारिवा ४४ कदम्ब ४५ बकुल ४६ शमी ४७ रोहितक ४८ निर्गुण्डी ४९ मुण्डी ५० दाण्डी ५१ ब्राह्मी ५२ अशोक ५३ सूर्यभक्त्या ५४ रुद्रजटा ५५ कदली ५६ बीजपूर ५७ मदनक ५८ मुसली ५९ पुनर्नवा ६० आम्र ६१ पाटल ६२ श्रीपर्णी ६३ करवीर ६४ चम्पक ६५ गुडूची ६६ अगरु ६८ चन्दन ६९ कुटज ७० शिग्रु ७१ हरिद्रा ७२ जटामांसी ७३ वचा ७४ कुष्ठ ७५ तज ७६ दारुहरिद्रा ७७ बन्धुजीव ७८ सिन्धुवार ७९ सठी ८० अश्वगन्धा ८१ मुस्ता ८२ कुरण्टका ८३ पनस ८४ जीवक ८५ जाती

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

८६ मालती ८७ मधूक ८८ खदिर ८९ सप्तच्छद ९० शिरीष ९१ काकमाची ९२ शतावरी ९३ केतकी ९४ जम्बू ९५ शाक ९६ वेतस ९७ आमलक ९८ सरल ९९ गिरिकर्णी १०० । इति शतमूलानि ।

तदलाभे तु—

विष्णुक्रान्ता सहदेवी तुलसी तु शतावरी ।
मूलानीमानि गृह्णीयाच्छतालाभे विशेषतः ॥

अथ सप्तधान्यम्—

तिलमाषयवव्रीहिगोधूमानि प्रियङ्गवः ।
चणकैः सप्तधान्यानि सद्बीजानि च सर्वदा ॥

अथ पञ्चरत्नम्—

वज्रमौक्तिकवैडूर्यपुष्परागेन्द्रनीलकम् ।
पञ्चरत्नमिति प्रोक्तं मन्त्रैः कुम्भेषु निक्षिपेत् ॥

अथ सप्तमृत्तिकाः—

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मीकात्सङ्गमाद्ध्रदात् ।
राजद्वाराच्च गोष्ठाच्च गृह्णीयात्सप्त मृत्तिकाः ॥

अथ कषायाः—

न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थः प्लक्षश्चैव चतुर्थकः ।
जम्बू आम्रश्च धात्री च कषायाः सप्तभिः स्मृताः ॥

अथ पञ्चगव्यम्—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
पूर्वोक्तपलसंख्यादि पञ्चगव्यमिति स्मृतम् ॥
क्षीरञ्च दधि सर्पिश्च मधु चेक्षुदकं शुभम् ।
पञ्चामृतमिति प्रोक्तं तस्मिन्कुम्भे क्षिपेद्बुधः ॥
यथा सर्पविषं घोरं स्मरन्मन्त्राद्विलीयते ।
तथेदं गण्डयोर्दोषं विधानेन विलीयते ॥

अथ मूलशान्तौ मूलवाक्यानि । शौनकः—

मुख्यकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिहोमस्य यत्नतः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जातस्य द्वादशाहे तु जन्मर्क्षे वा शुभे दिने ॥
समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमादरात् ।
यदैव शान्तिकं कुर्यात्कर्म तत्र प्रचक्ष्महे ॥
सुसमे पुण्यदेशे तु मण्डपं कारयेद्बुधः ।
पुण्याभिर्मन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षितायां क्षितौ ततः ॥

पुण्यर्चं "आपो हि ष्ठा"दयः ।

तत्रोदकुम्भं सुश्लक्ष्णं रक्तं व्रणविवर्जितम् ।
आचूडमूलं निर्णिक्तं पूरयेन्निर्मलाम्भसा ॥
वस्त्रावगुण्ठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ।
कूर्चहेमसमायुक्तं चूतपल्लवसंयुतम् ॥

कूर्चं पञ्चगव्यं "स्वस्तिकोपरि विन्यस्य पञ्चकूर्चेन पीतेने"ति स्कान्दे तथा दर्शनात् । यद्वा दर्भमुष्टिः क्षीरद्रुमपल्लवं द्रोणव्रीहींश्च निक्षिप्य ईशान्ये निधापयेत् । शौनकः--

पञ्चरत्नानि निक्षिप्य सर्वौषधिसमन्वितम् ।
अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः श्रीरुद्रं च स्पृशञ्जपेत् ॥

श्रीरुद्रं रुद्राध्यायम् ।

षडङ्गसहितं सम्यग्जपेत्तद्रुद्रसंख्यया ।
बह्वृचो रुद्रसूक्तैर्वा च्छन्दोगा रुद्रसामगैः ॥

रुद्रसूक्तानि चत्वारि । कद्रुद्रायेति, नवर्चमेकम् । इमा रुद्राय तवस, इत्येकादशर्चं द्वितीयम् । आ ते पित, रिति पञ्चदशर्चं तृतीयम् । इमा रुद्राय स्थिरधन्वन, इति चतुर्ऋचं चतुर्थम् । सामगस्तु-"आ वो राजान" मित्येकादश रुद्रसामानि जपेत् । बह्वृचसामगयोरयं विशेषः । श्रीरुद्रस्तु सर्वसाधारणः । यजुर्वेदिन एव श्रीरुद्र इत्यन्ये । एकादशाष्टत्र्येक-संख्यया शक्तितो जपेत् । एतत्सूक्तजपसंख्येयम् । श्रीरुद्रस्य संख्यान्तर-व्याप्तत्वात् ।

तत्राप्रतिरथं सूक्तं शतरुद्रानुवाककम् ।

अप्रतिरथसूक्त "आशुः शिशान" इति । रुद्रानुवाकः "त्वमग्ने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रुद्र" इत्यादिः ।

रक्षामन्त्रं तथा पुण्यं रक्षोघ्नं च स्पृशञ्जपेत् ।

रक्षामन्त्रो "रक्षा णो अग्न" इति । रक्षोघ्नं सूक्तं "रक्षोहण"मिति पञ्चविंशर्चम् ।

त्रैयम्बकं जपेत्सम्यगष्टोत्तरसहस्रकम् ।
एकवारं तथा चापि पावमानीं स्पृशञ्जपेत् ॥
संस्थाप्य पञ्चकुम्भांश्च द्वयं वा तदलाभतः ॥

तथा रुद्रकलशो मध्ये स्थाप्यस्तस्य चतुर्दिक्षु चत्वारः स्थाप्यास्तत्र मध्ये रुद्रप्रतिमां सम्पूज्य तं कुम्भं स्पृशन्रुद्राध्यायं रुद्रसूक्तानि च जपेत् । इतरेषु पूर्वादिकुम्भेषु वरुणमावाह्य क्रमेणाप्रतिरथशतरुद्रानुवाकरक्षामन्त्रं रक्षोघ्नानि जपेत् । त्र्यम्बकं मध्ये एवेत्यर्थः । पावमानमपि चतुर्थ एव । अथ वा रुद्रकुम्भ एक इतरसूक्तजपार्थं द्वितीय इति कुम्भौ । यद्वा पञ्चमुखं एकमेव कुम्भं स्थापयित्वा पञ्चकुम्भेतिकर्तव्यता कार्येत्याह—

श्रीरुद्रस्यैव कुम्भस्य सर्वसूक्तानि तत्र तु ।
तथान्यं च शुभं कुम्भं पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युतम् ॥
चतुःप्रस्रवणं कुर्यात्पञ्चवक्त्रं च तद्भवेत् ।
वस्त्रावगुण्ठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥
पञ्चरत्नसमायुक्तमाम्रपल्लवसंयुतम् ।
कुम्भस्य नैर्ऋते देशे होमस्थानं प्रकल्पयेत् ॥
गोमयोपलेपिते देशे कुर्यात्स्थण्डिलमुत्तमम् ।
कृत्वाग्निमुखपर्यन्तमुल्लेखादि स्वशाखतः ॥
पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा पूजां समारभेत् ।
निष्कमानेन चार्द्धेन पादेनाथ स्वशक्तितः ॥
प्रतिमां लक्षणेनैकां कारयित्वा विचक्षणः ।
यद्वा मूल्यं सुवर्णस्य स्थापयित्वा प्रपूजयेत् ॥
सुवर्णे सर्वदेवत्यं सर्वदेवात्मकोऽनलः ।
सर्वदेवात्मको विप्रः सर्वदेवमयो हरिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्मरेन्निर्ऋतिं श्यामं सुमुखं नरवाहनम् ।
रक्षोऽधिपं खड्गहस्तं दिव्याभरणभूषितम् ॥
प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं प्रकल्पयेत् ।
पङ्कजं कारयेत्पूर्वं रक्ताभैर्व्रीहितण्डुलैः ॥
चतुर्विंशद्दलोपेतं शुक्लैर्वा कर्णिकान्वितम् ।
तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वा रूप्यमृण्मयम् ॥
शुद्धवस्त्रेण संच्छाद्य तत्र मूलानि निक्षिपेत् ।

तत्र कलशे इत्यर्थः । मूलानि शतमूलानि । तदलाभे तु—

विष्णुक्रान्ता सहदेवी तुलसी तु शतावरी ।
मूलानीमानि गृह्णीयाच्छतालाभे विशेषतः ॥
स्थापयेत्कर्णिकामध्ये वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम् ।
कूर्चहेमजलोपेतं कुङ्कुमौषधिसंयुतम् ।
कुम्भोपरि न्यसेद्विद्वान्मूलनक्षत्रदैवतम् ॥
अधिप्रत्यधिदेवौ च दक्षिणोत्तरदेशयोः ।
अधिदेवं न्यसेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदेवताम् ॥

निर्ऋतिं स्थापयित्वाऽथ तद्दक्षिणदेशे इन्द्रं संस्थाप्य तदुत्तरत अब्देवतां स्थापयेदित्यर्थः । ततः प्रागादितश्चतुर्विंशतिदलेषु मूसंस्थेषु उत्तराषाढाद्यनुराधान्तानि नक्षत्राणि स्थापयित्वा प्रपूजयेदित्याह—

उत्तराषाढऋक्षाद्या अनुराधान्तमर्चयेत् ।
ऐन्द्र्यादीशानपर्यन्तं पूजयेत्स्वस्वनामतः ॥
स्वलिङ्गोक्तैश्च मन्त्रैश्च प्रधानादीन्प्रपूजयेत् ।

स्वलिङ्गोक्ता मन्त्रा "मोषूण" इत्यादयः ।

पञ्चामृतेन संस्नाप्य आवाह्याथ समर्चयेत् ॥
उपचारैः षोडशभिर्यद्वा पञ्चोपचारकैः ।
रक्तचन्दनगन्धाद्यैः पुष्पैः कृष्णसितादिभिः ॥
मेषशृङ्गादिधूपैश्च घृतदीपैस्तथैव च ।
सुरापोलिकमांसाद्यैर्नैवेद्यैर्भोजनादिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मत्स्यमांससुरादीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत् ।
सुरास्थाने प्रदातव्यं क्षीरं सैन्धवमिश्रितम् ॥
पायसं लवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत् ।
उक्तगन्धाद्यभावे तु यथालाभं समर्पयेत् ॥
पुष्पाञ्जल्यन्तमभ्यर्च्य होमं कुर्याद्यथोदितम् ।
निर्वापप्रोक्षणादीनि चरोः कुर्याद्यथाविधि ॥
हविर्गृहीत्वा विधिवन्निर्ऋतेश्च ऋचा हुनेत् ।
मो षू णः परापरेति यन्ते देवीति वा पुनः ॥
पायसं घृतसंमिश्रं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
समिदाज्यचरून्पश्चाच्छक्तितः संख्यया हुनेत् ॥
अधिदेवतयोश्चैव जुहुयात्स्वस्वमन्त्रतः ।
चतुर्थ्यन्तैर्नमोन्तैश्च स्वाहान्तैश्च स्वमन्त्रकैः ॥
नक्षत्रदेवताभ्यश्च पायसेन तु होमयेत् ।
कृणुष्वेति पञ्चदशाभिर्जुहुयात्क्रुसरं ततः ॥
गायत्र्या जातवेदसे त्र्यम्बकमिति क्रमात् ।
सीरा युञ्जन्ति तामग्निं वास्तोष्पत्यग्निमेव च ॥
अग्नि "मग्निन्दूतं वृणीमह" इति मन्त्रसाम्यात् ।
क्षेत्रस्य पतिना गृणाना अग्निन्दूतं पुरो दधे ॥
श्रीसूक्तेन तथा विद्वान् समिदाज्यचरून्क्रमात् ।
अष्टोत्तरशतैर्वाथ अष्टाविंशतिभिः क्रमात् ॥
अष्टाष्टसंख्यया वापि जुहुयाच्छक्तितो बुधः ।
त्वन्नः सोमेति पायसं जुहुयात्तु त्रयोदश ॥
चतुर्गृहीतमाज्यं च या ते रुद्रेति मन्त्रतः ।
स्रुवेण जुहुयादाज्यं महाव्याहृतिभिः क्रमात् ॥
हुत्वा स्विष्टकृतं पश्चात्प्रायश्चित्ताहुतीर्हुनेत् ।
आचार्यो यजमानो वा अग्नौ पूर्णाहुतिं हुनेत् ॥
होमशेषं समाप्याथ जपेत्त्रैयम्बकं शतम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रुद्रकुम्भोक्तमार्गेण रुद्रमन्त्रं स्पृशञ्जपेत् ॥
धूपं दीपं च नैवेद्यं कुम्भयुग्मे निवेदयेत् ।
प्रसादयेत्ततो देवमभिषेकार्थमादरात् ॥
तस्मिन् काले गृहातिथ्यं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
पृथक् प्रशस्तं तेनैव नक्षत्रेष्ट्या सहैव वा ॥
अभिषेकविधिं वक्ष्ये सर्वाचार्यैरुदीरितम् ।
भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य ऋत्विजः ॥
दारपुत्रसमेतस्य कुर्युः सर्वेऽभिषेचनम् ।
अक्षीभ्यामिति सूक्तेन पावमानीभिरेव च ॥
आपो हि ष्ठेति नवभिराप इद्वा द्वयेन च ।
सहस्राक्ष ऋचेनापि देवस्य त्वेति मन्त्रकैः ॥
शिवसङ्कल्पमन्त्रेण वक्ष्यमाणैश्च मन्त्रकैः ।
"योऽसौ वज्रधरे" त्यादिप्रयोगे वक्ष्यमाणा मन्त्राः—
तच्छंयोरभिषेकं तु सर्वदोषोपशान्तिदम् ॥
सर्वकामप्रदं दिव्यं मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
वस्त्रान्तरितकुम्भाभ्यां पश्चात्तु स्नपयेद्बुधः ॥
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
यजमानो दक्षिणाभिस्तोषयेदृत्विगादिकान् ॥
धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवत्सकाम् ।
निर्ऋतिप्रतिमां वस्त्रं कुम्भं हेम च दापयेत् ॥
ग्रहार्थवस्त्रप्रतिमां तत्तद्दोभूश्च दापयेत् ।
श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनड्वान्प्रयत्नतः ॥
तत्कुम्भवस्त्रप्रतिमां तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः ।
इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यः शक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
उक्तालाभे ततो दद्यादाचार्यब्रह्मऋत्विजाम् ।
तत्तन्मूल्यं प्रदातव्यं शक्त्या वाथ प्रकल्पयेत् ॥
आचार्याय च यद्दत्तं तदर्धं ब्रह्मणे भवेत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सदस्याथ ब्रह्मणोऽर्द्धमृत्विग्भ्यश्च तदर्धकम् ॥
गृह्णीयादाशिषस्तेभ्यः प्रणम्याथ क्षमापयेत् ।
दद्यादन्नं पायसादि ब्राह्मणान्भोजयेच्छतम् ॥
अलाभे सति पंचाशद्दशकं तदलाभतः ।
सर्वशान्तेश्च पठनं ब्राह्मणैराशिषस्तथा ॥
गृही क्षमापयेद्विद्वान्निर्ऋतिः प्रीयतामिति ।
विधाने चरितेऽस्मिँस्तु ततः शान्तिर्भवेद्ध्रुवम् ॥
गण्डान्तेऽप्येवं कर्तव्यं पुष्यार्थन्तद्वदेव तु ।
समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमादरात् ॥
इत्युक्तं मनुना सम्यङ्मूलजातहिताय च ।
मातापित्रोर्धनस्यापि बन्धुशोकोपशान्तये ॥
(इति शौनकीये मूलशान्तौ मूलवाक्यानि)

अथास्य स्पष्टप्रयोगो लिख्यते । तत्र समे देशेऽष्टहस्तादिकं मण्डपं कुण्डं वा कृत्वा तन्मध्ये स्थण्डिलं कुण्डं वा कुर्यात् । यथोक्त काले गोमुखप्रसवं कृत्वा, कृतसामग्रीको यजमानः सपत्नीकः पीठे उप· विश्य, प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "ममास्य कुमारस्य कुमार्या वा मूलप्रथमचरणादिजननसूचितपित्ररिष्टादिशान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नवग्रहमखसहितां मूलशान्तिं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धान्तं कृत्वा आचार्यं ब्रह्माणं सदस्यं ऋत्विजोऽष्टौ चतुरो वा वृत्वा मधुपर्कादिना पूजयेत् । आचार्यः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "अस्मिन् कर्मणि आचार्यकर्म करिष्ये ।"

यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।
स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥
अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् ।
सर्वेषामविरोधेन यज्ञकर्म समारभेत् ॥

इति मन्त्रेण सर्वत्र सर्षपान्विकीर्य "आपो हि ष्ठा"दिमन्त्रैः कर्मभूमिं सम्प्रोक्ष्य । मण्डपपक्षे देवताः पूजयित्वा मण्डपस्येशानदेशे पञ्चव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्णकैः स्वस्तिकं कृत्वा, तत्र "मही द्यौ"रिति भूमिं स्पृष्ट्वा "ओषधयः स"मिति द्रोणप्रमाणान् व्रीहीन् प्रक्षिप्य, तत्र "आजिघ्रे"ति कलशं संस्थाप्य, "वरुणस्योत्तम्भन"मिति तीर्थवारिणाऽऽपूर्य, "त्वां गन्धर्वे"ति गन्धं प्रक्षिप्य, "अक्षन्नमीमदन्ते"ति अक्षतान्, "या ओषधी"रिति सर्वौषधीः, "काण्डात्काण्डा"दिति दूर्वां, "अश्वत्थे व" इति पञ्चपल्लवान्, "स्योना पृथिवी"ति सप्तमृदः, "याः फलिनी"रिति फलम्, "परि वाजपति"रिति पञ्चरत्नानि, "हिरण्यगर्भ"इति हिरण्यम् श्वेतसर्षपकुसुमम्, "यदश्वाय वास" इति वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य, "पूर्णा दर्वी"ति कलशोपरि ताम्रपात्रमयं पूर्णपात्रं निधाय, तदुपरि सुवर्णनिर्मितां अग्न्युत्तारणपूर्वकं रुद्रप्रतिमां संस्थाप्य "त्र्यम्बक"मिति मन्त्रेण आवाहनादिषोडशोपचारैः पूजयेत्। तत एक ऋत्विजः कुशैः कुम्भं स्पृष्ट्वा न्यासपूर्विकां रुद्रैकादशनीं जपेत्। द्वितीय ऋत्विक् तमेव कुम्भं स्पृष्ट्वा "आशुः शिशान"इति त्रयोदशर्चं जपेत्। तृतीय ऋत्विक् "कृणुष्व पाज" इतिपञ्चर्चं जपेत्। ततस्तस्य कुम्भस्योत्तरतश्चतुर्विंशतिदलं पङ्कजं पञ्चवर्णैः शुक्लतण्डुलपिष्टेन वा कृत्वा तत्र मध्ये अष्टदलं कृत्वा तत्र कर्णिकायां पूर्वमन्त्रैः चतुःप्रस्रवणयुक्तं कलशं स्थापयित्वा, तस्मिन्कलशे "धान्यमसी"ति सप्तधान्यानि। "या ओषधी"रिति मन्त्रेण शतौषधीमूलानि पञ्चरत्नानि पचामृतपञ्चगव्यानि च प्रक्षिपेत्। कलशस्योपरि ताम्रमयं पूर्णपात्रं न्यस्य तस्योपरि वंशपात्रं स्थापयित्वा तदुपरि अष्टदलयुक्तवस्त्रं स्थापयेत्। तत्र कार्णिकायां सुवर्णनिर्मितां मूलप्रतिमां संस्थापयेत्। "मनो जूति"रिति मन्त्रेण प्रतिष्ठा कार्या। ततो मूर्तौ प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या। "ॐ हिमस्य त्वा जरायुणाग्ने परिव्ययामसि। पावको अस्मभ्यꣳ शिवो भव॥" इत्यनेन प्रतिमां घृतेन लिम्पेत। "ॐ प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चोदा वरिवोदाः। अन्याँस्ते ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यꣳ शिवो भव।" इत्यनेन प्रतिमायां प्राणधारणं कुर्यात्। अथ पञ्चगव्यस्नानम्। गायत्र्या गोमूत्रम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"गन्धद्वारे"ति गोमयम्। "आप्यायस्वे"ति क्षीरम्। "दधिक्राव्ण" इति दधि। "घृतं मिमिक्षे" इति घृतम्। "देवस्य त्वे"ति कुशोदकम्। पुरुषसूक्तेन शुद्धोदकस्नानम्। "ॐ शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः। मा द्यावापृथिवी अभिशोचीर्मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन्" । इति मन्त्रेण पीठोपरि निधापयेत्। हस्ते पुष्पाण्यादाय। तत्र "प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऋषयः ऋग्यजुःसामानि च्छन्दांसि चित्स्वरूपिणी प्राणशक्तिर्देवता आँ बीजं ह्रीँ शक्तिः क्रौं कीलकं मम प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः। ॐआंह्रींक्रोंयंरंलंवंशंषंसंहंळंक्षंसोहंहंसः मूलाधिष्ठतदेवस्य प्राणा इह प्राणाः"। पुनर्मन्त्रं पठेत् "मूलाधिष्ठितदेवस्य जीव इह स्थितः"। पुनर्मन्त्रं पठेत् "मूलाधिष्ठितदेवस्य सर्वेन्द्रियाणि"। पुनर्मन्त्रं पठेत् "मूलाधिष्ठितदेवस्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणपाणिपादप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा"। अथ ध्यानम्—

नरारूढं महाकायं खड्गहस्तं महाबलम्।
पीताम्बरधरं देवं बहुराक्षसवेष्टितम्॥

अथावाहनम्—

असुर! त्वमिहागच्छ रक्षोगणसमन्वितः।
शक्तिशूलधरो नित्यं रक्ताक्षश्च महाबलः।
हिरण्यपाशभृद्देव! पूजां स्वीकुरु मे विभो!॥

"ॐ मोषूणं इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः।
महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः" ॥

इत्यावाह्य स्थापयेत्। तद्दक्षिणतः अधिदेवताम्।

शचीपते! महाबाहो! सर्वाभरणभूषित!।
आगच्छ भगवन्निन्द्र! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्॥

"ॐ सजोषा इन्द्र०" इतीन्द्रम्। तदुत्तरतः प्रत्यधिदेवताम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आपस्त्वायान्तु सततं पवित्रा मङ्गलावहाः ।
समागच्छत यूयं वै कुर्वन्त्वस्मिन्हि सन्निधिम् ॥

"ॐ आपो हि ष्ठा०" इति आपः । ततो भूमिस्थचतुर्विंशतिदले प्रागादित उत्तराषाढाद्यनुराधान्तानि नक्षत्राणि तत्तद्देवताः स्थापयेत् । ताश्चैवम्—

आवाहयामि देवेशान्विश्वेदेवान्महाबलान् ।
सौम्यमूर्त्तिधरान्देवान्नानावस्तुविराजितान् ॥

"ॐ विश्वे॑ दे॒वास॒ आग॑त शृणु॒ता म॑ इ॒मꣳ हव॑म् । एदं ब॒र्हिर्निषी॑दत" । तद्दक्षिणे विष्णुम्—

पद्मनाभ ! हृषीकेश ! कंसचाणूरमर्द्दन ! ।
आगच्छ भगवन्विष्णो ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥

"ॐ इ॒दं विष्णु॒र्वि च॑क्रमे त्रे॒धा नि द॑धे प॒दम् । समू॑ढमस्य पाꣳसु॒रे स्वाहा॑" । ततः—

आवाहयामि देवेशान्वसूनष्टौ महाबलान् ।
सौम्यमूर्तिधरान्देवान्दिव्यायुधकरान्वितान् ॥
शुद्धस्फटिकसंकाशान्नानावस्त्रविराजितान् ।
अश्वारूढान्दिव्यवस्त्रान्सर्वालङ्कारभूषितान् ।

"ॐ वस॑वस्त्वा धूपयन्तु गाय॒त्रेण॒ च्छन्द॑साङ्गिरस्वद्रु॒द्रास्त्वा॑ धूपयन्तु॒ त्रैष्टु॑भेन॒ च्छन्द॑साङ्गिरस्वदा॑दि॒त्यास्त्वा॑ धूपयन्तु॒ जाग॑तेन॒ च्छन्द॑साङ्गिर॒स्वद्विश्वे॑ त्वा दे॒वा वै॑श्वान॒रा धू॑पयन्त्वानु॑ष्टुभेन॒ च्छन्द॑साङ्गिरस्वदिन्द्र॑स्त्वा धूपयतु॒ वरु॑णस्त्वा धूपयतु॒ विष्णु॑स्त्वा धूपयतु" । ततः —

आवाहयामि देवेशं सलिलस्याधिपं प्रभुम् ।
शङ्खपाशधरं सौम्यं वरुणं यादसां पतिम् ॥
कुम्भीरथसमारूढं मणिरत्नसमन्वितम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"ॐ इमम्मे व्वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय। त्वामवस्युराचके" ॥

ततः—

आवाहयामि देवेशं सर्वावयवसुन्दरम्।
अजैकपादनामानं सर्वालङ्कारभूषितम्।

"ॐ (१) ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः समुद्रोसि विश्वव्यचाः।

अजो स्येकपादहिर्बुध्न्यः" । ततः—

आवाहयामि देवेशमहिर्बुध्न्यं सुरैर्नुतम्।
सर्वाङ्गसुन्दरं देवं सर्वाभरणभूषितम् ॥

"ॐ उतनोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः।

व्विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानास्तुता मन्त्राः कविशस्ता अव-

न्तु" । ततः—

आवाहयामि देवेशं पद्महस्तं महाबलम्।
रक्तवस्त्रपरीधानं विद्युद्वर्णं महाबलम् ॥
आगच्छ भगवन्पूषन्क्षेत्रेऽस्मिन्सन्निधो भव।

"ॐ पूषन्तव व्व्रते व्वयन्न रिष्येम कदा चन ॥

स्तोतारस्त इह स्मसि" । ततः—

कामदेवसमौ रूपौ देवानामपि दुर्लभौ।
आयुर्विद्यातिविमलावश्विनावावाहयाम्यहम् ॥

"ॐ अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती व्वीर्यम्।

व्वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम्" ॥

सूर्यपुत्रं सदैवोग्रं महिषे समधिष्ठितम्।
यमुना भगिनी यस्य यममावाहयाम्यहम् ॥

"ॐ यमायत्वा० पित्रे" ।

---

(१) अयं मन्त्रः काण्वशाखीयः। एवंरूपस्य तत्रैवोपलम्भात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अग्निर्दैवमुखो नित्यं बभ्रुः पिङ्गललोचनः ।
वाहनं यस्य वै मेषो अग्निमावाहयाम्यहम् ॥
"ॐ अग्निन्दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुपब्रुवे ।
देवाँ आ सादयादिह" ॥
आवाहयामि देवेशं ब्रह्माणममितौजसम् ।
देवज्येष्ठं देवानिधिं ब्रह्म आवाहयाम्यहम् ।
"ॐ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमत? सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठा? सतश्च योनिमसतश्च विवः" ॥
आवाहयामि देवेशं चन्द्रं चैव सितप्रभम् ।
शक्तिपाणिं गदाशूलं शशाङ्कं यस्य वाहनम् ॥
"ॐ इमन्देवा० राजा" ॥
आवाहयामि देवेशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् ।
रुण्डमालाजटाजूटं त्रिनेत्रं चन्द्रशेखरम् ॥
"ॐ या ते रुद्रशिवा तनूरघोरापापकाशिनी ।
तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि" ॥
आवाहयामि तान्देवीमदितिं देवमातरम् ।
द्विभुजां पद्महस्तां च सर्वाभरणभूषिताम् ॥
कश्यपस्य प्रियां भार्यां सुरूपां वामलोचनाम् ।
आगच्छ ह्यदिते ! त्वं हि क्षेत्रेऽस्मिन्सान्निधा भव ॥
"ॐ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्र? ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥"
आवाहयामि देवेशं त्रयस्त्रिंशद्गुरोर्गुरुम् ।
बृहस्पतिं सुराचार्यं ब्रह्मजातिं चतुर्भुजम् ॥
सिन्धुदेशेऽङ्गिरोगोत्रमक्षसूत्रकमण्डलुम् ।
"ॐ वाचस्पतये पवस्व वृष्णोऽ अꣳशुभ्यां गभस्तिपूतः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि मधुमतीर्न इषस्कृधि"(१)।

आवाहयेच्च तं नागं फणासप्तकसंयुतम् ॥
आगच्छोरगराज ! त्वं क्षेत्रेऽस्मिन्सन्निधो भव ।
"ॐ नमोस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ॥
ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः" ।
पितॄनावाहयिष्यामि सोमपाद्यानुक्रमात् ॥
पिङ्गाक्षान् पिङ्गलजटान्हस्ते कुशकमण्डलून् ।
दधानान्सितवस्त्राणि सितयज्ञोपवीतिनः ॥
गृह्णानान्कुसरान्नं च पितॄन्सम्पूजयाम्यहम् ।
ॐ उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि ॥

उशन्नुशत आवह पितॄन्हविषे अत्तवे"। ततः—

आवाहयामि देवेशं भगाकारं महाबलम् ।
महावीर्यं भगन्देवमश्वत्थदलसन्निभम् ॥
"ॐ भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमान्धियमुदवा ददन्नः ।
भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम"॥
अर्यमन्कुरु मे भद्रं संज्ञया सह सर्वदा ।
गृहाणेमां मया दत्तां पूजां देव ! नमोऽस्तु ते ॥
"ॐ अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम्" ॥
आवाहयामि देवेशं भास्करं तिग्मतेजसम् ।
कलिङ्गं काश्यपं रक्तं सप्ताश्वं सप्तरज्जुकम् ॥
द्विभुजं पद्महस्तं च त्रैलोक्यतिमिरापहम् ।
सर्वसौख्यप्रदातारं कर्मसाक्षिणमीश्वरम् ।
आगच्छ भगवन्सूर्य ! क्षेत्रेऽस्मिन्सन्निधो भव ॥

(१) अयमपि काण्वानामेवेह्यः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"ॐ सविता प्रथमेऽहन्नग्निर्द्वितीये व्वायुस्तृतीयं आदित्यश्चतुर्थे चन्द्रमाः पञ्चम ऋतुः षष्ठे मरुतः सप्तमे बृहस्पतिरष्टमे। मित्रो नवमे व्वरुणो दशम इन्द्र एकादशे व्विश्वे देवा द्वादशे"।

आवाहयामि देवेशं विश्वकर्माणमीश्वरम् ।
मूर्तामूर्तकरं देवं सर्वकर्तारमीश्वरम् ॥
त्रैलोक्यसूत्रकर्त्तारं द्विभुजं सर्वदर्शिनम् ।
आगच्छ विश्वकर्मँस्त्वं क्षेत्रेऽस्मिन्सन्निधो भव ।

"ॐ व्विश्वकर्मन्हविषा व्वर्द्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवद्ध्यम्। तस्मै व्विशः समनमन्त पूर्व्वीरयमुग्रो व्विहव्यो यथाऽसत्" ॥

आवाहयामि देवेशं भूतानान्देहधारिणम् ।
आगच्छ भगवन्वायो! क्षेत्रेऽस्मिन्सनिधो भव ॥

"ॐ आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरꣳ सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । व्वायोऽअस्मिन्त्सवने मादयस्व यूयम्पात स्वस्तिभिः सदा नः॥"

आवाहयामि देवेशौ शतसूर्यसमप्रभौ ।
रक्तपीताम्बरधरौ सर्वावयवशोभिनौ ॥

"ॐ इन्द्राग्नी आगतꣳ सुतङ्गीर्भिर्नभो व्वरेण्यम् । अस्य पातन्धियेषिता । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यान्त्वैषते योनिरिन्द्राग्निभ्यान्त्वा" ॥

मित्र! त्वमेह्येहि तमोपशान्त्यै पद्मासनः पद्मकरोऽसि नित्यम् ।
गृहाण पूजां घृतमोदकादि मित्रो न मन्त्रैर्भगवन्नमस्ते ॥

"ॐ मित्रो न एहि सुमित्रध इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणम् । उशन्नुशन्तꣳ स्योनः स्योनम्"(१) ।

---

(१) काण्वशाखीयः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमावाह्य षोडशोपचारैः पृथक् पृथक् पूजयेत्। पायसं लवणोपेतं ससैन्धवं दुग्धं नैवेद्यम्। ततो नैर्ऋत्यदेशे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं अग्निं स्थापयित्वा तदीशानभागे साधिप्रत्यधिदैवतनवग्रहानावाह्य पूजयित्वा पञ्चलोकपालांश्च पूजयेत्। अथ देवताभिध्यानम्—"प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निम्, सोमम्, एता आज्येन। आदित्यम्, सोमम्, भौमम्, बुधम्, बृहस्पतिम्, शुक्रम्, शनैश्चरम्, राहुम्, केतुम्, अर्कादिसमिद्भिः आज्यचरुतिलैः। ईश्वरं, उमां, स्कन्दं, विष्णुं, ब्रह्माणं, इन्द्रं, यमं, कालं, चित्रगुप्तं, इत्यधिदेवताः। अग्निं, अपः, धरां, विष्णुं, इन्द्रं, इन्द्राणीं, प्रजापतिं, सर्पान्, ब्रह्माणं, इति प्रत्यधिदेवताः। विनायकं, दुर्गां, वायुं, आकाशं, अश्विनौ इति लोकपालांश्च अमुकसंख्याभिः पलाशसमिद्भिः एकैकचर्वाज्याहुत्या जपदशांशेन तिलाद्युपकल्पितद्रव्येण। अत्र प्रधानं, निऋतिं, घृतमिश्रितपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्यया। तथा अधिदेवतां इन्द्रं, प्रत्यधिदेवताः अपः, घृतमिश्रितपायससमिदाज्यचरुद्रव्यैरष्टाष्टसंख्याभिः। अथावरणदेवताः उत्तराषाढां, अभिजितम्, श्रवणं, धनिष्ठां, शततारकां, पूर्वाभाद्रपदां, उत्तराभाद्रपदां, रेवतीं, अश्विनीं, भरणीं, कृत्तिकां, रोहिणीं, मृगाशिरसं, आर्द्रां, पुनर्वसुं, पुष्यं, आश्लेषां, मघां, पूर्वां, उत्तरां, हस्तं, चित्रां, स्वातिं, विशाखां, अनुराधां, यद्वा—विश्वान्देवान्, विधिं, विष्णुं, वसून्, वरुणं, अजैकपादं, अहिर्बुध्न्यं, पूषणं, अश्विनौ, यमं, अग्निं, ब्रह्माणं, चन्द्रमसं, रुद्रं, अदितिं, बृहस्पतिं, सर्पान्, पितॄन्, भगं, अर्यमणं, सूर्यं, त्वष्टारं, मरुतः, इन्द्राग्नी, मित्रं, प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभिः। रक्षोहणं, कृणुष्वे,ति पञ्चदशाभिः प्रत्यृचमष्टसंख्याभिः। सवितारं, दुर्गां, त्र्यम्बकं, ऋत्विक्‌स्तुतिदेवतां, दुर्गां, वास्तोष्पतिं, क्षेत्राधिपतिं, मित्रावरुणौ, अग्निं, च एताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः कृसराहुतिभिः। श्रियं, हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशर्ग्भिः प्रत्यृचमष्टसंख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः। सोमं,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रयोदशवारं पायसाहुतिभिः। रुद्रं, चतुर्गृहीतेनाज्येन अग्निं, वायुं, सूर्यं, प्रजापतिं, एकैकयाऽऽज्याहुत्या। शेषेणाग्निं स्विष्टकृतं, अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ२, अग्निं, वरुणं, सवितारं, विष्णुं विश्वान्देवान्, मरुतः, स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं, एता अङ्गप्रधानार्थदेवता आज्येनास्मिन्कर्मण्यहं यक्ष्ये"। अग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मासनास्तरणम्। तत्र ब्रह्मोपवेशनम्। प्रणीताप्रणयनम्। अग्नेः परिस्तरणम्। अर्थवत्पात्रासादनम्। अग्नेः पश्चादुत्तरतो वा पवित्रच्छेदनानि त्रीणि। पवित्रे द्वे। प्रोक्षणीपात्रम्। आज्यस्थाली। चरुस्थाली। सम्मार्गकुशाः। उपयमनकुशाः। समिधस्तिस्रः। स्रुवः। आज्यम्। तण्डुलाः। अर्कादिसमिधः। तिलाः। पूर्णपात्रम्। दक्षिणाः। पवित्रच्छेदनैः पवित्रीकरणम्। प्रोक्षणीपात्रे प्रणीतोदकमासिच्य। पवित्राभ्यामुत्पवनम्। पवित्रयोः प्रोक्षणीषु निधानम्। प्रोक्षणीनां सव्यहस्तकरणम्। प्रणीतोदकेन प्रोक्षणीनां प्रोक्षणम्। प्रोक्षण्युदकेनासादितवस्तुप्रोक्षणम्। असञ्चरे प्रोक्षणीनां निधानम्। आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः। चरुस्थाल्यां चरुनिर्वापः। आज्याधिश्रयणम्। चरोराधिश्रयणम्। पर्यग्निकरणमुभयोः। शृते चरौ स्रुवस्य प्रतपनम्। संमार्गकुशैः स्रुवं सम्मृज्य। प्रणीतोदकेनाभ्युक्षणम्। पुनः प्रतपनम्। दक्षिणतो निधानम्। आज्योद्वासनम्। चरोरुद्वासनम्। आज्योत्पवनम्। अवेक्षणम्। अपद्रव्यनिरसनम्। प्रोक्षण्युत्पवनम्। उपयमनकुशादानम्। तिष्ठत्समिदाधानम्। प्रोक्षण्युदकेन प्रदक्षिणं पर्युक्षणम्। पवित्रयोः प्रणीतासु निधानम्। अथ दक्षिणं जान्वबाच्य जुहोति। स्थाने उपविष्टो ब्रह्मणा कुशैरन्वारब्धः स्रुवेण जुहोति समिद्धतमे। "ॐ प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये न मम। ॐ इन्द्राय स्वाहा। इदमिन्द्राय न मम। ॐ अग्नये स्वाहा। इदमग्नये न मम। ॐ सोमाय स्वाहा। इदं सोमाय न मम। ततो यजमानेन द्रव्यत्यागः कार्यः। स च बहुकर्तृके यथाकाले प्रत्याहुतित्यागस्य कर्तुमशक्यत्वात्सर्वमेव होमजातं मनसा ध्यात्वा देवताश्च "इदं यथा दैवतमस्तु न मम"इत्येवंरूपः। अथवा "इदं सम्पादितं समि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चर्वाज्यतिलादिद्रव्यं यथा त्यक्ष्यामि" ति द्रव्यत्यागः। ततः सर्त्विगाचार्यो जुहुयात्, तद्यथा आज्यतिलचरुद्रव्यैः स्वस्वसामीद्भिः "ॐ आकृष्णेन०१। इमन्देवा०२। अग्निर्मूर्द्धा० ३। उद्बुध्यस्वाग्ने०४। बृहस्पते अति० ५। अन्नात्परिस्रुतो० ६। शन्नो देवी० ७। कयानश्चित्र० ८। केतुं कृण्वन्न० ९" पालाशसमिद्भिः चर्वाज्यद्रव्यैः "ॐ त्र्यम्बकं०१। श्रीश्चते०२। अक्रन्ददग्निः३। इदं विष्णु०४। ब्रह्म जज्ञानं० ५। त्रातारमिन्द्रम्० ६। यमाय त्वाङ्गिर० ७। कार्षिरसि० ८। इन्धानास्त्वा० ९" इत्याधिदेवताः। "ॐ अग्निन्दूतं०१। आपो हि ष्ठा०२। मही द्यौः०३। इदं विष्णु०४। त्रातारमिन्द्र० ५। अदित्यै रास्नासि० ६। प्रजापते न त्व० ७। नमोऽस्तु सर्पेभ्यो० ८। ब्रह्म जज्ञानं० ९" इति प्रत्यधिदेवताः। "ॐ गणानान्त्वा०१। अम्बेऽअम्बिके० २। आ नो नियुद्भिः० ३। या वाङ्कशा०४। अश्विना तेजसा०५" इति पञ्चलोकपालाः। तिलाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण जपदशांशहोमः। अत्र प्रधानं घृतमिश्रितपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिभिः समिद्भिः "ॐ मोषूण इन्द्रात्र पृत्सु०"। अथवा नाममन्त्रेण तैरेव द्रव्यैः "ॐ सजोषा इन्द्र०" इत्यनेन अष्टाहुतयः। "ॐ आपो हि ष्ठा०" इत्यनेनापि अष्टाहुतयः नाममन्त्रेण वा। इत्यधिदेवताप्रत्यधिदेवताः। अथावरणदेवताहोमः। प्रत्येकमष्टसंख्याः पायसाहुतयः, ता यथा "ॐ विश्वेदेवास० १। इदं विष्णु० २। वसवस्त्वा धूपयन्तु० ३। इमम्मे वरुण० ४। ऋतधामासि० ५। उतनोऽहिर्बुध्न्यः० ६। पूषन्तव व्रते ७। अश्विना तेजसा० ८। यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते० ९। अग्निन्दूतं० १०। ब्रह्म जज्ञानं० ११। इमन्देवा० १२। या ते रुद्र० १३। अदितिर्द्यौरदिति० १४। वाचस्पतये० १५। नमोऽस्तु सर्पेभ्यो० १६। उशन्तस्त्वा० १७। भग प्रणेत० १८। अर्यमणं० १९। सविता प्रथमे० २०। विश्वकर्मन्हविषा०२१। आ नो नियुद्भिः० २२। इन्द्राग्नी आगतꣳ सुतं० २३। मित्रो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न एहि० २४"। कूसरान्नेन "ॐ कृणुष्व पाजः प्रसितिन्न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ २ इभेन । तृष्वीमनु प्रसितिन्द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः स्वा०१। तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः । तपूंष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दितो विसृज विष्वगुल्काः स्वा० २ । प्रति स्पशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः। यो नो दूरे अघशंसो योऽअन्त्यग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् स्वा० ३ । उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यमित्राँ२ ओषतात्तिग्महेते । यो नो अरातिंसमिधान चक्रे नीचा तन्धक्ष्यतसन्न शुष्कम् स्वा० ४ । ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने । अव स्थिरा तनुहि यातुजूनाञ्जामिमजामिम्प्रमृणीहि शत्रून् । अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामि स्वा० ५ । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्याऽअयम् । अपांरेतांसि जिन्वति । इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि स्वा० ६ । भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्द्धानन्दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् स्वा० ७ । ध्रुवासि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा । मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णोव्यथमाना पृथिवीन्दृंह स्वा० ८। प्रजापतिष्ट्वा सादयत्वपाम्पृष्ठे समुद्रस्येमन्। व्यचस्वतीम्प्रथस्वतीम्प्रथस्व पृथिव्यासि स्वा० ९ । भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री । पृथिवीं यच्छ पृथिवीन्दृंह पृथिवीम्मा हिंसीः स्वा० १० । विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निष्ट्वाभि पातु मह्या स्वस्त्या च्छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद स्वा० ११ । काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन च स्वा०१२। या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् स्वा० १३ । यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः । ताभिर्नोऽअद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि स्वा० १४।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः। इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचन्नो धत्त बृहस्पते स्वा० १९" इति प्रत्यृचमष्टसंख्यया हुत्वा, "ॐ तत्सवितुर्व्वरे० ८। इदं सवित्रे०। ॐ जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः। स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुन्दुरितात्यग्निः स्वा० ८। इदं जातवेदसे०। ॐ त्र्यम्बकं यजामहे० ८। इदं रुद्राय०। ॐ सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक्। धीरा देवेषु सुम्नया स्वा० ८। इदं ऋत्विक्स्तुतिदेवतायै०। ॐ तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं परिरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम्। दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः सुतरसि तरसे नमः ८। इदं दुर्गायै०। ॐ वास्तोष्पते प्रतीजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः। यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे स्वाहा ८। इदं वास्तोष्पतये०। ॐ अग्निः कण्वो मेधातिथिमग्निः सातमुपस्तुतम्। अग्निना दुर्वशं यदुं परावत उग्रा देवं हवामहे स्वा०। इदमग्नये०। ॐ क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि। गामश्वं पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे स्वा०। इदं क्षेत्रपालाय०। ॐ गृणाना जमदग्निवत्स्तुवाना च वशिष्ठवत्। जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः सरस्यन्तं हवामहे०। इदं मित्रावरुणाभ्यां०। ॐ अग्निन्दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम्। अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्०। इदमग्नये०। ॐ हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम्। चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह १। तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम्। यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् २। अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम्। श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवीर्जुषताम् ३। कां सोस्मितां हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तान्तर्पयन्तीम्। पद्मे स्थितां पद्मवर्णान्तामिहोपह्वये श्रियम् ४। चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम्। तां पद्मिनीमीं शरणमहं प्रपद्ये अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृणोमि ५ । आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः । तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मा या अन्तरा याश्च बाह्या अलक्ष्मीः ६ । उपैतु मान्देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतोऽसुराष्ट्रेस्मिन्कीर्तिं वृद्धिं ददातु मे ७ । क्षुत्पिपासामला ज्येष्ठा अलक्ष्मीर्नाशयाम्यहम् । अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ८ । गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ९ । मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः १० । कर्दमेन प्रजाभूता मयि सम्भ्रम कर्दम ! । श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ११ । आपः स्रजन्तु स्निग्धानि चिक्लीत ! वस मे गृहे । नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले १२ । आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् । सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह १३ । आर्द्रां यः करिणीं यष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह १४ । तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्योऽश्वान्विन्देयं पुरुषानहम् स्वा० १५ । इदं श्रियै० ।" प्रत्यृचमष्टशताद्यन्यतमसंख्यया जुहुयात् । "ॐ त्वन्नः सोम विश्वतो वयोधास्त्वं स्वर्विदा विशा नृचक्षाः । त्वन्न इन्द्र ऊतिभिः सजोषाः पाहि पश्चातादुत वा पुरस्तात्स्वा०१ । इदं सोमाय० । ॐ या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी । शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे स्वा०२।इदं रुद्राय०।" तत आज्येन सकृद्गृहीतेन चतस्रो व्याहृतीर्हुत्वा । ततः पूजनमग्नेः "ॐ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम ॥" इति मन्त्रेण चन्दनाद्युपचारैः पूजयेत् । ततो ग्रहपीठदेवतानां च उत्तरपूजां केचिदाहुः । ततश्चरुशेषादवदाय "ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ।" ततो नवाहुतिः—"ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये न मम । ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भुवः स्वाहा। इदं वायवे न मम। ॐ स्वः स्वाहा। इदं सूर्याय न मम। ॐ त्वन्नो अग्ने०। इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम। ॐ सत्वन्नोऽ अग्ने०। इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम। ॐ अयाश्चाग्ने०। इदमग्नये अयसे न मम। ॐ ये ते शतं०। इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम। ॐ उदुत्तमं व्वरुण०। इदं वरुणाय न मम।" ततो बलिदानम्। "ॐ त्रातारमिन्द्र०। इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय एष माषभक्तसदीपबलिर्न मम। भो इन्द्र दिशं रक्ष बलिं भक्ष मम (यजमानस्य वा) सकुटुम्बस्य आयुःकर्ता क्षेमकर्ता शुभकर्ता शान्तिकर्ता पुष्टिदस्तुष्टिदो भव।" इति पुष्पाक्षतजलानि पूर्वाभिमुखस्त्यजेत्। एवं दशदिक्पालेभ्यो दद्यात्। ततो ग्रहाणां बलयो देयाः। पञ्चलोकपालेभ्यश्च साधिदैवतनिर्ऋतये आवरणदेवताभ्यश्च बलिदानं कुर्यात्। "ॐ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः। यत्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे। इदं बलिदानं वास्तोष्पतये०।" ततो महाबलिं कुङ्कुमादिरक्तपुष्पादियुतं सदीपं सदक्षिणं क्षेत्रपालाय दद्यात्। "ॐ न हि स्पशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्वानरात्पुर एतारमग्नेः। एमेनमवृधन्नमृताऽअमर्त्यं व्वैश्वानरं क्षैत्रजित्याय देवाः।" क्षेत्रपालाय भूतप्रेतपिशाचराक्षसशाकिनीडाकिनीवेतालादिपरिवारयुताय इमं बलिं समर्पयामि। भो भोः क्षेत्रपाल इमं बलिं गृहाण मम (यजमानस्य वा) आयुःकर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता तुष्टिःकर्ता पुष्टिदो भव।" इमं बलिं शूद्रेण चतुष्पथे क्षिपेत्। ततः प्रक्षाल्य पाणिपादं आचम्य देशकालौ स्मृत्वा "कृतस्यास्य होमस्य सम्पूर्णतासिद्ध्यर्थं पूर्णाहुतिहोममहं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य, आचार्यो यजमानो वा पूर्णाहुतिं जुहुयात्। तत्र मन्त्राः—

"ॐ समुद्रादूर्म्मिर्मधुमाँ उदारदुपाᳪंशुना सममृतत्वमानट्। घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः १। पूर्णा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दर्व्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत। व्वस्नेव व्विक्रीणावहा इष-मूर्ज्जꣳ शतक्रतो २। सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि। सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनी-रापृणस्व घृतेन स्वाहा।" इति पूर्णाहुतिं हुत्वा वसोर्द्धारां कुर्यात्।

तत्र मन्त्राः—

"ॐ समास्त्वा० १७। व्विष्णोर्न्नुकं० ६। अषाढं युत्सु० ४। आप्यायस्व० ४। एवं वसोर्धारां विधाय अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य। तत-स्त्र्यायुषकरणम्। ततः संस्रवप्राशनादिप्रणीताविमोकान्तं कर्मशेषं समा-प्य रुद्रकुम्भं स्पृष्ट्वा "त्र्यम्बकं" मन्त्रं शतवारं जपेत्। ततो याजु-षश्चेद्यजमानस्तदा रुद्रैकादशिनीं जपेत्। बह्वृचश्चेद्रुद्रसूक्तानि जपेत्। सामगश्चेद्रुद्रसामानि। अथर्वणश्चेत्त्र्यम्बकमन्त्रम्। अथ वा एकादशाष्टत्रि-द्व्येकसंख्यया रुद्रजपः कार्यः। ततो रुद्रं "त्र्यम्बक"मिति मन्त्रेण। नैर्ऋतिं "मोषूण" इति मन्त्रेण पञ्चोपचारैः सम्पूज्य। "ॐ मोषूणः परा परा निर्ऋतिर्दुर्हणावधीत्। यदीष्टस्तृष्णया सह॥ इन्द्रं वः० ॥ अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा। अग्निञ्च विश्वश-म्भुवम्।" इति नक्षत्रदेवता उपस्थाय सर्वकलशोदकं पात्रान्तरे गृहीत्वा सर्त्विगाचार्यो यजमानं सर्वौषधिभिरनुलिप्ताङ्गं धृतनववस्त्रं तद्वामभागे धृतनववस्त्रां सपुत्रां तत्पत्नीमुपवेश्य वक्ष्यमाणमन्त्रैरभिषिञ्चेत्। ते च मन्त्राः—

"ॐ आपो हि ष्ठा० ३। त्रातारमिन्द्र० ५। इमम्मे० ४। मापो मौषधी० १। भग प्रणेत० १। इदमापः० १। समुद्राय त्वा० १। पुनन्तु मा पितरः० ९। आप्यायस्व० १। पञ्च नद्यः० १। शिरो मे० ७। देवस्य त्वा० ३। सोमस्य त्वा द्युम्नेन० १। यज्जा-ग्रतो० १। पालाशं भवति तेन ब्राह्मणोऽभिषिञ्चति ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैनमभिषिञ्चति १। औदुम्बरं भवति तेन स्वोऽभि-षिञ्चत्यन्नं वा ऊर्गुदुम्बर ऊर्ग्वै स्वं यावद्वै पुरुषस्य स्वम्भवति नैव ताव-दशनायति तेनोर्क्स्वं तस्मादुदुम्बरेण स्वोऽभिषिञ्चति १। नैयग्रोध-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पादं भवति तेन मित्रयो राजन्योऽभिषिञ्चति पद्भिर्न्यग्रोधः प्रतिष्ठितो मित्रेण वै राजन्यः प्रतिष्ठितस्तस्मान्नैग्यग्रोधपादेन मित्र्यो राजन्योऽभिषिञ्चति ३ । आश्वत्थं भवति तेन व्वैश्योऽभिषिञ्चति स यदेवादोऽश्वत्थे तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपामन्त्रयत तस्मादाश्वत्थेन व्वैश्योऽभिषिञ्चति ४ । सर्व्वसुरभ्युन्मर्दनं भवति परमो वा एष गन्धो यत्सर्वसुरभ्युन्मर्दनं गन्धेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ५ । यद्देवकल्पाञ्जुहोति प्राणा वै कल्पा अमृतं वै प्राणा अमृतेनैवेनमेतदभिषिञ्चति ६ । सर्वेषां वा एष व्वेदानाᳪ रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानाᳪंरसेनाभिषिञ्चति ७ ।" नवग्रहमन्त्राश्च यथा—"ॐ आ कृष्णेन०। इमन्देवा०। अग्निर्मूर्द्धा०। उद्बुध्यस्व०। बृहस्पते अति०। अन्नात्परिस्रुतो० । शन्नो देवी० । कया नश्चित्र० । केतुङ्कृण्वन्० ।" मूलं "व्रजा वीर० ।" इन्द्रं ज्येष्ठां "या दिव्या आपः० । त्र्यम्बकं यजामहे०।" अथ ऋङ्मन्त्राः। "अक्षीभ्यामितिषण्णां कश्यपो विवृहा यक्ष्मनाशनोऽनुष्टुप् आभिषेके विनियोगः । त्रिभिष्ट्वन्देवेति सप्तानां वसिष्ठ ऋषिः आद्यानां त्रयाणामग्निर्देवता चतुर्णां विश्वेदेवाः आद्या गायत्री द्वितीयानुष्टुप् ततस्तिस्रो गायत्र्यः अन्त्ये द्वे अनुष्टुभौ अभिषेके विनियोगः। आपोहिष्ठेति नवर्चस्याम्बरीषः सिन्धुद्वीप आपो गायत्री पञ्चमी वर्द्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्त्ये द्वे अनुष्टुभौ अभिषेके विनियोगः । आप इद्वेति द्वयस्य सप्तर्षयो विश्वे देवा अनुष्टुप् अभिषेके विनियोगः । सहस्राक्षेणेति प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनो यक्ष्महा त्रिष्टुप् अभिषेके विनियोगः ।" यद्वा "सहस्राक्षंशतधार"मित्यृचम् । "तच्छंयोः शंयुर्विश्वे देवाः शक्वरी आभिषेके विनियोगः । "ॐ अक्षीभ्यान्ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि । यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते १ । ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् । यक्ष्मं दोषण्य१मंसाभ्यां बाहुभ्यां विवृहामि ते २ । ऊरुभ्यान्ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् । यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाद्भंससो विवृहामि ते ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मेहनाद्वनं करणाल्लोमभ्यस्ते नखेभ्यः। यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ४। अङ्गादङ्गाल्लोम्नो लोम्नो जातं पर्वणि पर्वणि। यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ५। त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः। तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् १। पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघा हि घृतश्चुतः। क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् २। प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्दवः। धर्ता दिवः पवते कृत्व्योरसः ३। पवित्रन्ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः। अतप्ततनुर्न तदामो अश्नुते शृतास इद्वहन्तस्तमाशत ४। तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यवास्थिरन्। अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ५। स्वादुः पवस्व० ६। त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे। त्वामुशिजः प्रथमो अगृभ्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ७। आपो हि ष्ठा० ३। शन्नो देवीः ४। ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम्। आपो याचामि भेषजम् ५। अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा। अग्निं च विश्वशम्भुवम् ६। आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे२ मम। ज्योक्च सूर्यं दृशे ७। इदमापः० ८। अपो अद्यान्वचारिषꣳ रसेन समसृक्ष्महि। पयस्वानग्न आगमन्तम्मा सꣳ सृज वर्चसा प्रजया च धनेन च ९। आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः। आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् १। हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवीः। अनामयित्नुभ्यां त्वाभ्यां त्वोपस्पृशामसि २। सहस्राक्षेण शतशारदेन० ३।” यद्वा—

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम्। तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु मे १। भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः। भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो विदुः २। यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि। ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु सर्वदा ३।”

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

८९ जागदीशीठ्यधिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे २) रु० २—८

९० काव्यकल्पलतावृत्तिः। श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसंहिता । (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४

९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता। श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । पं० श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा-निर्मितया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया वर्गादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वार्द्धम् । रु० २—८ उत्तरार्द्ध। रु० २-८

९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम्।(पुराणेतिहास वि०१) रु० ६—

९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ७) रु० ४—०

९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः। श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः । (न्याय वि० १३) रु० १—४

९५ (१) संस्कारदीपकः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीय विरचितः । गणेशपूजादिग्रहयागान्त-पूर्वाङ्ग निरूपणात्मकः प्रथमोभागः। (कर्म० वि० ८)रु० २-०

९६ (२) संस्कारदीपकः। " " " विवाह-गर्भाधानादिकेशान्तसंस्कारनिरूपणात्मकः द्वितीयोभागः।" रु० ३-०

९७ (३) संस्कारदीपकः । " तुलादानादि-मूलशान्त्यादि निरूपणात्मकः नाम परिशिष्टदीपकः तृतीयोभागः। " रु० ३-०

९८ वर्षकृत्यदीपकः। कालनिर्णयव्रतोद्यापन सहितः। म० म० पण्डित नित्यानन्द पन्त-पर्वतीय विरचितः। (कर्म्म० वि ९) रु० ३-८

९९ श्रौतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) रु० २—०

... चम्पूः अथवा दमयन्तीकथा । महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता । विषमपद-प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता। भाववोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि०१६) रु० १—४

... ब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभा-ख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च सनाथीकृतम्। (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) रु० ३—०

१०० वाग्वल्लभः। सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमश्छ-न्दोनिबन्धः, श्रीमता दैवज्ञाग्रेसरेणागममामिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण कविचक्रवर्त्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद-पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः। (छन्दः शास्त्र वि० ४) रु० २—८

१०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम्। (न्याय विभागे ४)) रु० १—८

१०२ वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः । (सायणाचार्यविरचितानां स्ववेदभाष्यभूमिकानां संग्रहः)। [वेद० वि० ९] रु० २—८

१०३ माधवीयधातुवृत्तिः। श्रीमत्सायणाचार्यविरचिता । (व्या० वि० १२) रु० ६—०

१०४ बौधायनधर्मसूत्रम् । श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम् । [कर्म०वि० ११] रु० ४—०

१०५ ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् । सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् । (वेद वि० ६) (प्रथमोभागः) रु० ६-०-० (द्वितीयोभागः) रु० ७-०-०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१०६ न्यायमञ्जरी । जयन्तभट्टकृता । न्याय-व्याकरणाचार्येण पं० सूर्यनारायणशास्त्रिणा कृतया टिप्पण्या समेता । सम्पूर्ण । [न्या० वि० १९] रु० ८—०

१०७ शारदातिलकम् । श्रीमद्राघवभट्टकृतपदार्थादर्शटीकासहितम् । (तन्त्रशा० वि० १) रु० ६—०

१०८ मन्त्रार्थदीपिका । म० म० श्रीशत्रुघ्नविरचिता । (वेद० वि० ७) रु० २—०

१०९ शब्दशक्तिप्रकाशिका । श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता । श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तीटीकया श्रीमद्रामभद्रसिद्धान्तवागीशविरचितया रामभद्रीटीकया च समलङ्कृता । न्यायाचार्य काव्यतीर्थ पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिकृतया छात्रोपयुक्तया विषमस्थलटिप्पण्या मूलकारिकार्थेन च सहिता । (न्या वि० १६) रु० ४—८

११० योगदर्शनम् (पातञ्जलदर्शनम्) भगवत्पतञ्जलिरचितं, राघवानन्दसरस्वतीकृत "पातञ्जलरहस्याख्य"टिप्पनीयुक्तया द्वादशदर्शनकाननपञ्चाननवाचस्पतिमिश्रविरचितया "तत्त्ववैशारद्या"व्याख्यया भूषितेन विज्ञानभिक्षुनिर्मित"योगवार्त्तिक"-समुद्भासितेन मधुपुरीयकापिलमठस्थस्वामिहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीवृत्त्या सहितेन भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनव्यासदेवोपज्ञ-"सांख्यप्रवचन" भाष्येणोद्द्योतितम्, प्रदेशविशेषेषु श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य्य-दार्शनिकसार्वभौम-साहित्यदर्शनाद्याचार्य-तर्करत्न-न्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा विहितया टिप्पन्या "पातञ्जलप्रभा"नामिकया भूमिकया च संवलितम्, (योग. वि. ३.) ४—०

१११ सारस्वत व्याकरणम् । अनुभूतिस्वरूपाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीचन्द्रकीर्त्तिसूरिप्रणीतचन्द्रकीर्त्तिनाम्न्या सुबोधिकया व्याख्यया, श्रीवासुदेवभट्टविरचितप्रसादाख्यटीकया च समन्वितम् । कवितार्किकोत्कल-यास्क श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा निर्मितया मनोरमाविवृत्या च समुद्भासितम् । पूर्वार्द्धम् । (व्या. वि. १३) रु० १—८

११२ सामान्यनिरुक्ति-गादाधरी-गूढार्थतत्त्वालोकः । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमिथिलामण्डलमण्डन-पं० कुलपति झोपाख्य-श्रीधर्मदत्त [श्रीबच्चा झा] शर्मविरचितः । (न्या. वि. १७) रु० १—८

११३ जागदीशी पक्षता । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र गौडकृत गंगाख्यव्याख्या टिप्पणीसहिता । (न्या. वि. १८) रु० १—८

११४ मनुस्मृतिः । कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीव्याख्यया काशीस्थगवर्नमेण्ट संस्कृतकालेज् व्याकरण-मीमांसा-धर्मशास्त्राध्यापकेन पं० नेने इत्युपाह्व गोपालशास्त्रिसंगृहीतपरिशिष्टटिप्पण्यादिभिरपि सहिता । अत्यन्तशुद्धसंस्करणम् । सम्पूर्णम् । (धर्म्मशास्त्र. वि.) रु० २—

११५ व्युत्पत्तिवादः । श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितः । वैयाकरणशिरोमणिशुक्ल श्रीवेणीमाधवशास्त्रिरचित [शास्त्रार्थ-परीक्षापयोगि] शास्त्रार्थकला टीकासहितः । (न्या. वि. १९) रु० २—

११६ भामती । ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता । न्यायाचार्य पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिणा सङ्कलितया विषमस्थलटिप्पण्या समलङ्कृता । तत्रायं द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तः प्रथमो भागः । रु० १—

११७ जन्मपत्रदीपकः । सोदाहरण-सटिप्पण-हिन्दीटीकासहितः । ज्यौ० पं० श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना विरचितः । (ज्यौ. वि. ५) रु० ०—

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

DATE DUE

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Acc. No... 5182
Class No 294.5515 Book No RAM
Author रामकृष्ण
Title संस्कार गणपति

Due on	Borrower's Name	Returned on

294.5515
RAM
5182

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu